

MUKADDİME

Cilt: 14 · Sayı: 2 · Yıl: 2023
e-ISSN: 2459-0711

MUKADDİME

e-ISSN: 2459-0711
Cilt 14, Sayı 2, Güz 2023
Volume 14, Issue 2, Autumn 2023

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Adına Sahibi
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University, the Institute of Graduate Studies
Prof. Dr. İbrahim Özçoşar

Editör | Editor
Dr. Öğr. Üyesi Caner Yelbaşı

Editör Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Beyhan Kanter (Fırat Üni.) Doç. Dr. Süleyman Şanlı (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Julian Rentsch (Johannes Gutenberg Uni. Mainz) Doç. Dr. Ahmet Kırkan (Mardin Artuklu Üni.)
Doç. Dr. Halis Sakız (Mardin Artuklu Üni.) Dr. Öğr. Üyesi Devrim Ertürk (Dokuz Eylül Üni.)
Doç. Dr. Seven Erdoğan (Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üni.) Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih Kılıç (Ankara Sosyal Bilimler Üni.)

Yardımcı Editör | Assistant Editor

Arş. Gör. Erdem Meraklı

Redaksiyon | Redaction

Türkçe: Arş. Gör. Büşra Ataker, Arş. Gör. Bahar Yılmaz

İngilizce: Dr. Öğr. Üyesi Caner Yelbaşı

İletişim | Correspondence

Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Enstitüler Binası (İslami İlimler Fakültesi Yanı) 3. kat Diyarbakır Yolu 5. Km Kampüs Yerleşkesi-MARDİN
Tel: + 90 482 213 4002

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mukaddime>, mukaddimedergisi@gmail.com

Mukaddime, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından altı ayda bir bahar (Mayıs) ve güz (Kasım) dönemlerinde yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergideki yazılar izin alınmadan kısmen ya da tamamen başka bir yerde yayınlanamaz. Mukaddime; ULAKBİM TR Dizin, EBSCO, Index Islamicus, DOAJ, SOBIAD vb. indeks ve veri tabanlarında yer almaktadır.

Mukaddime is an international biannual peer-reviewed journal which is published in Spring (May) and in Autumn (November) by Mardin Artuklu University's Institute of Graduate Studies. The whole responsibility of opinions expressed in Journal solely belong to their authors. The texts that are published by journal are not allowed to be published partially or entirely without permission. Mukaddime; is located at the ULAKBİM TR Dizin, EBSCO, Index Islamicus, DOAJ, SOBIAD etc. database.

Danışma Kurulu | Advisory Board*

Prof. Dr. Abdullah Ekinci (Harran Üni.)	Prof. Dr. M. Sait Özervarlı (Yıldız Teknik Üni.)
Prof. Dr. Adnan Demircan (İstanbul Üni.)	Prof. Dr. Mahmut Atay (Selçuk Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Ağırakça (Mardin Artuklu Üni.)	Masoud Jaafari Dehaghi (University Of Tehran)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Üni.)	Assist. Prof. Mateo Mohammad Farzaneh (Northeastern Illinois Uni.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Tobb Ekonomi Ve Teknoloji Üni.)	Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Ali Murat Yel (Marmara Üni.)	Prof. Dr. Mehmet Özdemir (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Ayhan Bıçak (İstanbul Üni.)	Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan (Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Aynur Özfrat (Mardin Artuklu Üni.)	Prof. Dr. Nüket Esen (Boğaziçi Üni.)
Prof. Dr. Erdoğan Boz (Eskişehir Osmangazi Üni.)	Doç. Dr. Oktay Özel (Bilkent Üni.)
Prof. Dr. Erica C.d. Hunter (Soas Uni.)	Prof. Dr. Ömer Aytaç (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Feridun M. Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.)	Prof. Dr. Ömer Türker (Marmara Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Özçoşar (Mardin Artuklu Üni.)	Prof. Dr. Recep Şentürk (İbn Haldun Üni.)
Prof. Dr. İlhami Güler (Ankara Üni.)	Prof. Dr. Richard Foltz (Concordia Uni.)
Prof. Dr. İlhan Kutluer (Marmara Üni.)	Prof. Dr. Saim Savaş (Uşak Üni.)
Prof. Dr. İrfan Aycan (Ankara Üni.)	Doç. Dr. Salih Akın (Université De Rouen)
Doç. Dr. İrfan Yıldız (Dicle Üni.)	Prof. Dr. Sami Şener (Doğuş Üni.)
Prof. Dr. Julian Rentzsch (Johannes Gutenberg Uni.)	Prof. Dr. Şinasi Gündüz (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Kadir Canatan (İstanbul Sabahattin Zaim Üni.)	Prof. Dr. Turan Karataş (Karamanoğlu Mehmet Bey Üni.)
Prof. Dr. Kayhan Delibaş (Adnan Menderes Üni.)	Prof. Dr. Vahap Özpolat (Mardin Artuklu Üni.)

* Ada göre alfabetik sıra | In alphabetical order by name

MUKADDİME

e-ISSN: 2459-0711

MUKADDİME DERGİSİ 2023 YILI, 14. CİLT, 2. SAYI HAKEMLERİ

REFEREES of MUKADDİME in VOLUME 14, ISSUE 2, the YEAR 2023

- Prof. Dr. Abdurrahman ADAK, Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet İLYAS, Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Hatip YILDIZ, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. M. Zahir ERTEKİN, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Ekrem AKMAN, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan GÜMÜŞ, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Fasih DİNÇ, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Hidir APAK, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Melih SEVER, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Muzaffer BİMAY, Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Mümin KÖKTAŞ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Remzi AVCI, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Zülküf ERGÜN, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aysel FEDAL, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esin YÜZBAŞI, Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fahrettin TEPEALTI, İzmir Bakırçay Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlyas SUVAÇCI, Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Levent BÖRKLÜOĞLU, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin PURÇAK, Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mekki ULUDAĞ, Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nagihan HALILOĞLU, İbn Haldun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Naif ERGÜN, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DELİKAYA, Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rana TEKCAN, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sabri MENGİRKAON, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seher MAŞKARAOĞLU, Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yakup AYKAÇ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Güneş KAN, Mardin Artuklu Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Özge GÜLVER, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Arş. Gör. Dr. Ümran ALTINKILIÇ, Mardin Artuklu Üniversitesi
Uzm. Derya AKGÜL, Göç İdaresi Başkanlığı
Dr. Alp ASLAN

İçindekiler | Contents

Makaleler	-	Articles
Fırat Mollaer		
From Conservatism to Turkish Conservatism: Cultural and Political Roots of an Ideology	176	Muhafazakârlıktan Türk Muhafazakârlığına: Bir İdeolojinin Kültürel ve Politik Kökleri
Rauf Belge		
Çıkmaz Sokakların Oluşumu: İslâm ve Batı Şehirlerinin Mukayesesi	199	The Formation of Dead-End Streets: A Comparison of Islamic and Western Cities
Mehmet Duruel		
Afetlerde Göçmen Olmak: 6 Şubat Depremi Hatay Örneği	227	Being A Migrant During Disasters: The Case of 6 February Earthquake, Hatay
Murat Koçanlı		
Türkiye Geneline 2020-2022 Yılları Arasında Jandarma Sorumluluk Sahasında Düzensiz Göçmenlerin İşlediği Suçların Sosyolojik Değerlendirmesi	256	Sociological Evaluation of Crimes Committed by Irregular Migrants in Gendarmerie Responsibility Area between 2020-2022 in Turkey
Ercan Gümüş		
Osmanlı Ayanlık Devri'nde Milli Keleş Abdi Hanedanı	284	Milli Kalash (Keleş) Abdi Dynasty in the Ottoman Ayan Period
Mübarek İpek		
Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile İlişkisi	314	The Life of the Orientalist David George Hogarth and His Relations with the British Intelligence Service
Kitap Tanıtım	-	Book Review
Rukiye Çekiç		
Kitap Tanıtım: Kurgu ile Gerçek Arasında Alman Oryantalizmi	337	Book Review: German Orientalism Between Fiction and Reality

From Conservatism to Turkish Conservatism: Cultural and Political Roots of an Ideology

Firat MOLLAER¹

Abstract

This article examines the cultural and political dimensions of an ideology from conservative theory to Turkish conservatism. The article aims to demonstrate the evolution of Turkish conservatism based on the argument that there is a continuity between conservative theory and Turkish conservatism. Conservatism is sometimes defined as an disposition. However, conservatism is a practical ideology. The article first elaborates this argument by drawing on the theories of Michael Freedon and Pierre Bourdieu. Second, having established that conservatism is a practical ideology, he distinguishes the main pillars of conservative ideology. The third part of the article analyzes Turkish conservatism. Accordingly, the roots of Turkish conservatism can be found in the culture-civilization debates of the 19th century. Elaborating the formation of this ideology over the past hundred years, it seems more accurate to mention “Turkish conservatisms” rather than “Turkish conservatism.” The article distinguishes some conservatisms in the history of Turkish conservatism as follows: classical conservatism, nationalist and Islamist conservatism, liberal conservatism. The last part of the article argues how the Justice and Development Party articulates these different conservatisms and inherits a form of conservatism.

Keywords: Conservatism, Ideology, Practical Ideology, Turkish Conservatism, Classical Conservatism, Nationalist and Islamist Conservatism, Liberal Conservatism.

¹ Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, firatmollaer@uludag.edu.tr, [ORCID: 0000-0002-5415-5281](https://orcid.org/0000-0002-5415-5281).

Muhafazakârlıktan Türk Muhafazakârlığına: Bir İdeolojinin Kültürel ve Politik Kökleri

Öz

Bu çalışma, muhafazakâr teoriden Türk muhafazakârlığına bir ideolojinin kültürel ve siyasi boyutlarını incelemektedir. Makale muhafazakâr teori ile Türk muhafazakârlığı arasında bir süreklilik olduğu savından hareketle Türk muhafazakârlığının geçirdiği evrimi göstermeyi amaçlıyor. Muhafazakârlık bazen bir tutum olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, muhafazakârlık pratik bir ideolojidir. Makale, ilk olarak, bu savı Michael Freeden ve Pierre Bourdieu'nun kuramlarından faydalanarak temellendiriyor. İkinci olarak, muhafazakârlığın pratik bir ideoloji olduğunu ortaya koyduktan sonra muhafazakâr ideolojinin ana sütunlarını ayırt etmektedir. Makalenin üçüncü bölümü ise Türk muhafazakârlığının çözümlenmesini içermektedir. Buna göre, Türk muhafazakârlığının kökleri geç Osmanlı dönemindeki kültür-uygarlık tartışmalarında bulunabilir. Türk muhafazakârlığının yaklaşık yüz yıllık evrimine bakıldığında "Türk muhafazakârlığı"ndan ziyade "Türk muhafazakârlıkları"ndan söz etmek daha doğru görünmektedir. Makalenin son bölümü ise Adalet ve Kalkınma Partisi'nin bu farklı muhafazakârlıkları nasıl eklediğini ve bir muhafazakârlık biçiminin mirasçısı olduğunu gösteriyor.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakârlık, İdeoloji, Pratik İdeoloji, Türk Muhafazakârlığı, Klasik Muhafazakârlık, Milliyetçi ve İslamcı Muhafazakârlık, Liberal Muhafazakârlık.

Introduction

The meaning of the word “conservative” is difficult to define precisely. Conservatism has been discussed in many different ways, often with prefixes such as “social”, “liberal”, “new” and “techno” (Tännsjö, 2022: 2; Mollaer, 2016a). Moreover, how to categorize conservatism is also controversial. A review of the literature reveals that conservatism is classified as both an attitude and disposition as well as an ideology. Therefore, a study of conservatism must first clarify whether it is talking about an ideology or a disposition. Is conservatism a disposition? Is it an ideology? Or is there another analysis of conservatism that includes both of these?

There is a widespread literature arguing that conservatism does not exhibit the systematic characteristics of an ideology (Freeden, 2003: 87). Macridis' “state of mind” argument represents a very dominant approach in the literature (Macridis, 1992: 79). Accordingly, conservatism does not have the “systematic structure of ideas” that the term ideology connotes (Mardin, 1992: 13). It should therefore be considered as a disposition. Macridis expresses this judgment in his book on contemporary political ideologies. Indeed, a glance at the average book on political movements will easily reveal such an approach. Therefore, this approach reflects a dominant understanding of contemporary political thought.²

In attempts to define conservatism beyond ideology, a similar approach speaks of a “mind”, “mindset” or “mentality.” For example, according to Russell Kirk, we should examine the characteristics of conservatism by considering that conservatism is a “mind” (“conservative mind”) rather than an ideology. Considering that Kirk was a theorist who influenced 20th century American conservatism and an ideologue whose 1953 book *The Conservative Mind* outlined the contours of post-war conservatism, this approach is not limited to textbooks on contemporary political ideologies. For Kirk conservatism is a frame of mind that is radically different from ideologies such as fascism and communism in the post-war political atmosphere and should not be called an ideology. According to Kirk, the antecedents of this frame of mind can be traced back to Edmund Burke and can be summarized as follows: Conservatism is an idea with canons such as the belief in a transcendent order, a narrow rationalism, the mysteriousness and complexity of society, the diversity of the individual as opposed to egalitarian and uniform ideological systems, the necessity of a class structure of society for the requirements of social order, the close relationship between freedom and property, the virtues of tradition and prejudice, and the culture of internal development of society in the way of change (Kirk, 1978: 3-10.)

---

² Macridis continues as follows: “Even if we were to define conservatism simply as... ‘situational ideology’-we would find that conservative ideology has its own logic.”

The best known representative of conservatism as an attitude in political philosophy is the British political philosopher Michael Oakeshott. In his essay “On Being Conservative” (1956), written close to Kirk, Oakeshott outlines the conservative position. Oakeshott claims that conservatism is an attitude. The conservative attitude is defined as follows: “To be conservative, then, is to prefer the familiar to the unknown, to prefer the tried to the untried, fact to mystery, the actual to the possible, the limited to the unbounded, the near to the distant, the sufficient to the superabundant, the convenient to the perfect, present laughter to utopian bliss” (Oakeshott, 1962: 169).

The argument that conservatism is not an ideology but an attitude has also been supported by the claim of “natural conservatism” in the literature. This claim, made by the British conservative politician Hugh Cecil in one of the earliest works of literature, *Conservatism*, published in 1912, assumes that conservatism is the raw material of life: “(C)onservatism is part of the stuff of life itself” (Vincent, 2010: 58). Thus, from Macridis to Kirk to Oakeshott, the premises of the conservatism-as-attitude argument are laid out here.

To summarize, the conservatism-as-attitude argument manifests itself in three different areas: The literature on contemporary political ideologies (Macridis), advocates of conservative or neoconservative ideology (Kirk and Cecil), and contemporary political philosophy (Oakeshott). In fact, conservatism as an attitude is one of the characteristic assertions of Anglo-American conservatism. It can therefore be traced back to the very origin of this type of conservatism. Edmund Burke laid out the framework for this argument in his *Reflections on the French Revolution*, written against the French Revolution and published a year after the revolution (1790). Burke criticized the perspective of the French Revolution as an ideology of rationalism based on abstract principles that rejected experience. Although Burke was referring to historical experience, he laid out the premises of the argument for conservatism as an attitude to be developed later. Accordingly, Burke's conservatism represents the concrete and experiential, whereas the French Revolutionaries' principles of reason to change society from top to bottom is an abstract and metaphysical program. Burke attacks the revolutionaries' program of abstract rationalism by asserting the principle of the complexity of society and identifies experience and common sense as virtues. One of the dominant themes of *Reflections* is that the ideological program of revolutionaries is a “metaphysical abstraction” (Burke, 2014: 8).

1. Conservatism as an Ideology

Burke was the first conservative to equate ideology (referring to the rationalist political program of the French Revolution) with dogmatism (Burke, 2014: 92) and to contrast it with experience as a kind of freedom. Accordingly, conservatism is an attitude that is opposed to ideological rigidity by being based on experience. In other words, the conservatism-as-attitude argument, from

Burke, the originator of conservative ideology, to the present day, has generally been based on the view of the separation or opposition between experience and concept. This argument bases the claim that conservatism is not an ideology on its being an experience. Therefore, it is not surprising that criticisms of this argument also make this opposition a problem.

Michael Freeden questions this opposition in his analysis of ideology and political theory. According to Freeden, Oakeshott's definition of conservatism is "essentially anti-intellectual" (Freeden, 2006: 321). This anti-intellectualist analysis first defines conservatism as an attitude of doing rather than thinking and planning, as experience as distinct from concept, thought, ideology. Second, according to this analysis, conservatism is cannot be grasped by thought (Freeden, 2006: 321).

Michael Freeden's analysis of ideology assumes the "core" principles of conservative ideology as opposed to the literature that defines conservatism as a "negative philosophy" that simply preaches resistance to change (Heywood, 2021: 52). Freeden first identifies three levels of analysis of ideologies: "Genetic", "functional" and "semantic" (Freeden, 2006: 3). Freeden's "morphological" approach considers the self-identity of ideologies as the most important part of their analysis (Freeden, 2003: 51) and focuses on the core principles that construct the internal structures of ideologies survive, and on the continuity of "certain concepts in an ideological core location is necessary to maintain the identity of an ideology" (Freeden, 2006: 83-84.). At the semantic level of morphological analysis, we are not talking about an ideologically vague and amorphous position, but about a "conservative core" (Freeden, 2006: 332).

This implies that conservatism is not a cognitively indeterminate attitude but an ideology. In other words, conservatism is a political ideology that can be defined in terms of certain principles. However, even if conservatism is classified as an ideology, the question remains as to how different ideas defended at different dates constitute an ideological identity and how they can be defined within the same ideology. One of the most important arguments put forward to resolve this theoretical issue is based on Ludwig Wittgenstein's concept of "family resemblances." This concept refers to the common characteristics shared by all currents within an ideology, although they are not identical to each other (Freeden, 2003: 43).

2. Conservatism as a Practical Ideology

We have mentioned two approaches to classifying conservatism: conservatism as an attitude and conservatism as an ideology. These classifications are divided between the oppositions of experience and concept, practice and theory, disposition and ideology. Can there be a mediating dialectical approach between or beyond these two approaches that can unify the practical and theoretical levels of ideology?

Although the approach that treats conservatism as an ideology has some advantages, it is insufficient to explain the practical level of conservatism. This approach encourages a critical distance from the approach to conservatism as an attitude that considers conservatism as embedded in spontaneous practices. However, both the existence of the practical level of ideology and the fact that conservatism is one of the ideologies that works best at the practical level, even if it is classified as an ideology based on certain principles, are ignored. The need to explain conservatism theoretically and practically requires a “theory of action” perspective (Bourdieu, 1998).

Although Pierre Bourdieu does not use the term “ideology” much, many commentators who aim to address the problem of ideology from the practical level have thought that his concepts of “theory of action” and “habitus” integrate the levels of experience-concept, practice-theory and disposition-ideology. For example, Terry Eagleton argues that compared to the theorizing of Louis Althusser's inclusive concepts, Bourdieu tries to explain the functioning of ideology in concrete conditions or on a daily basis (Eagleton, 1991: 156). For this reason, Bourdieu's ideas have attracted the attention of specialists interested in the theory of ideology, notably Eagleton and Freeden.

Bourdieu develops a theory of action to relate the practical and theoretical levels of ideology. The main idea of this theory of action is to move beyond “a false dilemma” to a dialectical approach by establishing the disconnected relationship between the levels. The dialectical approach Bourdieu tries to develop would offer an account of how a theoretical exteriority is internalized and how a practical interiority is externalized (Bourdieu, 1977: 72). According to Eagleton, Bourdieu's thought determines a “practical ideology” approach similar to Voloshinov's “behavioural ideology” (Eagleton, 1991: 50).

The concept Bourdieu developed to explain these two levels is “habitus.” Habitus takes the issue back to “disposition.” This concept is defined as “a community of dispositions” that values the material and symbolic in an undivided form (“the material and symbolic patrimony”) (Bourdieu, 1977: 35). Habitus includes “presuppositions”, “dispositions”, “structures”, “practices” and “representations” (Bourdieu, 1977: 18, 72). Therefore, habitus provides an argument for the transitivity between the theoretical and practical levels of ideology (Bourdieu, 1977: 78).

An effort to overcome the divide between theory and practice leads Freeden to think Bourdieu's theory of action in terms of the theory of ideology (Freeden, 2005: 242). Bourdieu's thought is useful in showing and criticizing the limits of the general approach that treats conservatism as an attitude. It is the concept of “habitus” that enables this (Freeden, 2005: 246-247). Bourdieu's concepts offer a perspective for understanding the functioning of ideologies on theoretical and practical levels (Freeden, 2005: 248-249).

3. The Core Principles of Conservative Ideology

The dialectic of the theoretical-practical levels poses two questions. One is a question of practice, the other of theory: How does an ideology work? What are the basic principles of the ideology in question? In other words, if ideologies have an "objective existence" that operates at the theoretical and practical levels, how can the existence of conservatism be considered? By what principles does conservatism "work" theoretically and practically?

Anthony Quinton analyzes the secular and religious roots of conservatism, which he defines as "the politics of imperfection", and identifies a set of principles for understanding this ideology. According to Quinton, traditionalism is the most important of these principles, each of which is associated with "imperfection." Conservatism is characterized by a "reverence" for "established customs and institutions", therefore develops a hostile reaction to sudden and revolutionary changes (Quinton, 1978: 16). Traditionalism is one of the principles that Burke, who first laid out the theoretical principles of conservatism, mobilized in his opposition to the French Revolutionaries. In *Reflections*, Burke draws out the authority of tradition, which he understands as the wisdom of ages, as an antidote to the anti-traditionalist ideas of the French Revolutionaries. Tradition provides a natural safeguard against the limitations of reason (Burke, 2014: 90).

The second principle of conservatism is organicism. Although organicism is a deeply rooted idea that goes back to ancient thought, conservatism has given it a special meaning in the modern period. Against the mechanism of liberalism's social contract approach, which treats society as a mechanical aggregate of individuals, conservatism treats society as a living organism with its own natural development, in unity and integrity. Individuals are socialized parts within the organism of society, and the institutions of society are not artificial creations or external devices, but organic entities intrinsic to the functioning of the organism (Quinton, 1978: 16). In *Reflections*, Burke, the ideological father of conservatism, opposed the French Revolutionaries' mechanistic conception of society with an organic conception of society (Burke, 2014: 101)

The third principle Quinton identifies is "political skepticism." We can rephrase this as political skepticism against modern rationalism. Conservatism is a skepticism towards the notion of transforming society with principles (equality, freedom, etc.) constructed in the pure minds of isolated thinkers. In *Reflections*, Burke tries to ground this skepticism in a principle of complexity. Accordingly, society is too complex an organism for theoretical (or ideological) simplification to grasp (Burke, 2014: 62). A successful politics must therefore be based not on rationalism or theoretical speculation appealing to the principles of pure reason (Quinton, 1978: 17).

Quinton links these three basic principles to the understanding of “human imperfection”, which he sees as the building block of conservatism. In the context of human imperfection, conservatism faces religion. Therefore, although it has a different attitude from the institutionalized church, conservatism has a “quasi-religious” approach (Quinton, 1978: 19). Freedon identifies this religious dimension as the core principle of conservatism. Contrary to popular belief, conservatism is far from being a status quo ideology (Huntington, 1957: 454-473), because in terms of its core principle it seeks to develop a response to modernity. Therefore, “controlling change” is “the first core component” and “the core problem” of conservative ideology (Freedon, 2006: 332-333).

It is precisely at this point that the religious dimension manifests itself. In relation to this core, conservative ideology puts forward an understanding of religion that would not threaten social authority and order, but rather strengthen the organic order. Religion is a core conservative principle, although it has been defended in different ways in different historical circumstances (Freedon, 2003: 88).

In other words, the rejection of the search for rational solutions to social problems through the radical use of reason, which Quinton identifies as “political skepticism”, is also realized in conservative ideology through the theoretical and practical employment of religion. Noel O'Sullivan distinguishes between reactionary conservatism and moderate conservatism, which developed under different historical conditions, in a classification that is often used in the literature. On the other hand, he adds that what unites these two conservatisms is the theological assumption. Based on a theological assumption, Burke reduces the concept of revolution from the absurd ideas of some rationalist philosophers to sinfulness (O'Sullivan, 2013; Burke, 2014: 89).

In Robert Nisbet's (2002) terms, hierarchy is one of the “dogma”s of conservatism. Conservative ideology's understanding of social and political hierarchy is theologically grounded (Burke, 2014: 50) and operationalized in two main aspects: Class and gender. The oldest principle of conservative ideology, and the one that unites different kinds of conservatism, is the idea of the naturalness of inequality (Nisbet, 2002: 64). Burke passionately criticized the French Revolution's abstract design of equality. Conservatives believe that society has a hierarchical structure parallel to organic unity. The three basic conservative principles cited by Quinton operationalize this hierarchical and unequal understanding. Accordingly, (i) conservative ideology's traditionalism refers to the transmission of unequal social patterns, (ii) its organicism refers to the fact that society is composed of unequal parts in hierarchical relations with each other, especially rulers and ruled and social classes, and (iii) its political skepticism refers to its reaction to political programs and ideologies that attempt to overcome social and political inequalities with a political rationality.

Conservatism integrates its inegalitarian and hierarchical principles in the core principle of human imperfection: Man is inherently imperfect; societies are based on a “natural aristocracy” (Nisbet, 2002: 64) both politically and socio-economically; and efforts to reform and revolutionize society in an egalitarian way are doomed to fail (Burke, 2014: 50). For this reason, many conservative commentators have explained conservatism's legitimizing approach to social inequalities around the concept of property. Even if there is a minority within conservative schools that are skeptical of the free market economy (Vincent, 2010: 62), there have been groups that have been dominant in conservative ideology, defending private property as a guarantee of social inequalities and articulating with capitalism, albeit on different grounds than liberalism (Heywood, 2021: 62). Therefore, the articulation of neoliberalism and neoconservatism since the 1980s has not been theoretically and practically difficult (Brown, 2006: 690).

The other dimension of the social and political hierarchy principle of conservatism is gender. This has two interrelated dimensions: the family on the one hand and the social position of women on the other. Conservatism's defense of hierarchy and authority (Heywood, 2021: 58-60) also manifests itself in the idea that the social roles of men and women should be subject to a principle of hierarchy and authority. At the roots of conservatism, therefore, there has been a strong current that combines theological assumptions with patriarchalism (Vincent, 2010: 60).

Finally, conservatism has a perspective that sees the family as central to the establishment of society. It is considered as a functional social institution for the transmission of social values in terms of “family values” against the atomization and the idea of mass society created by liberal individualism. The model of conservatism is therefore the patriarchal family (Nisbet, 1978: 90).³ Similarly, in “The Family Spirit” Bourdieu states that the family, which develops around the family discourse, is the domain of “accumulation”, “conservation” and “reproduction” (Bourdieu, 1998: 69). Bourdieu does not refer to conservative ideology, but this model of the family is most strongly supported by conservatism.⁴ In the varied history of conservatism, the traditional family has been defended in different ways as the nature of religion, the source of social order, “historic affinity between family and property” or the “seedbed of virtue” (Kymlicka, 2002: 318; Nisbet, 2002: 64).

---

³ In fact, feminist critics such as Carole Pateman and Susan Moller Okin have shown that patriarchalism has a much broader scope than conservatism and is not limited to conservatism (Kymlicka, 2002: 390; Vincent, 2007: 128).).

⁴ For a study that uses Bourdieu's concepts to understand the formation of conservatism in everyday life in Turkey, see (Mollaer, 2023).

4. Roots of Turkish Conservatism

The search for the roots of Turkish conservatism takes us back to the founding of the Republic of Turkey. Just as conservatism developed in the West as a reaction to the atmosphere of radical change of the French Revolution, Turkish conservatism finds its foundations in the early republican period (Çiğdem, 2003: 16). However, the discussion of the roots of conservatism leads to the late-Ottoman history. In this regard, Tarık Zafer Tunaya, who made one of the pioneering studies on late Ottoman intellectual life, defined the Second Constitutional Era (İkinci Meşrutiyet) as a “political laboratory”, which also guided the study of conservatism (Tunaya, 1996: 97-99). Studies of Turkish conservatism trace the roots of conservatism as a political idea to the late Ottoman period (Demirel, 2007: 219; Mollaer, 2016b: 69-77).

From a Karl Mannheimian perspective, we need to identify the historical and social conditions that give rise to conservatism as an ideology (Mannheim, 1991; Çiğdem, 2003: 15). Social modernization and the the development of public space prepare the grounds where ideologies flourish (Habermas, 1991). The most important changes in nineteenth-century Ottoman society in this direction were the development of certain social classes resembling Western European examples through the initiatives of a bureaucratic group or intellectuals close to the bureaucracy, the increase in the number of newspapers and magazines as mediators of social mobilization, the emergence of a certain readership, the development of a minority of intellectuals who pondered on social problems, the modernization of the transportation and education network, and the creation of new public spaces (İnalçık, 2006; Mardin, 2006.).

In the context of these social developments, it has been argued that, for example, the modernization movements of the Second Abdülhamid period (especially with the social integration it provided in the fields of education and transportation) functioned as a “proto nationalism” (Mardin, 1973: 176). From this perspective, it is thought that the ideas put forward within the framework of the mission of “saving the state” (Tunaya, 1996: 56) in the declining era of the Ottoman Empire provided significant accumulations to the mentality and ideology of Turkish conservatism.

It is in the debates on culture and civilization that the roots of conservatism can be found (Mollaer, 2016b: 72-77). Within Ottoman modernization, there were two different views on Westernization. While Abdullah Cevdet evaluated Westernization in a holistic manner and claimed that culture and civilization should be taken without separating them, Ziya Gökalp and Mehmet Akif approached the issue of Westernization in an eclectic manner and stated that a distinction should be made between culture and civilization and that “universal” civilization should be taken while preserving the national culture.

Tarik Zafer Tunaya mentions the existence of two different views within the Westernization movements: Total and partial Westernization (Tunaya, 1996: 151-196). In contrast to the total Westernizationists' attitude of "taking the West with its roses and thorns" ("gülüyle dikeniyile"), the partialists approached the West in a selective manner and argued that a distinction should be made between the culture and civilization of the West. According to the partialists, it is not the culture of the West, which is shaped by Christianity, but its civilization, the scope of which is determined by ("objective") concepts and phenomena such as modern science, technology and economic development.

This partial view of Westernization shaped a conservative attitude towards culture (and a modernizationist attitude towards civilization) and left a very crucial legacy to Turkish conservatism as a discourse and ideology. The fundamental relationship of Turkish conservatism with Ottoman modernization lies in the issue of culture and civilization. Classical Turkish conservatism has been a culturalist conservatism that can be used with prefixes such as "civilizationalist" and "modernizationist" (İrem, 2002: 87-112).

5. Turkish Conservatisms

In order to understand the different forms conservatism has taken in Turkey, it would be more useful to begin from the assumption of "Turkish conservatisms." Turkish conservatism should be analyzed with a historical understanding that recognizes the evolution of conservatism and is sensitive to different conservatisms. From a historical perspective, we can speak of an early republican conservatism, a Cold War-era conservatism and a conservatism shaped since the 1980s. When categorized thematically, we can talk about classical conservatism, nationalist-Islamist conservatism and liberal conservatism.

5.1. Classical Conservatism

Studies on conservatism in Turkey began to develop in the 1990s (Mollaer, 2017: 25-43). Based on the results of these examinations, it can be said that the milestone of conservatism as an ideology and political thought movement is the foundation of the republic. Accordingly, conservatism has produced a conservative modernization accumulation that accepts the modernization policies introduced by the republic, but tries to moderate these policies based on the basic principles of conservatism or to control the pace of social-political change. Classical conservatism has been a founding thought that has put forward themes such as time, tradition, history, culture, religion, social change, revolutions, science and rationality, and criticism of positivism and materialism (İrem, 1996; Bora, 1998).

Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958), renowned poet and writer of the late Ottoman and early Republican periods, shaped the form of early conservatism sometimes referred to as the "style of peace" (Çiğdem, 2001: 61). Yahya Kemal's

use of “the future with its roots in the past” (“kökü mazide olan ati”) in his dialogues with Ziya Gökalp in the late Ottoman period, in a way, framed classical conservatism and determined the approach to modernization with tradition. What Yahya Kemal meant by this is an understanding of historicity that is in harmony with its past and that argues for a concrete basis for change through the reinterpretation of tradition. Ahmet Hamdi Tanpınar defines this approach as “historicity” (“tarihîlik”): “National life is continuation. It is to change by continuing, to continue by changing. Because the first condition of creation is continuity” (Çınar, 2003: 88). Yahya Kemal also played a pioneering role in terms of an approach to “Turkish Islamism” (“Türk Müslümanlığı”) that diverged from Islamism. Turkish Islamism offers an approach that differs from Islamist universalism in that it localizes Islam and makes it “Turkish-specific” (“Türk’e özgü”) (Ayvazoğlu, 2003c: 421).

Dergâh (1921-1924) played a critical role in determining the themes of classical conservatism as an intellectual circle (Ülken, 1994: 375-382; Çınar, 2003). *Dergâh* was a short-lived journal published by a group of intellectuals during the War of Independence in order to provide philosophical and ideological support to the National Struggle. One of the dimensions of *Dergâh*'s significance in the history of Turkish thought and Turkish conservatism is the adaptation of Bergsonian themes to Turkish political history. Based on the philosophy of life of the French philosopher Henri Bergson, the magazine became a vehicle for criticism of positivism. This line constitutes the starting point of a movement that would later be known as “Bergsonian conservatism.” Bergsonian classical conservatives used Bergson's philosophy's themes of intuition, duration, and the life impulse; they interpreted the War of Independence as the impulse of spirituality against matter, and at the same time pioneered an alternative modernization against positivist modernization. (İrem, 2004: 79-112).

5.2. Nationalist and Islamist Conservatism

Classical Turkish conservatism was the product of a group of intellectuals who supported the developmental move created by the newly established Republic but wanted to control the pace of modernization in the field of cultural policies (İrem, 1996: 352). Since the years of Turkey's transition to multi-party politics, the language of conservatism has undergone a transformation (İrem, 1996: 357). The best known representatives of Cold War-era Turkish conservatism were Peyami Safa and Necip Fazıl Kısakürek. Turkish conservatism actually intersects with nationalism since the classical period. *Dergâh* is also the pioneer of Anatolian nationalism as a special movement in Turkey. Anatolian nationalism, later developed by writers and thinkers such as Remzi Oğuz Arık (1899-1954), Mükrimin Halil Yinanç (1898-1961) and Nurettin Topçu (1909-1975), is a geographical and conservative nationalism that emphasizes the “homeland” of nationalism against Islamist universalism and Turanism, that starts Turkish history from the arrival of Turks in Anatolia, and emphasizes the values that

Turks have established in Anatolia since 1071. Yahya Kemal's concepts of "Turkish Islam" ("Türk Müslümanlığı") and "Turkish Istanbul" ("Türk İstanbul"), which aim to emphasize the values that Turks have developed "in this land", reveal the beginnings of the intersection of nationalism and conservatism. (Atabay, 2003: 515-532).

However, the coming to power of the Democratic Party (1950) and Turkey's entry into NATO (1952) led to the emergence of a quite different Cold War-era conservatism. In this period, the classical "peace style" of conservatism gradually eroded. Conservatism drifted in an ultra-nationalist and Islamist direction. Cold War-era conservatism was ultra-nationalist, Islamist, anti-communist and reactionary (Taşkın, 2003a: 187-214).

Peyami Safa (1899-1961), whose intellectual life was both in the classical period and in Cold War conservatism, is an example of this. Peyami Safa, in his book *Türk İnkılabına Bakışlar* (Views on the Turkish Revolution), written in the early republican period (1938), offers a right-wing interpretation of the Kemalist revolution against the leftist interpretations. However, in his writings of the 1950s, Peyami Safa takes a much more antagonistic stance against the cultural revolutions of the Republic. Moreover, Peyami Safa becomes one of the most popular representatives of the rising anti-communism. *Kızıl Çocuğa Mektuplar* (Letters to the Red Boy) demonstrated his anti-communism (Ayvazoğlu, 2003a: 220-229; Ayvazoğlu, 2003b: 527-528). Nevertheless, the Islamist emotional and intellectual trajectory in Peyami Safa was not intense enough to make him the pioneer of Islamist conservatism. The greatest representative of Islamic conservatism was Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983), whose influence continues to this day. Necip Fazıl is also one of the architects of a reactionary polemic that conservatives in Turkey entered into with the Republican regime. While classical Turkish conservatives gave broad ideological support to the Republican regime, Necip Fazıl paved the way for a reactionary response to the Republic. In this second phase, Turkish conservatism adopted a number of reactionary themes against the Republican regime, such as the proto-fascist "state of the supreme power" ("başyücelik devleti") and the "Great Hakan Abdülhamid II" (Güzel, 2003: 334-341).

Necip Fazıl's *Büyük Doğu* journal and *Ideolocya Örgüsü* book, in which he expressed these thoughts, had a profound impact on the masses who migrated from the countryside to the metropolis after 1950 in Turkey: "Until the 1980s, the dominant voice was the angry voice of Necip Fazıl, who was highly respected for being a powerful and 'accepted' poet, who had become a symbol for his years of struggle in the *Büyük Doğu*" (Ayvazoğlu, 2003b: 530). Necip Fazıl also made a vital contribution to the political thought of the founders of the now dominant neo-conservatism. The leaders of the Justice and Development Party (JDP) have expressed their admiration and ideological debt to Necip Fazıl on

various occasions.⁵ Necip Fazıl is the most important ideologue, considered as an “idol” for the extreme nationalist and Islamist language of Cold War-era conservatism to reach today's political power and conservative generations. Necip Fazıl's ideas were the flag-bearer of the mass popularization of Islamic conservatism without even having to resort to any abstract program, and the transition from the more abstract world of ideology to the discourse of the masses. Necip Fazıl's affiliation with the Naqshbandism (Mardin, 1994: 189-213) one of the most influential orders in Turkey, and his traditionalism, which rejected all modern interpretations of Islam (Güzel, 2003: 341), strengthened the emergence of conservatism with an Islamic tone in Turkey. Necip Fazıl is the main source of reference for the contemporary stage of conservatism's articulation with Islamism in Turkey.

5.3. Liberal Conservatism

Since the 1980s, when Turkey entered a new phase of the “great transformation”, conservatism has also emerged in a new form. Conservatism underwent a change in these years not only in Turkey but also on a global scale. The new understanding combined conservatism with neoliberalism (Brown, 2019: 11). The representative of this trend in Turkey was Turgut Özal (1927-1993). One of Turgut Özal's first acts was the adoption of the “January 24th Decisions” (1980), which led to Turkey's transition to a neoliberal economic order. Turkey's transition to the new order was followed by the military coup of September 12, 1980, and Turgut Özal became the head of the Motherland Party, which was founded during this period and known for its liberal conservative tendencies, and after the 1983 Turkish General Elections, he formed the 45th Turkish Government and became Prime Minister. Turgut Özal also encouraged the leading publications and formations of the nationalist-conservatism of the 1980s, and at one point in his rule he even ensured that they were staffed (Alper-Göral, 2003: 587; Taşkın, 2003b: 387).

With Turgut Özal, Turkish conservatism has reached a new position. Turkish conservatism, which developed in the 1920s with Yahya Kemal Beyatlı and a group of literary thinkers around him, changed its form through two important ideologues, Necip Fazıl Kısakürek in the 1940s and Peyami Safa in the 1950s, and took the form of liberal conservatism in the post-1980 period with Turgut Özal and a group of new conservatives.

However, liberal conservatism owes much to its predecessors. Conservatism's trajectory of modernization in harmony with tradition was revitalized in this process. After Necip Fazıl, Naqshbandism found a strong position in the political arena with Turgut Özal. This closeness was not limited to

---

5 See: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-necip-fazil-bu-millete-ruh-kokunden-aldigi-kuvvet-ve-cesaretle-var-olabilecegini-gosterdi/2587391>
https://www.sabah.com.tr/kultur_sanat/edebiyat/2011/08/15/abdullah-gulun-necip-fazila-mektup

a passive sympathy. The Naqshbandi leader Mehmed Zahid Kotku directed his congregation towards Turgut Özal in an attitude that combined the technical mind of conservative “developmentalism” with Islamism. Kotku's understanding would open a new “vein” in Islamist conservatism in Turkey and pave the way for Islamic elements within liberal Turkish conservatism to perceive “development” as “like worship” (Taşkın, 2003a: 208, 215).

The distinctive feature of liberal conservatism is that it consolidates all this accumulation with a neoliberal economic program that will transform Turkey to an unprecedented extent. Liberal conservatism, as in the US and Britain, articulates liberal, nationalist and conservative elements.⁶ While declaring the transition to a neoliberal order with reckless abandon, it “combines liberal elements with elements of ‘traditionalism’ that are intended to be reinforced by signs of public respect for society's religiously traditional behaviors (the ‘failed’ attempt to legislate the headscarf issue that returned from the Constitutional Court and Turgut Özal's ‘publicization of Friday prayers’ during his presidency in 1991)” (Köker, 2003: 288-289).

Turgut Özal not only crowned Naqshbandism with economic liberalism, but also created a conservative background for the imperial neo-Ottomanism project, which was transformed into a foreign policy tool under the JDP. Ottomanism in Turkish conservatism, which dates back to Necip Fazıl's restoration and was revived in the 1950s (Ayvazoğlu, 2013a: 524), has since turned into a neo-Ottomanist policy with conservative influence. The cultural-political project that emerged in the previous nationalist-Islamist conservatism in the form of the emphasis on the “Great East” and the discourse of a return to the pre-Republican order was transferred to Özal's neo-Ottomanism by detaching it from anti-Westernism.

This is a major forerunner of a new conservative development not only in culture, politics and economics, but also in the established Turkish foreign policy, which will have a major impact later on. Turgut Özal made important statements on this issue during his presidency. These statements were made in a political atmosphere in which the so-called “neo-Ottomans”, a group of people who were moving from the slogan of “reconciliation with history and geography”, which became hegemonic during Özal era, were intensely debating and demanding that Turkey should have an “imperial vision” and put it into practice. During Turgut Özal's prime ministership and presidency, the “Second Republicans” and the pro-“Neo-Ottomanism” intellectuals who emerged as a right-wing form of the “Neo-Ottomanism” had shaped a new culture, politics, economy and foreign policy for Turkey in the years when the Cold War was effectively over. Turgut Özal also thought that this new period of the collapse of reel socialism created a new “opportunity” for Turkish-Muslim entrepreneurs

---

⁶ For an influential analysis of how the hegemony of this new ideology was established in the case of Thatcherism, see (Hall-Jacques, 1983).

and the Turkish-Muslim republic. This, Özal said, provided an opportunity for the implementation of the “Ottoman model.” Özal's views were also expressed by Cengiz Çandar, one of the followers of Neo-Ottomanism, as a renewal of the “imperial vision” (Çetinsaya, 2003: 378-380). Contexts such as the “natural sphere of influence”, “Ottoman heritage”, “Ottoman catchment”, “Ottoman geography”, “religious brotherhood” and “new imperial vision” that emerged with the revival of neo-Ottomanism will be the foreign policy visions inherited by the contemporary Islamist conservatism. As a result, liberal conservatism has articulated the global merger of neoliberalism and neoconservatism with a Turkey-specific neo-Ottomanism and an Islamist politics based on Naqshbandism. Most importantly, during the Turgut Özal era of liberal conservatism, the pragmatic developmentalist legacy of the Turkish right (İnsel, 2003: 621) and the accumulation of reactionary Islamist and nationalist conservatism were carried to new conservative generations.

Conclusion: Towards Actually Existing Conservatism

The neoliberalism of Turgut Özal era liberal conservatism is unique compared to its predecessor. Liberal conservatism appropriates the previous conservative accumulation and takes it to another level. Many elements of liberal conservatism will be fanatically embraced by subsequent conservative generations. The liberal conservatism of the Turgut Özal years was extremely effective in its articulation of nationalist-conservatism and neo-Ottomanism with neoliberalism, creating a new wave of conservative populism that embraced these “new age” traditions (Bora-Erdoğan, 2003: 644).

Nevzat Yalçıntaş, an influential name of Turgut Özal's years, was one of the first to make the connection between liberal conservatism and the current final stage of conservatism when he said immediately after the elections that JDP won, “I'm glad we have the JDP, if it hadn't been for the JDP, Turkish society would, God forbid, be heading towards a social explosion!” (Taşkın, 2003b: 387). Therefore, the main inheritor of Turkish conservatism from classical conservatism to nationalist-Islamist and liberal conservatism has been the JDP.⁷ From the Democrat Party to the Justice Party, from Necip Fazıl's ideal of an Islamic city with “smoking factory chimneys” to the Motherland Party's neoliberal program, JDP has combined the ideal of capitalist development with an Islamic ideal of justice.

In the first years of its political rule on June 3, 2002, the JDP embraced a Turgut Özalist liberal conservatism to emphasize its difference from the Saadet Party line from which it had traditionally come. This early liberal conservatism of the JDP was also embraced by non-conservative “post-Kemalist” circles in Turkey in the name of restoring the Kemalist era (Aytürk, 2023: 23-32). In fact,

---

⁷ In another study (2016), I conceptualize the conservatism of the Justice and Development Party as “techno-conservatism.”

many in Turkey believed that the JDP was promoting the ideology of the “periphery”, which had hitherto been subjected to injustice, based on the “center-periphery” paradigm that Şerif Mardin had long ago introduced as a way of reading Turkish politics (Mardin, 1973). Moreover, from 2002 onwards, a template for reading the history of Turkey, outlined by İdris Küçükömer in his book *The Alienation of Order (Düzenin Yabancılaşması, 1969)*, was at work: According to this, the right in Turkey was on the left because it developed the forces of production, while the left was on the right because it relied on bureaucratic forces. After 2002, this Küçükömerian schema became a source of reference for the neo-conservatives. JDP supporters referred to their government in 2002 as a “government of silent revolution”, presented the JDP's promises and actions as “integrating the demands of the bourgeoisie” and, more importantly, defined this entire political program as “conservative democracy” (Yılmaz, 2006). What was interesting was the following statement in the summary of the JDP spokesperson's article we cited: “In the post-1990 Turkey, the inability of traditional political parties and official institutions to find solutions to the problems of the period... led to the 'conservative democratic revolution' in the November 3, 2002 elections, in the words of *Birikim* magazine.” Indeed, *Birikim*, the influential journal of left liberalism, published its first issue after the November 2002 elections with the headline “Conservative Democrat Revolution: 1946-1983 and Finally November 3 (2002)” and even hosted some writers who would later assume important positions in or alongside the JDP government. The political agenda here was clear: to support liberal conservatives against repressive Kemalism. More importantly, the interpretation of Turkish history envisioned by Mardin and Küçükömer was becoming increasingly popular: elitist Kemalist and leftist forces on the one hand, and populist conservatives on the other. It was in such an environment that the JDP consolidated its ideological hegemony. Although the layers of hegemony varied according to periods, they constituted a broad hegemonic bloc: Liberals, left liberals, Second Republicans, the Kurdish political movement and, of course, conservatives and Islamists who were anti-Kemalists from the beginning.

The JDP was quick to embrace conservatism. Putting on the conservative shirt while taking off the “Islamist shirt” was quite functional, because liberal conservatism had been linked to “development” since Turgut Özal, and conservatism had already ceased to be “reactionary” with neoliberal integration. Once JDP spokespersons found a “post-Kemalist” audience ready to believe this, the claim of “conservatism” could easily be put forward. Therefore, at a symposium on conservatism in January 2004, attended by the JDP leadership and its staff, the party's conservatism was proclaimed with the claim of “conservative democracy.” The effort to present this conservatism with the label “conservative democratism” was a message to the Western circles that followed Turkey while maintaining Özalist liberal conservatism, as well as to the

general Mardinian and Küçükömerian spirit in the country. Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan addressed this spirit in the opening speech of the symposium, saying: “Instead of the sharpness of black and white, we have a more colorful and multidimensional picture before us. As AK Party (JDP), we attribute importance to the understanding of conservative democracy.” Erdoğan continued as follows: “Because we know what this effort means for the renewal and strengthening of politics.” Erdoğan then restated that the JDP was “a mass party based on conservatism” and addressed the masses in a way that encompassed the accumulations of all conservative generations in Turkey, from classical conservatism to the 2000s:

The issue is to have a political style and structure that will find a place for many identities without disrespecting any of them... A modernity that does not exclude tradition, a universality that accepts localism, a rationality that does not reject meaning... The AK Party presents the New Conservative Democrat line in accordance with the genes and historical codes of conservatism, but by leaning on the social and cultural traditions of the geography where it conducts politics. Based on its own tradition of thought, the Ak Parti aims to reproduce our indigenous and deep-rooted system of values with a conservative political line of universal standards. The Ak Party resists regression and degeneration, not change... The Ak Party emphasizes a conservatism that is open to innovation instead of the conservatism of the past, which was based on status quoism. The AK Party advocates a change based on evolutionary or gradual social transformation that operates in its natural process (Erdoğan, 2004: 12).

This program was a new conservatism, or “conservative democracy” as they called it, which took classical conservatism to a new stage, did not bring up the nationalist-Islamist Cold War-era conservatism embodied in Necip Fazıl, and benefited from Turgut Özal's liberal conservatism. It was a kind of ideological “manifesto” that was proclaimed to all circles in Turkey that criticized the “tyrannical statism” of Kemalism and believed that conservatism could be libertarian.

This conservative manifesto maintained its ideological hegemony for nearly 10 years with the support of the West and domestic anti-Kemalist forces. In contrast, the nationwide Gezi Resistance, which began in May 2013 in Istanbul, Ankara and Izmir, set an unprecedented example of social opposition in Turkey and criticized actually existing conservatism. As the Gezi Resistance gained a national character, the liberal conservative government was unmasked.

In 2004, the JDP government, which had been preaching liberal conservatism, became increasingly repressive and suppressed the resistance. Subsequently, the government's cooperation with the Fethullah Gülen sect, with whom it had collaborated to carry out its promises of “conservative democracy”, began to collapse - although they continued to cooperate during the period of resistance. However, instead of stepping back, the JDP's

conservative politics took on a new form of conservatism that put into practice different accumulations of Turkish conservatism. In November 2016, in cooperation with the Nationalist Movement Party (NMP/MHP), the JDP entered another phase of conservatism. Henceforth, the JDP's ideological line developed on the basis of an official nativism that was redefined through a reconciliation with Necip Fazıl, the leader of Cold War-era Islamist-nationalist conservatism, and the NMP.

The official form of conservatism in the 2016-2023 period bears little resemblance to the “style of peace” of classical conservatism. However, the society of Cold War-era nationalist-Islamism owes much to the rhetoric of secularists-religious, leftists-rightists, believers-unbelievers and the style of liberal conservatism. For this reason, it has frustrated even many groups that initially supported conservatism. While the JDP government is implementing policies that deepen class differences in society, it withdrew from the Istanbul Convention, which was adopted by the Turkish Grand National Assembly in 2011, with President Recep Tayyip Erdoğan's Decree No. 9 in 2021. Moreover, this official conservatism continues the conservative position on religious communities, from Necip Fazıl to Turgut Özal. The vacuum left by the Fettullah Gülen sect has been filled by other sects, and the state has been integrated with a political party that comes from an Islamist-conservative ideology and has become a state in a way unprecedented in the history of Turkish conservatism.

If we recall, commentators such as Anthony Quinton identified the principles of conservatism as traditionalism, organicism and political skepticism. The stages that JDP has gone through within conservatism, from being a “conservative democrat” to today, can be explained as follows: Traditionalism was monopolized through the suppression of different socio-political changes and different interpretations of Islam; organicism was emphasized through the suppression of classes, developed neoliberal policies and suppressed labor forces; it was even assumed that there was a self-religious mass that constituted the essence of the state in an organismic way. In other words, JDP has tried to reconstruct the socio-political organism in an exclusionary rather than an inclusive manner, and in doing so, it has excluded socio-political classes or groups that it declares do not belong to the organism.

Therefore, this new conservatism, for all its religiousness and traditionalism, is far from “political skepticism.” In fact, the real strength of this new conservatism is to apply the certainty of a moment of political decision that divides society into two along the lines of friend and foe to every appropriate socio-political situation. However, for all its traditional conservatism on family, gender or sexual orientation and women, JDP conservatism also reinforces a “nightmare” described by Wendy Brown. Brown summarizes his theoretical endeavor as “thinking neoliberalism and neoconservatism together.” According to Brown, neoliberalism and neoconservatism are two political rationalities that

can intersect even if they are different from each other. In other words, if we talk about the contradictory articulation of different rationalities in analyzing the actually existing conservatism, a completely different interpretation emerges. Brown analyzes the problem in terms of the articulation of different rationalities (Brown, 2006: 692-693).

Following Brown's analysis we can interpret this new type of conservatism as the intersection of two rationalities.⁸ On the one hand, there are religious sects that have become holdings and demand positions in politics, and their demands on religion, class and gender; on the other hand, there is a conservatism that contains the phenomenon of religion in its codes, but is integrated with capital in a way that no other type of conservatism has ever been integrated before. This actually existing new form of conservatism is a form of conservatism that can suspend even the minimum democracy and suppress libertarian or emancipatory demands regarding family, gender and social class for the sake of the demands of religious communities, in addition to "directing" the economy with a state-led neoliberalism.

References

- Alper, E.-Göral, Ö. (2003). *Aydınlar Ocağı*. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, *Muhafazakârlık içinde* (s. 583-589). İstanbul: İletişim.
- Atabay, M. (2003). *Anadoluculuk*. Tanıl Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 4, *Milliyetçilik içinde* (s. 515-540). İstanbul: İletişim.
- Aytürk, İ. (2023). *Post-Post-Kemalizm: Yeni Bir Paradıgmayı Beklerken*. İlker Aytürk, Berk Esen (Ed.), *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar içinde* (s. 23-49). İstanbul: İletişim.
- Ayvazoğlu, B. (2003a). *Peyami Safa*. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, *Muhafazakârlık içinde* (s. 220-229). İstanbul: İletişim.
- Ayvazoğlu, B. (2003b). *Türk Muhafazakârlığının Kültürel Kuruluşu*. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, *Muhafazakârlık içinde* (s. 509-531). İstanbul: İletişim.
- Ayvazoğlu, B. (2003c). *Yahya Kemal*. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, *Muhafazakârlık içinde* (s. 416-421). İstanbul: İletişim.
- Bora, T. (1998). *Türk Sağının Üç Hali*. İstanbul: Birikim.
- Bora, Tanıl-Erdoğan, N. (2003). *Muhafazakâr Popülizm*. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, *Muhafazakârlık içinde* (s. 632-644). İstanbul: İletişim.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice* (Richard Nice, Trans.). Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford University Press.

---

⁸ An analysis of techno-conservatism points to this (Mollaer, 2016a).

- Brown, W. (2006). American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization. *Political Theory*, 34, 690-714.
- Brown, W. (2019). In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Anti-Democratic Politics in the West. Columbia University Press.
- Burke, E. (2014). *Revolutionary Writings: Reflections on the Revolution in France and the First Letter on a Regicide Peace*. Cambridge University Press.
- Çetinsaya, G. (2003). Cumhuriyet Türkiye'sinde 'Osmanlıcılık'. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 361-380). İstanbul: İletişim.
- Çınar, M. (2003). *Dergâh Dergisi*. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 85-91). İstanbul: İletişim.
- Çiğdem, A. (2001). Taşra Epiği, 'Türk' İdeolojileri ve İslamcılık. İstanbul: Birikim.
- Çiğdem, A. (2003), *Sunuş*. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 13-19). İstanbul: İletişim.
- Demirel, T. (2007). Cumhuriyet Döneminde Alternatif Batılılaşma Arayışları: 1946 Sonrası Muhafazakâr Modernleşmeci Eğilimler Üzerine Bazı Değınmeler. Uygur Kocabaşoğlu (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık içinde (s. 218-238). İstanbul: İletişim.
- Eagleton, T. (1991). *Ideology: An Introduction*. New York-London: Verso.
- Erdoğan, R. T. (2004). *Sunuş*. Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu. AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı. 10-11 Ocak.
- Freeden, M. (2003). *Ideology*. Oxford University Press.
- Freeden, M. (2005). *Liberal Languages: Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought*. Princeton University Press.
- Freeden, M. (2006). *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford University Press.
- Güzel, Murat (2003). Necip Fazıl Kısakürek. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 334-341). İstanbul: İletişim.
- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Thomas Burger, Trans.). The MIT Press.
- Hall, S.-Jacques, M. (1983). *The Politics of Thatcherism*. Lawrence and Wishart Ltd.
- Heywood, A. (2021). *Political Ideologies: An Introduction*. Red Globe Press.
- Huntington, S. (1957). Conservatism as an Ideology. *American Political Science Review*, 51, 2, 454-473.
- İnalçık, H. (2006). *Change in Otoman-Turkish Society. Turkey and Europe in History*. İstanbul: Eren.
- İnsel, A. (2003). Düzen mi Kalkınma mı? Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 616-621). İstanbul: İletişim.
- İrem, N. (1996). *Kemalist Modernism and the Genesis of Turkish Traditionalist Conservatism*. Yayım lanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.

- İrem, N. (2002). Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal. *International Journal of Middle East Studies*, 34, 1, 87-112.
- İrem, N. (2004). Undercurrents of European Modernity and the Foundations of Modern Turkish Conservatism: Bergsonism in Retrospect. *Middle Eastern Studies*, 40, 4, 79-112.
- Kirk, R. (1978). *The Conservative Mind, From Burke to Eliot*. Chicago: Regnery Gateway.
- Köker, L. (2003). Liberal Muhafazakârlık ve Türkiye. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 274-289). İstanbul: İletişim.
- Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. Oxford University Press.
- Macridis, R. (1992). *Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes*. Harper Collins Publishers.
- Mannheim, K. (1991). *Ideology and Utopia*. Routledge.
- Mardin, Ş. (1973). Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics? *Daedalus*, 102, 1, 169-190.
- Mardin, Ş. (1992). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1994). Necip Fazıl and Necip Fazıl and the Nakşibendi. Şerif Mardin (Ed.), *Cultural Transition in the Middle East içinde* (pp. 189-213). Brill.
- Mardin, Ş. (2006). Some Considerations on the Building of an Ottoman Public Identity in the Nineteenth Century. *Religion, Society and Modernity in Turkey*. Syracuse University Press.
- Mollaer, E. C. (2023). *Questioning Islamic Conservatism: Social Space, Class, and Gender In the Everyday of Keçiören*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Mollaer, F. (2016a). *Tekno-Muhafazakârlığın Eleştirisi: Politik Denemeler*. İstanbul: İletişim.
- Mollaer, F. (2016b). *Liberal Muhafazakârlık Karşısında Nurettin Topçu*. İstanbul: Dergâh.
- Mollaer, F. (2017). *Türk Muhafazakârlığında Bir Cevelan*. İstanbul: Dergâh.
- Nisbet, R. (1978). Conservatism. Tom Bottomore, Robert Nisbet (Ed.), *A History of Sociological Analysis içinde* (pp. 80-119). New York: Basic Books.
- Nisbet, R. (2002). *Conservatism: Dream and Reality*. London and New York: Routledge.
- O'Sullivan, N. (2013). Conservatism. M. Freedon, L. T. Sargent, M. Stears (Ed.), *The Oxford Handbook of Political Ideologies içinde* (pp. 293-311). Oxford University Press.
- Oakeshott, M. (1962). *Rationalism in Politics and Other Essays*. London: Methuen.
- Quinton, A. (1978). *The Politics of Imperfection: The Religious and Secular Traditions of Conservative Thought in England from Hooker to Oakeshott*. London&Boston: Faber and Faber.

- Tännsjö, T. (2022). Conservatism. Oxford Research Encyclopedias, Politics, Oxford University Press.
- Taşkın, Y. (2003a). Muhafazakârlığın Uslanmaz Çocuğu: Reaksiyonerlik. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 187-215). İstanbul: İletişim.
- Taşkın, Y. (2003b). Nevzat Yalçıntaş. Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 5, Muhafazakârlık içinde (s. 384-387). İstanbul: İletişim.
- Tunaya, T. Z. (1996). Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. İstanbul: Arba.
- Ülken, H. Z. (1994). Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Ülken.
- Vincent, A. (2007). *The Nature of Political Theory*. Oxford University Press.
- Vincent, A. (2010). *Modern Political Ideologies*. Wiley-Blackwell.
- Yılmaz, M. (2006). Ak Parti: “Muhafazakâr Demokrasi ile Milliyetçi-Muhafazakârlık Arasında. *Muhafazakâr Düşünce*, 9-10, 47-54.

Çıkma Sokakların Oluşumu: İslâm ve Batı Şehirlerinin Mukayesesi

Rauf BELGE¹

Öz

Son yıllarda Avrupa ve Amerikan şehirlerinde ızgara planlı sokaklara ek olarak yeni bir sokak düzeni ortaya çıkmıştır. "Cul-de-sac" olarak bilinen bu yeni düzen, bireyleri şehrin gürültüsünden ve yarattığı çekincelerden korumak amacıyla tasarlanan, yalnız bir yöne çıkışı olan planlı çıkma sokaklardır. Güvenli ve özel bir alan oluşturmasından dolayı, batı şehirlerinde cul-de-sac'lar giderek önem kazanmaktadır. Bu sokakların yapılış gayesi kadim İslam şehirlerinde görülen çıkma sokaklarla benzerlik göstermektedir. Bu durum çıkma sokakların yeniden keşfi olarak nitelendirilmiş, bu çalışmada modern batı şehirlerinde ortaya çıkan cul-de-sac'lar ile geleneksel İslam şehirlerindeki çıkma sokaklar karşılaştırılmıştır. Geleneksel İslam şehirlerinde ve modern batı şehir planlarında gelişen çıkma sokakları konu alan yayınlar incelenmiş, bu yayınlardan hareketle her ikisi arasında farklılıklar ve benzerlikler saptanmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda İslam şehirlerinde çıkma sokakların oluşumunda mahremiyet öncelikli iken batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokakların inşasında daha çok güvenlik kaygısının etkili olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Şehirleri, Batı Şehirleri, Çıkma Sokaklar, Cul-de-Sac, Kültür.

The Formation of Dead-End Streets: A Comparison of Islamic and Western Cities

Abstract

In recent years, a new street system has emerged in European and American cities in addition to the grid-planned streets. Known as "cul-de-sac," this new order is planned as dead-end streets with only one way out, designed to protect individuals from the noise and turmoil of the city. Cul-de-sacs are becoming increasingly important in western cities, as they create a safe and

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, rbelge@pau.edu.tr, [ORCID: 0000-0001-9885-5485](https://orcid.org/0000-0001-9885-5485).

private space. The purpose of these streets is similar to the dead-end streets seen in ancient Islamic cities. This situation has been described as the rediscovery of dead-end streets. The cul-de-sacs that emerged in modern western cities were compared with the dead-end streets in traditional Islamic cities. The publications on the dead-end streets were written about Islamic cities and modern western city plans were examined, and the differences and similarities between the two were tried to be determined based on these publications. As a result of the study, it has been understood that while privacy is a priority in the formation of dead-end streets in Islamic cities, security concerns are more effective in the construction of dead-end streets in western cities.

Keywords: Islamic Cities, Western Cities, Dead-end Streets, Cul-de-Sac, Culture.

Extended Abstract

Dead-end streets have long been thought of as unplanned and irregular urban spaces. Dead-end streets, which are especially characteristic of Islamic cities, have been seen as irregular, complex, and unplanned by western researchers who are accustomed to the grid system. On the other hand, these streets serve a very practical purpose (privacy, protection, and security) (Tümertekin & Özgüç, 2014: 492). This function of dead-end streets continues today. One of the characteristic structures of traditional Islamic cities, cul-de-sacs, has started to be seen in western cities. This situation has been described as the rediscovery of dead-end streets, and the dead-ends in modern western cities have been compared with the dead-end streets of traditional Islamic cities. In recent years, "cul-de-sac" streets have started to be a part of city planning again and have emerged as a new street order in western cities. These "cul-de-sac" streets are very similar to the dead ends found in Islamic cities. This study aims to compare the dead-ends in Islamic cities and the cul-de-sacs in western cities in terms of functional, spatial, and cultural aspects. The similarities and differences between the reasons for the construction of dead-end streets in the cities of Islam and the West are mentioned.

This study was carried out according to the qualitative research method. Printed, electronic and visual sources are widely used data collection tools in qualitative research. The research data for this study came from electronic databases (Web of Science, Google Scholar, ScienceDirect, Turkish National Thesis Center, and Dergipark) as well as printed works. During the data collection process, keywords such as "street" "dead end" "space" "geography" "Islamic city" "cul-de-sac" "dead end street" "blind street" "blind alley" and "dead alley" have been used. "What are the physical and human factors that affect dead-end streets?" "What are the spatial, functional, and cultural characteristics of dead-end streets?" "What are the advantages and disadvantages of dead-end streets?" The analysis was conducted according to descriptive techniques based on these questions. The findings were summarized and arranged for descriptive analysis. The texts were interpreted within the framework of a cause-effect relationship, and some conclusions were reached.

Neighborhoods are an important component of Islamic cities. In Islamic cities, where the neighborhood is a social unit, neighborhoods are divided according to different religions and ethnic groups. Therefore, a neighborhood is a certain part of the city where people who know each other and are responsible for each other's behavior are in social solidarity (Ergenç, 1984: 69). Especially in early Islamic cities, various tribes resided in different neighborhoods (Mumford, 2007: 601). The mosque, which is the most important place that determines the characteristic structure of the neighborhood, is one of the main elements of neighborhood life (Alver, 2010: 124). Most neighborhoods in Islamic cities are small and quiet, consisting of one or two streets or dead-end streets. There is a small mosque at the most vibrant point in the streets (Canatar, 2013: 291). A curved street that separates from the city center, twists between buildings, and sometimes branches into dead-end streets, reaches the masjid in the center of the neighborhood (Ergenç, 2013: 332). Although the streets in the city center are more planned and wider, narrow, and dead-end streets are encountered in the residential area (Acun, 2002: 266). By the way, there are some similarities and differences between dead-end streets in Islamic and Western cities, as follows.

The main factor in the construction of dead-end streets in Islamic and Western cities is privacy and security concerns. However, while the sense of privacy was dominant in the dead-end streets of the Islamic city, the security concerns were more effective in the formation of western-style cul-de-sacs. In the formation of dead-end streets in Islamic cities, the individualistic attitudes, and decisions of the people of the city are effective, while in western cities, planning and rational decisions are effective. In other words, a dead end in Islamic cities emerges organically and spontaneously. On the other hand, cul-de-sacs in western cities are regular streets that emerge according to a particular plan. For this reason, the same style of cul-de-sac can be found in different places. However, dead-end streets in Islamic cities are organic, have local characteristics, and have different characteristics from each other. Dead-end streets are an integral part of Islamic cities and a true representative of local culture, the manifestation of religion and cultural life in the city plan. However, cul-de-sacs in western cities are rather planned structures born from the desire for an individualistic and isolated life.

Giriş

İslam'ın kutsal düsturları, sadece bireylerin dini hayatını değil, aynı zamanda işesi, iskânî ve çevresiyle olan ilişkilerini konu edinir. Toplumsal hayatın büyük bir kısmını kapsayan İslam'ın dünya görüşü, emir ve yasakları, şehrin fiziki ve sosyal görünümünü de belirlemiştir. İslam şehirleri kurulurken, geleneksel bir plan uygulanmıştır. Bu nedenle İslam şehrinin herhangi bir plandan yoksun, kendiliğinden meydana geldiği ve nüfusun gelişigüzel bir şekilde yığıldığı anlayışı doğru değildir (İnalçık, 1995: 250-258). İslam şehri esasında İslam inanç prensiplerine en uygun mekândır (Yerasimos, 1999: 14). “İslâm mimarîsi, İslâmî tutum, duygu ve ifadelerin yansımasıdır (Cansever, 2016: 17).” Başka bir ifade ile İslam dinin düsturlarının mekân üzerindeki yansıması, İslam şehirleridir. Nitekim Tümertekin & Özgüç'ün (2014: 491) de ifade ettiği üzere sosyal ve kültürel değerlerin bir mekân üzerinde şehirselleşme biçimi ve tasarımıyla yansıtılmasının en iyi örneği İslam şehirleri olmuştur. Knox & McCarty'ye göre (2012: 148) İslam şehirleri, kültürel değerleri (dini), ekonomik aktiviteleri (ticaret) ve çevresel koşulları (kurak iklim) en iyi yansıtan şehirlerdir.

İslam şehirlerinin kendine has bazı karakteristik özellikleri vardır. Ana hatları, görünüm ve tasarımlarındaki benzerliklerden dolayı bir “İslam şehri” kavramı doğmuştur (Tümertekin & Özgüç, 2014: 491). Asıl amacı Arap dünyasındaki şehirlerin hangi kentsel tipe ait olduğunu tespit etmek olan İslam şehri kavramı, 1920-1950 yılları arasında batılı şarkiyat çalışmalarının bir parçası olarak geliştirilmiştir (Raymond, 2010: 449). Özellikle Avrupa şehirlerine benzemediği ve farklı özellikler taşıdığı için Batı literatüründe bir “İslam şehri” ve “Doğu şehri” kavramı yerleşmiştir (Ergenç, 2013: 28). Bu kavram ilk olarak Weber tarafından 1921 yılında literatüre kazandırılmıştır (Weber, 2010, 106: Dinç & Üçerçam Karagel, 2015: 727). Weber'in sosyal bilimler camiasındaki büyük prestiji sayesinde İslam şehri kavramı geniş ölçüde karşılık bulmuştur (Behar, 2019: 29).² Şehir merkezindeki ulu camii, çarşı ve hamam ile bunun çevresinde yer alan dar, dolambaçlı, labirent görünümlü sokaklar, çıkmaz sokaklar ve iç avlulu meskenler İslam şehir kavramının temel elamanlarıdır (Acun, 2002: 266). Benzer özellikleri taşıyan Osmanlı şehri, geometrik bir planı olmayan İslam şehirlerinin genel özelliklerini yansıtır (Bayartan, 2005: 95; Şahinalp & Günel, 2012: 154). Nitekim İslam şehirlerinde olduğu gibi avlulu evler, labirent görünümlü sokaklar ve çıkmaz sokaklar, Anadolu Türk şehrinin genel karakteristiğini oluşturur (Acun, 2002: 259).

² Ancak “İslam Şehri” fikrini eleştiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Mesela C. Behar, İslam şehri kavramını indirgemeci ve genelleyici bir kavram olarak görür. Yazara göre İslam'ın hâkim olduğu bölgelerde şehirler birbirinden farklı ve kendine has bir yapıya sahiptir. Şehirler hatta bu şehirleri oluşturan mahallelerde bile sürekli bir değişim ve hareketlilik söz konusudur. Dolayısıyla yazara göre homojen ve tekdüze bir İslam şehri kavramından söz etmek doğru değildir (Behar, 2019: 33). Ortaylı'ya (2008: 71) göre İslam şehri kavramı esasında geleneksel şehirden farklı bir şey değildir. Zira İslam devri şehirlerinin mekânsal yapısı, yönetimi ve zanaat faaliyetleri açısından geleneksel şehir özelliklerini gösteren ve bulunduğu bölgenin tarımsal merkezliğini yapan yerleşim birimleridir. Ancak yazar, kültürel açıdan bir İslam şehri rengi olduğunu kabul etmektedir.

Stewig (1966), İstanbul’u örnek aldığı çalışmasında İslam şehirlerini “doğu bünyeli, doğulu yapı ve doğulu İslam şehirleri” şeklinde isimlendirmiştir.

İslam hukuku, İslam şehirlerinin fiziki ve sosyal organizasyonuna yansımıştır. Hadislere dayalı olarak şekillenen İslâm inşa hukuku, şehrsel mekânı farklı boyutları ile biçimlendirmiştir. Komşuluk, ikametgâh, mahalle, ev ve sokak bu hadislere göre şekil almıştır (Dinç, 2021: 315). Özellikle İslam’da özel hayat ve mahremiyet, mekânın tanziminde büyük rol oynamıştır. İslam’ın harem kutsallığına ilişkin düsturları dikkate alınmadan, yerel mimarinin ve sokakların özel biçimlerinin anlaşılması zordur. Zira binalar ve sokak biçimleri, İslam hukukunun emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bağlı biçimde gelişmiştir (İnalçık, 1995: 259-264). İslam dini, şehirlerin fiziki yapısının şekillenmesinde özellikle toplu yapılan ibadetler ve mahremiyete verdiği önem etkili olmuştur (Şahinalp & Günal, 2012: 153). Bilhassa mahremiyet, İslam şehir yapısından merkezi bir rol oynamıştır (Knox & McCarty, 2012: 151). Bu nedenle İslam şehirleri bölgesel farklılıklarına rağmen, şaşırtıcı bir şekilde benzer özelliklere sahiptir. Bunlar; şehir planında önemle vurgulanmış kapalılık ve mahremiyet, şehrin merkezine çarşı-camii kompleksinin yerleştirilmesi ve yarı-özerk mahallelerin etnik ve dini olarak bölünmesidir (Tümertekin & Özgüç, 2014: 492-493).

İslam’dan önce Arap dünyası şehir hayatı ve şehir kültürüne yabancıydı. İslam dinin doğuşuyla beraber fethedilen topraklarda şehirleşme faaliyetleri hareketlenmişti. İslam dininin bir bütün halinde yaşanması, öğrenilmesi ve öğretilmesi için daimî iskân sahalarına ihtiyaç duyulmuş, bu durum mevcut şehirlerin geliştirilmesi ve yeni şehirlerin kurulmasını sağlamıştı. Müslümanlar, daha önce mevcut olan Mekke, Medine gibi şehirleri geliştirmekle beraber, Basra, Kûfe, Fustât, Kayravan ve Bağdat gibi simge şehirleri de kurmuşlardı. Bunlardan Basra, Kûfe ve Fustât askerlerin ikamet ettiği ordugâh şehirler olup, zamanla İslami bir hüviyete bürünmüşlerdir. İslam dininin şehircilikle ilgili kesin hükümleri az olmakla birlikte, beraberinde getirmiş olduğu düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehirlerin fiziki yapısı ve görünümünde etkili olmuştur (Can, 1992: 111; Zeydan, 2010: 88). İslam’ın şehircilik düzeni Mezopotamya, kuzey Afrika ve İspanya’ya kadar uzanan geniş coğrafyada etkili olmuştur (Kuban, 1968: 54). Nitekim Mekke, Basra, Şam, Fustat gibi İslam şehirlerinin çoğunda, düzensiz, eğri-büğrü, dar ve çok sayıda çıkmaz sokakla donatılmış, labirenti anımsatan bir yol sistemi mevcuttur (Can, 1991: 73). Güneydoğu Asya, Afrika ve Hindistan’da Müslümanların yaşadığı şehirler ve bölgelerdeki mekân kullanımı, diğer etnik ve dini gruplara göre farklılıklar göstermektedir. Sokak düzeni, avlulu ev sistemi ve kadınların sokaktaki az görünürlüğü, Müslüman şehirlerinin en karakteristik ortak özellikleri arasında sayılmaktadır (Abu-Lughod, 1987: 161). Hatta İspanya’da yer alan Sevilla, Granada ve Kurtuba’da geleneksel İslam şehirlerinin karakteristik izlerine rastlanılmaktadır (Knox & McCarty, 2012: 148).

İslam şehirlerinin önemli bir birleşeni mahallelerdir. Mahallenin sosyal bir birim olduğu İslam şehirlerinde mahalleler, farklı din, mezhep ve etnik gruplara

göre ayrılmıştı. Bu nedenle mahalle, birbirini tanıyan ve birbirinin davranışlarından sorumlu olan kişilerin sosyal dayanışma içinde olduğu şehrin belirli bir kesimiydi (Ergenç, 1984: 69). Özellikle erken İslam şehirlerinde çeşitli kabileler, farklı mahallelerde ikamet etmişti (Mumford, 2007: 601). Osmanlı döneminde mahalleler, genellikle 30-40 aileden oluşan birimlerdi (Faroqhi, 2010: 182). Mahallenin karakteristik yapısını belirleyen en önemli mekân olan cami, mahalle hayatının ana unsurlarından biriydi (Alver, 2010: 124). İslam şehirlerinde mahallelerin birçoğu küçük ve sakin bir iki sokak ya da çıkılmaz sokaktan oluşan birimlerdi. Sokakların en hareketli olduğu noktada bir mescit veya küçük bir cami yer almaktaydı (Canatar, 2013: 291). Şehrin merkezden ayrılan kavşikli, binalar arasında kıvrılan ve bazen de çıkılmaz sokaklarla dallanan bir sokak mahallenin merkezinde yer alan mescide ulaşmaktaydı (Ergenç, 2013: 332). Şehir merkezindeki cadde ve sokaklar daha planlı ve geniş olmasına karşılık konut bölgesinde dar ve çıkılmaz sokaklara bulunmaktaydı (Acun, 2002: 266).

İslam şehrinin coğrafi görünümünde fiziksel mesafeden ziyade şehir sakinlerinin görüş mesafesi etkili olmuştur. Söz gelimi konut pencerelerinin yerleşimi, bitişik binaların yükseklikleri ve komşuların birbirine karşı sorumlulukları, görsel mahremiyeti koruyacak şekilde planlanmıştır. Sokağın karşı taraflarında yer alan evlerin kapılarının birbirine bakmaması, başka bir görsel kontrol mekanizmasını oluşturur (Abu-Lughod, 1987: 167). Bu mekanizma, çıkılmaz sokakların inşa edilmesi şeklinde şehirselleşmiş mekâna yansımış, zamanla İslam şehirlerinin karakteristik yapılarından biri haline gelmiştir.

İslam şehir modelinin önemli bir parçası olan çıkılmaz sokaklar uzun bir süre plansız ve düzensiz şehirselleşmiş mekânlar olarak düşünülmüştür. Çıkılmaz sokaklar, özellikle grid sistemine alışmış olan batılı araştırmacılar tarafından düzensiz, karmaşık ve plansız sokaklar olarak görülmüştür. Halbuki bu sokaklar akılcı bir amaca (mahremiyet, korunma ve güvenlik) hizmet etmektedir (Tümtekin & Özgüç, 2014: 492). Çıkılmaz sokakların bu fonksiyonu günümüzde halen devam etmektedir. Nitekim geleneksel İslam şehirlerinin karakteristik yapılarından çıkılmaz sokaklarının bir benzeri batı şehirlerinde görülmeye başlamıştır. Bu durum, çıkılmaz sokakların modern batı şehirlerinde tekrar önem kazanması olarak tanımlanmış ve çalışmada, bu yeni çıkılmaz sokaklar ile geleneksel İslam şehirlerindeki benzer özelliklere sahip çıkılmaz sokaklar karşılaştırılmıştır. Çıkılmaz sokaklar, son yıllarda yeniden şehir planlamalarının bir parçası olmuş ve özellikle batı şehirlerinde yeni bir sokak düzeni olarak ortaya çıkmıştır. "Cul-de-sac" olarak bilinen bu sokaklar, İslam şehirlerinde gözlemlenen çıkılmaz sokaklarla benzerlik göstermektedir. Bu çalışmanın amacı, İslam şehirlerinde yer alan çıkılmaz sokaklar ile batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkılmaz sokakları fonksiyonel, mekânsal ve kültürel açıdan karşılaştırmaktır. Çalışmada İslam ve Batı şehrindeki çıkılmaz sokakların inşa edilme gerekçeleri arasında benzerlik ve farklılıklara değinilmiştir.

1. Yöntem

Çıkma sokaklar, şehrin somut bir parçası olmasına karşın bu sokakların kökeni, oluşumu ve fonksiyonuna ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Araştırmacıların meseleye dair öznel görüşlerinin olmasından dolayı yorumlayıcı bir araştırma modeli olan nitel araştırma yöntemi seçilmiştir. Araştırmacıların çıkma sokaklara ilişkin görüşlerini bilimsel düzeyde tartışmak için konuyla ilgili yazılmış bilimsel metinlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden içerik (metin-döküman) analizi yaklaşımı ile ele alınmıştır. İçerik analizi sürecinde basılı, elektronik ve görsel kayıtlar veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Çalışmada konuyla ilgili yazılmış ikincil kaynaklar incelenmiş, incelenen kaynakların çıkma sokaklara yüklediği anlamlar ve teorik arka planları tartışılmış, vermek istedikleri mesajlar sistematik olarak analiz edilmiştir.

Araştırma verileri, basılı eserlerin yanı sıra Web of Science, Google Scholar, ScienceDirect, YÖK Tez Merkezi, DergiPark gibi elektronik veri tabanlarından elde edilmiştir. Veri toplama sürecinde “sokak”, “çıkma sokak”, “mekân” “coğrafya”, “İslam şehri”, “street”, “geography”, “Islamic city”, “cul-de-sac”, “dead end street”, “blind Street”, “blind alley” ve “dead alley” anahtar kelimeleri kullanılarak tarama yapılmıştır. Bunun sonucunda 19 kitap, 1’i doktora diğer 3’ü yüksek lisans tezi olan 4 lisansüstü tez, 33 makale ve 1 sempozyum bildiri metnine ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan elde edilen veriler, araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen “Çıkma sokakların oluşumunda etkili olan fiziki ve beşerî faktörler nelerdir?”, “Çıkma sokakların mekânsal, fonksiyonel ve kültürel özellikleri nelerdir?”, “Çıkma sokakların avantaj ve dezavantajları nelerdir?” gibi sorular esas alınarak içerik analizi yaklaşımına göre çözümleme yapılmıştır. İslam ve batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokaklar, söz konusu sorular çerçevesinde irdelenmiştir. Elde edilen bulgular, içerik analizi yaklaşımı gereği özetlenmiş ve düzenlenmiştir. Metinler, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde yorumlanmış ve sonuçlar karşılaştırma bölümünde tartışılmıştır.

Bu çalışma, konuların dağılımı açısından beş bölüm halinde tasarlanmıştır. Giriş kısmında İslam şehir modelinin genel özelliklerine değinilmiş (1), bulgular kısmında ilk olarak çıkma sokakların fonksiyonel özelliklerine temas edilmiştir (2). Daha sonra geleneksel İslam şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokakların mekânsal, fonksiyonel ve kültürel özellikleri incelenmiştir (3). Sonraki bölümde batı şehirlerinde çıkma sokakları doğuran sebep ve sonuçlara odaklanılmıştır (4). Son bölümde İslam şehirleri ve modern batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokaklar, fonksiyonel, mekânsal ve kültürel anlamda karşılaştırılmıştır (5). Makalede batı şehrinin yeni bir sokak tipine temas edilmekle birlikte, nitel araştırmanın gereği henüz berraklığa kavuşmamış noktalarda kesin hüküm vermekten kaçınılmıştır. Ayrıca çıkma sokaklarla ilgili örnekler yazının geneline serpiştirilerek, metnin doyuruculuğu artırılmaya çalışılmıştır.

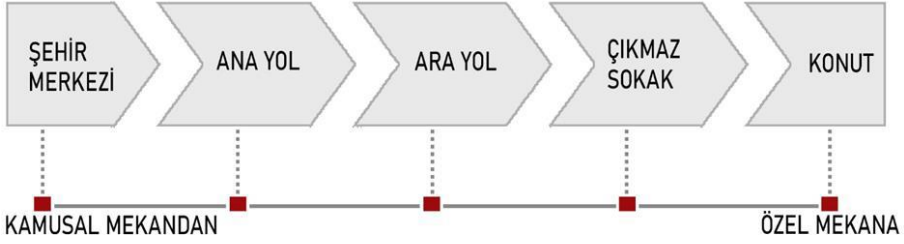
2. Bulgular

2.1. Fonksiyonel Anlamda Çıkmaz Sokaklar

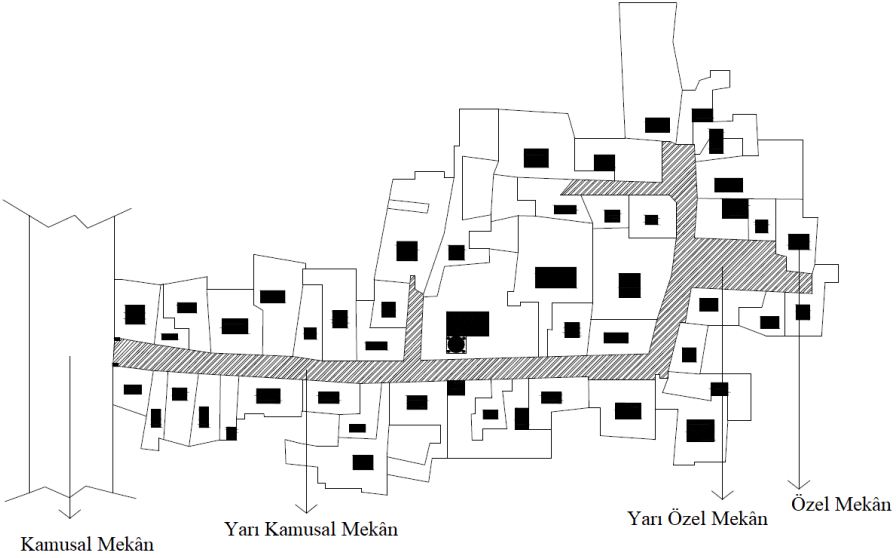
Toplumların yaşam tarzı, dini inanışları ve dünya görüşleri, şehrin plan ve mimarisine akseder. Bir kültürel peyzaj olan şehirselleşmeler, bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Şehrin temel öğelerinden olan konut, sokak, çarşı, pazar ve mahalle gibi unsurlar, belli bir kültürel birikim sonucu oluşur. Özellikle sokakların yapısı, uzunluğu ve uzanışı, toplumun sosyal ve kültürel yapısını yansıtır. Toplumun kültürel yapısını yansıtan mekânsal unsurlardan biri de çıkmaz sokaklardır. Çıkmaz sokaklar, Kentbilim Terimleri Sözlüğü'nde "konutları ve bireyleri kentteki dolaşımın gürültüsünden ve yarattığı çekincelerden korumak amacıyla düzenlenen, yalnız bir yöne çıkışı olan, öteki ucu kapalı yol, ya da yer" olarak tanımlanmaktadır (Keleş, 1980: 34). Başka bir ifade ile giriş ve çıkışı aynı yönden sağlanan sokaklardır. Bu sokaklar, görsel ilişkiyi korumak adına karşı karşıya gelmeyen özel konutlara götüren bir tür açık hava koridorudur (Petruccioli, 2008: 145).

Motorlu araçların henüz sahneye çıkmadığı zamanlarda, sokaklar ortak mekân olarak kullanılmıştı. Bu dönemde sokaklar, şehir halkının kaynaştığı ve çocukların oyun oynadığı sosyal alanlardı. Fakat şehirlerin otomobil merkezli olmaya başlamasıyla, sokaklar ortak alan olma özelliğini kaybetmişti (Harvey, 2019: 26). İki ucu açık olan sokaklar, zamanla otomobil egemenliğinde sürekli bir akış ve hareket halinde olmaya başlamıştır. Halbuki çıkmaz sokaklar, fiziki manada yoğun trafik oluşumunu engelleyerek, şehir sakinlerine birçok fırsat sunar. Öncelikle çıkmaz sokaklar sayesinde komşular birbirine daha fazla aşına olur. Yabancıların giriş-çıkışını denetleyen bu sokaklar hem mahremiyeti sağlar hem de sosyal etkileşimi destekler. Kişisel bir alan oluşturan çıkmaz sokaklar aynı zamanda sokak sakinlerinin ortak egemenlik alanlarıdır (Gözüm, 2019: 24-30). Dolayısıyla sokakta ikamet edenler açısından bir mahremiyet, güven ve özel alan oluşturur; bireylerin mekâna aidiyet hissini güçlendirir, mekânı sahiplenmesini sağlar.

Günümüz modern şehirlerinde özel mekân ile kamusal mekân birbirinden kesin bir şekilde ayrılmıştır. Özel mekân olan ev ve binalar, doğrudan kamusal mekân olan cadde ve sokaklara açılmaktadır. Bu durumda çıkmaz sokaklar, özel ve kamusal mekân arasında bir geçiş fonksiyonu görmektedir. Zira çıkmaz sokaklar, söz konusu iki farklı mekân arasında yumuşak, kademeli ve hiyerarşik geçişi sağlayarak bu sorunu ortadan kaldırmaktadır. Çıkmazın girişi yarı kamusal alan iken sona doğru yarı özel alana dönüşür (Bala & Nafa, 2008: 70; Gürbüz Yoldas, 2007: 13) (Şekil 1, Şekil 2). Bu anlamda Bala'nın (2012) "mahallenin üstü açık oturma odası" olarak nitelendirdiği çıkmaz sokaklar, yarı özel ve yarı kamusal mekân işlevini üstlenerek, şehirlerin daha yaşanılabilir hale getirmekle birlikte güvenli ve sosyal ilişkileri gelişmiş bir toplum yapısını oluşmasında önemli rol oynar.

Şekil 1. Geleneksel şehir dokusunda kamusal-özel hiyerarşisi (Kalak & Kalak, 2021: 28).

Şekil 2. Çıkamaz sokaklarda kamusal ve özel mekân oluşumu (Gürbüz Yoldas, 2007: 16).

Kamuya ait bir cadde veya sokağı konut bölgesine bağlayan çıkamaz sokaklar, dışarıdan gelen yabancıların giriş ve çıkışlarını zorlaştırır (Petruccioli, 2008: 145). Yarı kamusal alan olarak çıkamaz sokaklar, sakinlerin kolayca yürüyebildiği sakin ve güvenli bir ortam sağlar. Sosyal izolasyonu azaltarak, sakinlerinin çevresiyle etkileşime girmesine imkân verir. Bu anlamda çıkamaz sokaklarda çevresel farkındalık ve aidiyet hissi daha kolay oluşur. Yer ve aidiyet hissini oluşturması, kentsel mekân tasarımında önemli bir başarı ölçütü olarak kabul edilir (Sınmaz, 2018: 33). Çıkamaz sokaklarda komşuluk ilişkileri güçlenmekte, iletişim ve etkileşim artmakta ve mahalle kültürünün oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bir bakıma toplum mekânı inşa ederken, mekân da toplumu dönüştürmüş ve değiştirmiştir. Bu bağlamda inşa edilen çıkamaz sokaklar, zamanla sokak sakinlerinin sosyal ve kültürel değerlerini dönüştürmüştür.

Kızıltepe'nin (2014: 109-114) tarihi İstanbul yarımadasında (Fatih ilçesi) yaptığı araştırma sonuçlarına göre çıkamaz sokakların üç önemli özelliği

bulunmaktadır. Bunlar komşuluk, mahremiyet ve güvenlidir. Buna göre çıkılmaz sokakta yaşayanların birbirini tanıyor olmaları, yabancıların sokağa rahatça girmemesi, komşuluk ilişkilerinin gelişmiş olması, çocuklar için güvenli oyun alanı olması ve çıkılmaz sokakların ortak organizasyonlar için kullanılması gibi pek çok yararının olduğu tespit edilmiştir. Çıkılmaz sokaklar, şehir ortamında nadir görülen sosyal iletişim ve dayanışmayı sağlaması bakımından oldukça önemli bir fonksiyona sahiptir. Bu sokaklar modern şehrin sunduğu yalnızlık ve bireyci tutumuna karşı bir alternatif olarak görülebilir. Zira şehirler milyonların yalnız yaşadığı mekânlar olarak bilinse de (Uğur & Aliagaoglu, 2019: 4) çıkılmaz sokakların sağladığı sosyallik, bütünleşme, komşuluk ilişkileriyle bu olumsuz durum azaltılabilir.

Şehir planlamasında çıkılmaz sokaklara yer verilmesi önemli oranda tasarruf sağlar. Söz gelimi Cansever'in (2010: 165) tespitlerine göre çıkılmaz sokak planı uygulandığında yol boyunca gidecek olan şehir altyapısının (su borusu, elektrik, telefon, kanalizasyon vb.) %30 oranında küçülmektedir. Aynı şekilde sokak boyu 3X uzunluğundan 2X uzunluğuna inmektedir. Bu sayede asfalt, kaldırım ve alt yapı için kamu harcamaları önemli oranda düşmektedir. Batıda yapılan çalışmalar da bu durumu destekler mahiyettedir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 30-31). Çıkılmaz sokaklar, kamu harcamalarında büyük tasarruf sağlamakla birlikte yalnızca tasarruf açısından değil, aynı zamanda çocukların şehirle temasını sağlayan önemli bir mekândır. Çünkü bu alanlar çocuklar için bir oyun parkı işlevini görür. Çıkılmaz sokakta oynayan çocuklar, şehir ortamında karşısındakinin haklarının olduğunu ve o hakları teslim etmeyi öğrenir (Cansever, 2010: 165).

Dünya nüfusunun büyük kısmının yaşadığı şehirlerde, çocuklara çok az yer ayrılmıştır. Şehirlerde yaşayan çocukların günlük yaşamı yetişkinler tarafından belirlenmiş; onlara ayrılan fiziki mekanlar giderek azalmıştır. Günümüz çocukları ev, okul ve eğlence mekânları (Luna park, oyun parkı, spor tesisleri vb.) üçgeninde yaşamaya başlamıştır. Açık ve yeşil alanların azlığı, uzaklığı, güvenlik sorunu ve yoğun trafik akışı, çocukları bu alanlara sıkıştırmıştır. Bu duruma çözüm olarak çıkılmaz sokaklar öne sürülebilir (Othman & Said, 2012: 184-185). Çıkılmaz sokaklar sayesinde çocuklar "evinin önünde" güvenle oynayabileceği bir mekâna kavuşmuş olur. Bu sokaklar, park ve yeşil alanların yetersiz olduğu şehirlerde alternatif oyun mekânları olarak düşünülebilir (Şahin, 2017: 58).

Çıkılmaz sokakların birçok faydası olmasına karşın, bu yapı 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile başlayan Batılılaşma hareketlerinden sonra yavaş yavaş terk edildi, yerini ızgara planlı ve iki ucu açık sokaklara bıraktı (Bala & Nafa, 2008: 70). Günümüzde Batılılaşma hareketlerinin etkisiyle birçok şehrin eski tarihi dokusu korunamamış ya da çok az korunmuştur. Özellikle bu süreçte çıkılmaz sokaklar yok olmaya başlamış; sokaklar caddelere dönüşmüştür (Göney, 2020: 9-10). Birçok şehrin geleneksel ve tarihi kent dokusunda izine rastlansa da çıkılmaz sokaklar giderek azalmaya başlamıştır. İslam'ın egemen olduğu bölgelerde bulunan

şehirlerin eski nüvelerinde izine rastlanan çıkmaz sokaklar, nostaljik birer yapı olarak varlığını sürdürmektedir.

2.2. İslâm Şehirlerinde Çıkmaz Sokaklar

İslam dini geniş bir coğrafyada hâkim olduğundan zengin bir kültürel çeşitliliğe sahiptir. Farklı coğrafi koşullardan dolayı çeşitli coğrafi görünüme sahip şehirler ortaya çıkmış olsa da bu şehirlerin bazı ortak mekânsal özellikleri bulunmaktadır. Yerasimos'un (1999: 10) belirttiği üzere bu şehirlerin tek ve değişmez ortak kentsel görüntüsü dolambaçlı dar sokaklar ve çıkmaz sokaklardan oluşmasıdır. Bunun temel nedeni İslam şehirlerinin İslam hukuku ile yönetilmesidir (Gözüm, 2019: 33). Hatta ikonik bir değere dönüşen çıkmaz sokaklar, İslam kent morfolojisinin birincil şekilsel ögesi olarak görülmüştür (Petruccioli, 2008: 145).

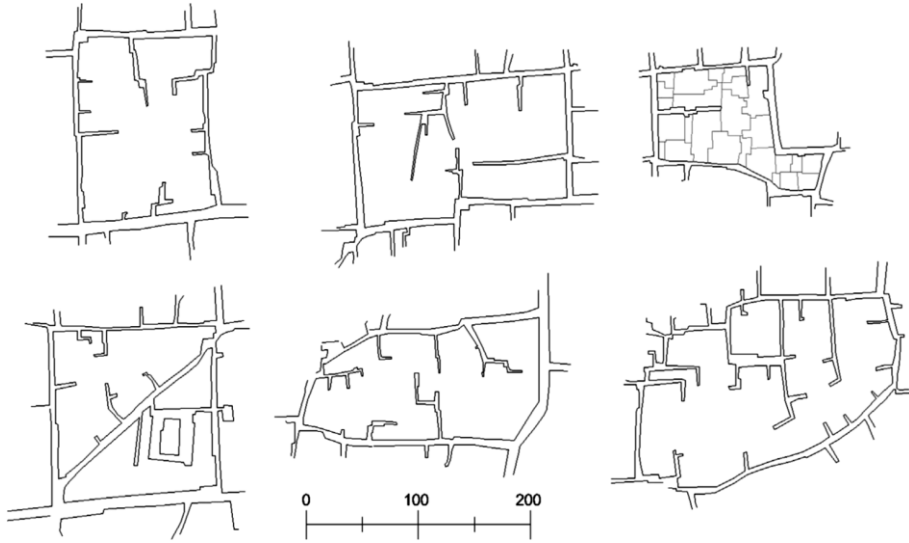
Çıkmaz sokak kültürünün yaygınlaşmasında, İslam dininin aile mahremiyeti ve dokunulmazlığına verdiği büyük öneminin etkisi vardır. İslam kültüründen etkilenmiş Akdeniz şehirlerinde de çıkmaz sokaklar, yerleşmenin gelişiminde önemli rol oynamıştır (Petruccioli, 2008: 145). İstanbul, Bursa, Halep, Kudüs, Şam ve Kahire gibi İslam dünyasının önde gelen şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşması, dinin etkisiyle açıklanabilir (Doğan, 2002: 17). Geçmiş dönemlerin ve kültürlerin izlerini yansıtan bu şehirlerde çıkmaz sokak oluşumu, söz konusu şehirlerin "İslam şehrine" dönüştüğünü göstermektedir. Dinin, ailenin özeline verdiği önem, şehrin mekânsal ve mimari yapısında etkisi olmuştur. Dolayısıyla çıkmaz sokaklar, İslam'ın düşünce geleneği ve tasavvurunun dışavurumudur.

İslam şehir kültüründe yollar üç ana kategoride ele alınmaktadır. Birincisi şehrin dışından merkeze doğru uzanan ve üzerinde büyük kamu binalarının yer aldığı ana caddelerdir. İkincisi şehrin merkezinden ya da ana caddelerden mahallelere açılan sokaklardır. Sonuncusunu ise mahalle içerisinde kalan dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokaklar oluşturur. Bu bağlamda İslam şehir morfolojisinde sokaklar, bir mahalleden diğerine ve bir uçtan bir uca kişilerin rahatça geçmesine izin vermez. Sokaklar, büyük, küçük ve çıkmaz sokak şeklinde hiyerarşik olarak sıralanır. Görünüşte karmaşık ve labirent gibi algılanan bu düzen, esasında kontrol mekanizması, mahremiyet ve koruma gibi avantajlara sahiptir (Kalak & Kalak, 2021: 4; Yerasimos, 1999: 13). Bu yapı, ızgara planlı şehir planına alışmış olan batılılara ilk bakışta karmaşık görünse de İslam şehirleri tamamen akılcı bir amaca (mahremiyet, korunma ve güvenlik) hizmet etmektedir (Tümertekin & Özgüç, 2014: 492).

Fetih yoluyla Bizans'tan alınan Şam ve Halep ile Sasanilerden Müslümanların kontrolüne geçen Bağdat gibi şehirlerde düz antik yollar eğrilmeye ve büğrölmeye başlamış, bazı yollar ise uçlarından kapatılarak çıkmaz sokaklara dönüştürülmüştür. Öte yandan İslam dininin hâkim olduğu eski Mezopotamya ve Doğu şehirlerinde çıkmaz sokaklar bulunmaktaydı. Ancak İslam'ın hakimiyetinden sonra çıkmaz sokaklar daha belirgin ve çok tekrarlanan mekânsal bir unsur olmuştur. Nitekim Osmanlı dönemi Arap şehirleri uzmanı A. Raymond'un tespitine

göre, Osmanlı döneminde Fas'ta çıkma sokaklar toplam yol uzunluğunun %52,4'ünü, Cezayir'de %45,7'sini, Kahire'de %46'ını, Bağdat'ta %24,6'sını ve Şam'da %43,1'ini oluşturmuştur (Can, 1991: 76-102; Uğur & Aliğaoğlu, 2019: 29).

İslam dininin etkisiyle ortaya çıkan Osmanlı şehirlerinde şehir içi mekân kullanımı fonksiyonel anlamda ikiye ayrılır. Bunlar; iktisadi, dini ve kültürel faaliyetlerin toplandığı merkezi kısım ile bunun dışında kalan konut alanlarıdır. Şehrin merkezinde yollar geniş ve planlı iken konut alanlarında dar ve çıkma sokaklar bulunur. Konut alanları daha çok organik dokuya sahip mekânlardır (Aliğaoğlu & Uğur, 2016: 214-220). Çünkü şehrin merkezi kısmının dışında kalan meskûn sahalarda belli bir plan uygulanmamıştır (İnalçık, 1995: 252). Bu sahaların planı ve inşası, mahalle sakinlerinin istek, icap ve ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir (Göney, 2011: 285). Çıkma sokaklar da bu meskûn alanlarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle İslam şehirlerinde çıkma sokak organik bir şekilde ve kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Konut bölgelerinde ortaya çıkan çıkma sokaklar ilk bakışta düzensiz ve plansız bir biçimde geliştiği izlenimini vermektedir. Oysa İslam şehirlerindeki çıkma sokakların oluşumunda dini hayatın etkisi vardır.

Şekil 3. İslam şehirlerinde çıkma sokak düzeni, Şam. (M. Dabbour, 2021: 55)

İslam şehirlerinde sokaklar düzensiz ve dolambaçlıdır; genellikle bir çıkma sokakla biter. Harita ve hava fotoğraflarında bir labirenti andıran sokak sistemi, şehri ziyaret edenler açısından yoldan çıkaran bir kargaşa olarak algılanır (Raymond, 1994: 6). Sokaklar dar olup, genişlikleri daha ziyade yaya ve yük taşıyan hayvanlara göre yapılmıştır. Sokakların yönü, genişlikleri ve doğrultuları sık sık değişir. Dar ve geniş sokaklar, düzensiz olarak birbirini takip eder. Bazı sokaklar, bir sona ulaşmadan kesilir. Bunlar, uzun veya kısa uzunlukta olabilen çıkma sokaklardır (Stewig, 1966: 7) (Şekil 3). Şehirde “yollar, çoğunlukla genelden

mahreme doğru incelen ağaç dalları gibi düzenlenmiştir.” Yollar, yapı adalarına doğru uzanan çıkmaz sokaklardan oluşur (Aliğaoglu & Uğur, 2016: 220). İslam şehirlerinde cadde ve sokakların kenar kısmı binaların ön cephesiyle değil, avlu duvarlarıyla sınırlanmıştır (Can, 1992: 116). Mahallenin ana eksenini olan bu sokaklar, İslam şehir planlamasında ulaşım ekseninden ziyade bir iç ve dış mekân olarak algılanmaktadır. Söz gelimi Osmanlı şehirlerinde çıkmaz sokakların mekânsal kullanımı sadece sokak sakinlerine ait olduğundan “özel sokak (tarik-i has)” olarak nitelendirilmiştir (Tankut, 2007; Kalak & Kalak, 2021: 5). Sokakların bittiği nokta, mahremiyet ve özel yaşamın başladığı yerdir. Sakinleri dışında çok az kişinin kullandığı çıkmaz sokaklar, mahremiyet mekânı olan konutlar ile kamu alanı olan sokaklar arasında bir geçiş alanıdır. Bu alan, bir nevi kapı eşiğinin doğal bir uzantısı gibidir (Behar, 2019: 86). Çıkmaz sokaklar, herkesin geçtiği sokaklardan farklı olarak genellikle o sokakta oturanlar tarafından kullanılmaktadır (Faroqhi, 2010: 196).

Batılı araştırmacılar, doğu şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşumunu, doğu toplumunun irrasyonel yönüyle açıklamışlardır. Ancak Kuban (1982: 207), bu noktada Avrupalıların, İslam ve Türk şehirini anlamadığını ve yanlış yorumladıklarını ifade etmektedir. Yazar, doğu şehirlerinde çıkmaz sokakların teşekkülünü, işlevsel nedenlerle meydana geldiğini ileri sürmüştür. Zira doğulu şehir yapısının tipik bir belirtisi olan çıkmaz sokakların ortaya çıkmasında İslam’ın mahremiyete verdiği önemin büyük rolü vardır. Mahremiyet duygusu, kendi içlerine çekilmiş sakin sokaklar, girişleri dikkati çekmeyen evler ve aradan geçişlere olanak vermeyen yolların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Stewig, 1966: 8). Çıkmaz sokaklarla donatılmış labirenti andıran sokak sistemi, İslam şehirlerin birçoğunda mevcuttur. Şehrin ikamet bölgelerinde yoğunlaşan çıkmaz sokaklara Halep, Şam, Basra, Kûfe, Fustat, Kayravan, Mekke ve Medine gibi birçok İslam şehrinde rastlanmaktadır. Söz konusu şehirler morfolojik görünümüleriyle benzer şehir tipini ve ortak bir kimlik ortaya koymasını İslam dini ile açıklamak mümkündür (Can, 1992: 111-121). İslam şehirlerinde görülen çıkmaz sokak meselesi, İslam etkisiyle gelişen Türk şehirlerinde de vardır. Türk şehirlerinde meskenlerin oluşumunda gözlenen ferdiyetçi yaklaşım çıkmaz sokakların ortaya çıkmasında temel etkidir (Kuban, 1968: 69).

İslamiyet’in etkisiyle gelişen Osmanlı şehirlerinde iviceçli (dolambaçlı) sokakların varlığı, çıkmaz sokakların oluşumunda etkili olmuştur. Eğri, bükürü ve düzensiz şekillere bürünen sokaklar, mahremiyeti ve güvenliği sağlamak amacıyla uç noktalarından kapatılmış, bu durum çıkmaz sokakların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece yabancıların geçişine imkân vermeyen çıkmaz sokaklar, sokak sakinleri için özel bir alan oluşturmuştur (Bayartan, 2005: 88). İslam şehirlerinde çıkmaz sokakları ana yollardan evlere uzanan özel yollar olarak gören Kuban’a göre evlerin yerleştirilmesinde gözlenen bireyci tutum, çıkmaz sokakların oluşmasına yol açmıştır. Zira “çıkılmaz sokaklar evlerin ana yola uzantıları olarak değerlendirilmelidir, yoksa evlere ulaşan yollar olarak değil; çünkü evlerden önce yollar yoktu. Çıkmaz sokaklar, kentin genel yaşantısından kişisel hücrelere

ulaşan öğeler değil, tersine hücrelerin dışarıya uzanmış kollarıydı (1982: 84, 165, 184).” Daha önce değinildiği gibi çıkma sokakların oluşumunu tetikleyen başka bir husus ise İslam dininin özel mülkiyete verdiği değerdir. Yani İslam şehirlerinde bireyler başkalarına doğrudan zarar vermediği sürece herkesin kullandığı kamusal alanlara tecavüz edebilmektedir (Gürbüz Yoldas, 2007: 29). Diğer bir deyişle şehirde bireysel mülkiyet, kamu mülkiyetinden daha değerli kabul edilmektedir (Gözüm, 2019: 35). İslam şehirlerinde bu durum “fina” kavramı ile tanımlanmıştır. Yani kamusal alanın özel alan gibi kullanılmasıdır. Sokaktaki bireyler evinin önündeki kamusal alanı geçici olarak işgal edebilmekte bazen de burayı kalıcı olarak kullanma hakkına sahip olabilmektedir (Bala, 2018: 340). Kişi, kendisine çıkar sağladığı ve komşular için bir engel oluşturmadığı sürece kalıcı surette sokağı işgal edebilmektedir. Yani çıkma sokaklar, sakinleri tarafından kendisine en fazla yarar sağlayacak şekilde, özelleştirme süreci sonucunda oluşmaktadır (Yerasimos, 1999: 11-13). Bu nedenle birey ve grupların müdahale ve tecavüzleriyle eğri-büğrü, düzensiz hale gelen sokak sistemi, mahremiyeti ve güvenliği sağlamak için uç noktalarından kapatılarak çıkma hale getirilmiştir (Can, 1991: 74) (Foto 1).

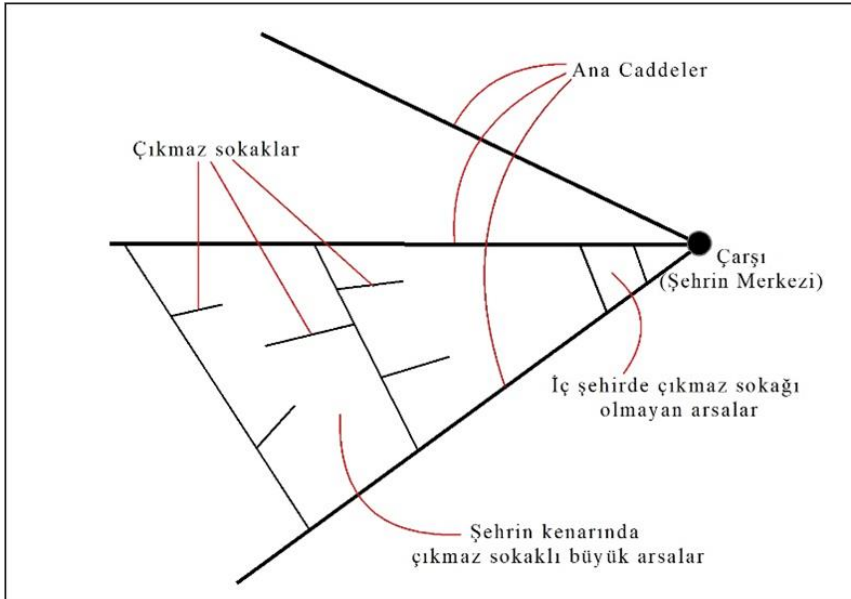

Foto 1. Bir Çıkma Sokak Örneği (Nusaybin, Yenituran Mah.)

İslam şehirlerinde doğrudan devlete ait kamusal mekândan söz edilmemektedir. Şehirde araziler, hükümdar, şahıs veya vakıflara ait olabilmekteydi. Bunun yanında aynı sokağı paylaşan komşuların ortak malı olduğu alanlar vardır. Mesela çıkma sokaklar, sakinlerinin ortak malı sayılmaktadır. Zira Şeriye sicillerinde tarik-i has olarak geçen çıkma sokaklar, bir nevi mülk statüsündedirler. Yani İslâm hukukuna göre bu sokaklar, arsa sahiplerinin ortak malı olduğundan mekânsal düzeni de mülk sahiplerinin isteklerine göre şekillenmiştir. Hatta sokak sakinleri ortak bir anlaşma yaparak, sokağın girişine bir kapı yaparak sokağı dışardan gelenlere kapatma hakkına sahiptirler. Üstelik

çıkılmaz sokak üzerinde bir ev sahibi kendi evini sattığında sokak üzerindeki hissesini de beraberinde satabilirdi (Yerasimos, 1999: 10; Dinç, 2021: 337).

Türk-Osmanlı şehirlerinde çıkılmaz sokakların oluşumunda birden fazla faktör etkili olmuştur. Öncelikle emniyet ve dışarıda gelen tehlikelere karşı korunma duygusu, çıkılmaz sokakların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu nedenle, Türk-Osmanlı şehir planının kargaşa ve gelişigüzel bir şekilde geliştiğini kabul etmek doğru değildir. Göney'e göre, çıkılmaz sokakların ortaya çıkmasının diğer bir nedeni, cadde ve sokak sistemidir. Bilindiği üzere Türk-Osmanlı şehirlerinde cadde ve sokaklar, Ulu Camii Meydanı'ndan çevreye doğru ışınsal bir şekilde uzanmaktadır. Yol şebekesi merkezden çevreye doğru bir ağacın dalları gibi yayılmıştır. Şehir merkezinden çevreye doğru gidildikçe cadde-sokaklar arasındaki mesafe artmaktadır. Bu nedenle yeni sokak açmak yerine çıkılmaz sokaklar inşa edilmiştir (Şekil 4). Ayrıca şehirlerin üzerinde kurulduğu topografik yapı, çıkılmaz sokakların oluşmasında etkili olmuştur. Özellikle deniz, nehir ve dik yamaçların kenarlarında şehirlerde çıkılmaz sokaklara rastlanır (Stewig, 1966: 8; Göney, 2011: 285; Göney, 2020: 9-10). Tekerlekli arabaların az ve daha çok ana yollarda kullanılması; sokakların ise insan ve yük taşıyan hayvanlara hizmet vermesi, çıkılmaz sokaklara ortam hazırlayan diğer sebepler arasında sayılabilir (Gürbüz Yoldas, 2007: 33).

Şekil 4. Çıkılmaz sokakların oluşumu (Stewig, 1966: 11)

İslam şehirlerinde mahalleler, idari birim olmaktan ziyade kültürel bir mekân olarak algılanmaktadır. Zira mahalleler, farklı grupların ikamet ettiği idari birimlerdir. Bazı araştırmacılar, İslam şehirlerinde çıkılmaz sokakların meydana

gelişini mahallelerin farklı dini ve etnik yapıdan oluşmasına bağlar (Stewig, 1966: 9). Mahallelerin dışa kapalı mekânlar olması, giriş çıkışları ve hudutları sınırlamış ve bu durum çıkma sokakların meydana gelmesine neden olmuştur. Mesela Osmanlı döneminde İstanbul'da mahallelere yabancı girişini engelleyen çıkma sokaklar, bir nevi mahallenin diğer mahalle ile olan sınırını belirlemiştir (Canatar, 2013: 291). Bu bağlamda şehirdeki sosyal uzaklık, sosyal mahremiyetin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Çıkma sokakların inşası ile sosyal uzaklık sağlanmış, böylece çıkma sokak sakinleri dışında kalan gruplarla sınırlı bir uzaklık oluşturmuştur (Kalak & Kalak, 2021: 9).

İslam şehirlerinin konut dokusu, odaların iç avluya baktığı açık avlulu evlerden oluşan kompakt bir yapıdır. Bu yapı, sıcak bölgelerde serinlik sağladığı gibi, ailenin mahremiyetine verilen önemi de yansıtmaktadır. Ayrıca yabancıların eve yaklaşmasını kısıtlayan çıkma sokaklar sayesinde ailenin özel yaşam alanı korunmaktadır (Pacione, 2009: 471). Bazı araştırmalara göre İslam şehirlerinde çıkma sokakların oluşmasında esas faktör iklim özellikleri olmuştur. Buna gerekçe olarak, sokakların eğri-büğü ve dar oluşu, gölgelik alan sağlaması ve rüzgârdan kaynaklanan tozları engellemesi gösterilmiştir (Can, 1991: 75). Nitekim İncili & Akdemir (2016: 4-5), Kilis şehrinin geleneksel tarihi dokusunda çıkma sokakların varlığını iklim özellikleriyle açıklamaktadır. Şehirde çıkma sokaklar hâkim rüzgâr yönüne göre şekillenmiş; kuzeybatı, batı kuzey istikametlerinde çıkma sokaklar daha fazla inşa edilmiştir. Ayrıca Kilis şehrinde sokaklar daha çok uzak bir noktaya ulaşmak için kullanılırken, çıkma sokaklar ise dar bir alanda yaşayanları ilgilendirmektedir. Aliğaoğlu (2003: 66), Afyon şehrinde çıkma sokakların oluşumunu birden fazla faktörle izah etmektedir. Şöyle ki, Afyon şehrinin geleneksel dokusunu meydana getiren mahallelerin farklı tarihlerde kurulması ve birbirinden bağımsız bir şekilde gelişmesi, İslamiyet'in rolü ve topografyanın etkisi çıkma sokakların oluşumuna tesir etmiştir. Kalak & Kalak'a (2021: 22) göre Siverek şehrinin geleneksel kent dokusunda kültür, mahremiyet, sosyal yaşam, düzensiz arsa sınırları, kentin işinsal büyümesi çıkma sokakların oluşumuna yol açmıştır.

2.3. Batı Şehirlerinde Çıkma Sokaklar

Batı şehirlerinde mekâna özgürce sahip olma gücünün hayati bir özgürlük olduğu ifade edilmekte, bireylerin korku duymadan amaçsızca sokaklarda dolaşma özgürlüğünden bahsedilmektedir (Harvey, 2016: 257). Bir düzensizlik mekânı olan sokaklar, tüm bireylerin ve unsurların özgürleştiği yer olarak bilinir. Sokak bir geçiş ve sirkülasyon yeri olmakla birlikte aynı zamanda bir buluşma mekânıdır. Sokakta insanlar birbiriyle karşılaşır ve yaklaşır. Sokaklar bir grubun (öznenin) oluşmasına izin vermez. Bir iletişim mekânı olan sokaktan geçişin yabancılaştırıcı bir karakteri bulunmaktadır (Lefebvre, 2019: 22-25). Ancak son dönemlerde Batı şehirlerinde sokağı bir sirkülasyon ve kargaşa ortamından kurtarmak amacıyla cul-de-sac olarak nitelendirilen çıkma sokaklar inşa edilmiştir. Bu sokaklar daha ziyade şehrin kenar mahallelerinde ve banliyölerinde yaygınlaşmıştır.

İngilizce'de çıkmaz sokak manasında kullanılan “cul-de-sac” esasında Fransızca bir kelime olup “çuvalın dibi” manasına gelir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 28). Çıkmaz sokak kavramının İngilizce'de olumsuz bir algısının olduğunu “blind street”, “blind alley”, “dead end”, “dead end street” kelimelerinden anlamak mümkündür. Bu kelimelerdeki çıkmaz sokak tanımı, kör ve ölü manalarıyla olumsuz bir çağrışım uyandırmaktadır. Bu sokakların olumsuz bir imajının olması, Batı şehirlerinde hâkim plan olan grid sistemindeki gibi geçişlere imkân vermemesinden kaynaklanmaktadır.

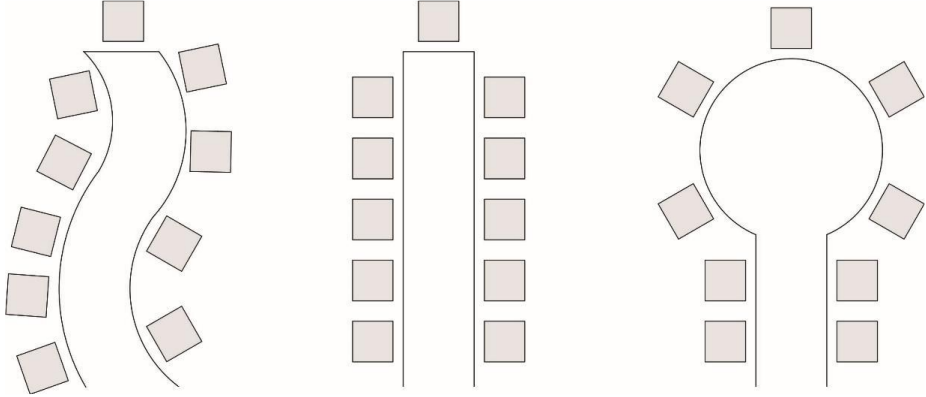
Çıkmaz sokakların Avrupa'daki geçmişi esasında eskilere dayanır. Mesela Orta Çağ'da Alman, Fransız ve İngiliz şehirlerinde az da olsa çıkmaz sokaklar bulunmaktaydı. Bu sokaklar, daha ziyade plansız, sağlıksız şehirleşmeden ve sosyal bölünmüşlükten doğmuştu (Cozens & Hillier, 2008: 54). Bu nedenle Orta Çağ Avrupa şehirlerinde görülen çıkmaz sokaklar, İslam şehirlerinden farklı özelliklere sahiptir (Bala & Nafa, 2008: 69). Daha önce de anıldığı üzere İslam şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşumu dinin özel mülkiyete ve mahremiyete verdiği önemle açıklanmaktadır.

Orta Çağ Avrupası'nda dar ve çıkmaz sokaklar, devlet tarafından tehlike arz eden yapılar olarak görülmüştür. Mesela Fransa'da çıkmaz sokaklar, iktidarın giremediği ve suç oranının yüksek olduğu mekânlardı. Buralar, iktidarın şehirde ortaya çıkan isyan ve ayaklanmalara müdahalede engelleyici bir role sahipti. Bu yüzden III. Napolyon, Paris'teki dar ve çıkmaz sokakları yıkıp yerine geniş bulvarlar inşa etmiştir (Mumford, 2007: 432-456). Sonraki yıllarda Avrupa, Amerika ve Kanada şehirlerinde uygulanmaya başlanan grid sistemi, günümüzde neredeyse batı şehirleriyle özdeşleşmiş bir plandır. Ancak zamanla ızgara planının birçok dezavantajının olduğu ortaya konulmuştur. Yapılan bilimsel araştırma sonuçlarına göre ızgara planlı sokaklar komşuluğu önler, çocukların sokak oyunlarını engeller, evin mahremiyetini dışa açar, toz, duman, gürültü ve çöp yayar ve son olarak ise yaşlıları korkutur. Izgara planlı sokak sisteminde insan faktörü ihmal edilmiştir. Bu sokakların inşa edilmesinin temel nedeni basit ve daha ekonomik olmasıdır (Asaber, 1990: 186). Bu nedenle başta Amerikan şehirleri olmak üzere Kanada ve Avrupa şehirlerinin birçoğuna grid sistemi uygulanmıştır.

İngiltere'de 1875 yılına kadar çıkmaz sokakların yapımı yasaklanmıştır. Ancak 20. yüzyılın başlarında başlayan “bahçe şehir” hareketiyle çıkmaz sokaklar yeniden gündeme gelmiştir. Son yıllarda İngiltere'de orta sınıf zenginler tarafından rağbet gören çıkmaz sokaklar, genellikle şehrin banliyölerinde yoğunlaşmıştır. Yapılan araştırmalara göre bireyler, çıkmaz sokakta bulunan evlere sahip olmak için %20 daha fazla ödeme yapmaktadır (Dailymail, 2013). Kanada'nın Halifax (Yeni İskoçya) şehrinde yapılan bir çalışmaya göre çıkmaz sokaklar, grid sistemli sokaklara göre %30'a daha fazla değer kazanmıştır (Asabere, 1990: 185).

Izgara planlı sistem motorlu araçlarının kullanımının artmasıyla beraber bütün Amerikan şehirlerine yayılmaya başlamıştır. Cul-de-sac olarak bilinen çıkmaz sokaklar, motorlu araçların egemenliğine son vermek, sokaklarda trafik

yoğunluğunu azaltmaya yönelik bir çözüm önerisi olarak geliştirilmiştir. Bu hususta ilk adım New Jersey'e bağlı Radburn şehrinde uygulanmıştır. 1920'li yılların sonlarına doğru motorlu araçların rahatsız edici gürültüsünden uzak çıkma sokaklar inşa edilmiştir (Charmes, 2010: 358). Daha sonra bu plan, diğer Amerikan şehirlerinde uygulanmıştır.

Şekil 5. Batı şehirlerinde inşa edilen bazı çıkma sokak tipolojileri (Gözüm, 2019: 32).

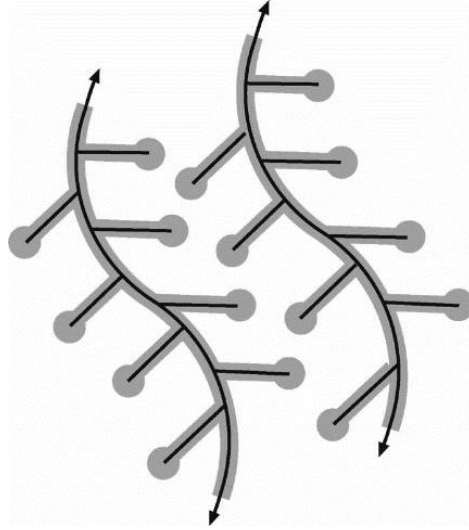
Amerikan şehirlerinde belli başlı üç sokak planı bulunmaktadır: Izgara planlı sokaklar, yuvarlak sokaklar (loop street) ve çıkma sokaklar (Southworth ve Ben-Joseph, 2004: 31). Çıkma sokakların da kendi aralarında farklı tipolojileri bulunmaktadır. Bunlar eğrisel, doğrusal ve adacıklı çıkma sokak şeklinde tasarlanan sokak çeşitleridir (Gözüm, 2019: 32) (Şekil 5). Bunlar daha çok motorlu araç odaklı çıkma sokak şeklinde tasarlanan yapılardır.

1950'li yıllardan sonra cul-de-sac'lar Amerikan şehirlerinin banliyö yerleşmelerinin temel yapısı olarak tercih edilmeye başlamıştır (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 28). Amerikan şehirlerinde çıkma sokaklar, genellikle nüfus ve konut yoğunluğunun düşük olduğu banliyö alanlarında yayılmıştır. Bu nedenle Batı şehirlerinde çıkma sokakların, yerel ayrıcalık ve bölgeselleşme ile güçlü bir ilişkisi vardır. Çıkma sokaklar, şehirde bir ayrıcalık olarak özel bir yerleşim alanı vurgusu yapmaktadır. Bu sokaklar, şehrin diğer kesimlerinden bir kopuş ve izole alanı temsil etmektedir. Bu manada batı şehirlerinde çıkma sokakların inşa edilme gerekçesi ile "gated community" olarak bilinen "güvenlikli siteler" arasında yakın bir benzerlik bulunmaktadır (Charmes, 2010: 360) (Şekil 6, Şekil 7).

Şekil 6. Chicago'da çıkmaz sokak düzeni (Google Earth, 2022).

Şekil 7. Batı şehirlerinde bir çıkmaz sokak düzeni (Cozens & Hillier, 2008: 55).

Batı şehirleri üzerinde yapılan akademik çalışmalara göre çıkmaz sokaklar, normal sokaklara göre daha güvenlidir. Yapılan araştırmalar, sokak düzeni ile suç unsurları arasında sıkı bir korelasyonun olduğunu göstermektedir. Güvenlik açısından Batı şehirlerindeki geleneksel sokak düzeni, modern sokak düzenlerinden daha başarılıdır. Şehrin geleneksel dokusundan yer alan çıkmaz sokaklar, şehrin en güvenli mekânları olabilirler (Hillier, 2004: 31-45). Bu konuda Johnson & Bowers (2010: 105) İngiltere'nin Merseyside metropoliten şehrinin bir

bölgesinde çıkmaz sokaklarla hırsızlık suçu arasındaki ilişkiyi irdelemiştir. Buna göre iki ucu açık olan cadde ve sokaklarda geçirgenlik daha fazla olduğu için suç oranı, çıkmaz sokaklara göre daha yüksektir. Özellikle kıvrımlı olan çıkmaz sokaklarda hırsızlık oranı daha düşüktür. Böyle alanlarda mahalle yapısı homojen olduğu için resmi olmayan sosyal kontrol (informal social control) daha güçlüdür ve bu durum suç olaylarını caydırma özelliğine sahiptir.

Batıda yapılan bilimsel çalışmalar, çıkmaz sokaklarda ikamet edenlerin iki ucu açık sokaklara göre daha iyi komşuluk ilişkilerine sahip olduğunu göstermektedir (Hochschild, 2013: 229). Çünkü çıkmaz sokak sakinlerinin sayıca az olması ve sakinlerine özel bir ortam sunması, karşılıklı görünürlüğü artırmaktadır (Brown & Werner, 1985: 547). Bu sayede komşuların birbirinin adını bildiği ve beraber kahve içtiği mekânlar olmuştur. İngiltere’de yapılan bir araştırmaya göre çıkmaz sokakta yaşayanlar ülkenin en mutlu insanları olduğu tespit edilmiştir. Buna göre çıkmaz sokakta ikamet edenlerin beşte dördü sokağın yapısından dolayı kendisini mutlu hissetmiştir (Dailymail, 2013).

Sokak sakinleri açısından bakıldığında çıkmaz sokakların birçok avantajı bulunmaktadır. Yerel sakinlerin mahremiyetini sağlayan çıkmaz sokaklar, araç trafiği olmadığı, çocukların oynayabileceği güvenli ve sessiz bir ortam sunmaktadır. Izgara planlı sokak yapısının aksine komşuluk ilişkilerini ve mahalle kültürünü güçlendirmektedir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 30-31). Çıkmaz sokaklar, sokağa giren-çıkanı daha rahat izleme imkânı sunmakla beraber sokağa giren suçlunun kaçma şansını sınırlamaktadır. Sokakların trafiğe kapanması ile evlerin girişi, merdivenleri, avlusu ve otoparkı bir bütünü teşkil eden mekânsal unsurlar haline gelir. Bu sayede sokaklar, özel alan gibi kullanılabilir (Charmes, 2010: 359). Ortak kullanım alanı, yabancıardan mahrumiyet ve sokak mülkiyeti, sokağa aitlik hissinin oluşmasını sağlar. Böylece komşuluk ilişkileri güçlenir, sosyal dayanışma ve uyum oluşur (Hochschild, 2015: 6). Brown & Werner’in (1985: 539-546) tespitlerine göre çıkmaz sokaklar, sokak sakinlerinin davranışlarını etkilemektedir. Bu sokaklarda ikamet edenlerde komşuluk ilişkisi ve bağı normal sokaklara göre güçlüdür. Komşular özellikle Noel ve Cadılar Bayramı gibi özel günleri birlikte kutlama oranı normal sokaklara göre daha yüksektir.

Çıkmaz sokakların en büyük avantajı çocuklar için oyun yeri ve açık alan işlevi görmesidir (Othman & Said, 2012: 184-185). Hochschild’e (2013: 229) göre çıkmaz sokaklar, söz konusu işlevi üç şekilde yerine getirir. İlk olarak çıkmaz sokaklar yerel alanlar olduğu için aileler kendi gözetiminde çocukların dışarda oynamasına müsaade etmeye eğilimli olur. Ayrıca çocuklar izlendiklerinin farkında oldukları için, sokaktayken uygun olmayan eylemlere katılma ihtimalleri daha düşüktür. Son olarak çıkmaz sokakta motorlu araçların geçişi söz konusu olmadığı için çocuklar, grup halinde kesintisiz bir şekilde oynama şansına sahiptir. Böylece çıkmaz sokaklar, çocuklar arasında mahalle bilincinin oluşmasını sağlamakla birlikte daha canlı bir sokak yapısının oluşumuna zemin hazırlar.

Asabere'ye göre (1990: 186) çıkmaz sokaklar, konutların düzenlenmesinde ve yönlendirilmesinde esnekliği mümkün kılar; böylece mekânsal düzenlemelerde yaratıcılığı sağlar. Çünkü çıkmaz sokaklarda evler, ızgara planlı yapılarda olduğu gibi tek yöne bakmaz ve tekdüze değildir. Bu alanlar, aynı zamanda sokağa giren suçluların yakalanmasını kolaylaştıran bir yapıya sahiptir. Sokağa giriş-çıkışların sınırlı olmasından ötürü insan, bisiklet ve otomobil trafiği yoğunluğu düşüktür. Bu sayede sokaktan kaynaklanan gürültü, kirlilik ve egzoz dumanı da azaltılmış olur. Son olarak sokakta ikamet edenlerin sayısı az sayısı olduğu için komşuluk ilişkileri diğer sokak tiplerine göre daha iyi gelişmiştir.

Çıkmaz sokaklar, yerel yönetimler açısından da oldukça yararlı yapılardır. Mesele New Jersey'ye bağlı Radburn'da yapılan araştırmalara göre çıkmaz sokaklar, normal ızgara planlı şehir yapısına göre daha az kamu harcamasına yol açmaktadır. Öyle ki sokak büyüklüğü (asfaltlı alan), su ve kanalizasyon alt yapı uzunluğu %25 oranında azalmıştır. Ayrıca trafik yoğunluğu düşük olduğu için trafik kazaları daha az meydana gelmektedir. Söz gelimi Dayton (Ohio) şehrine bağlı Five Oaks ilçesinin bazı küçük mahallelerinde normal sokaklar, çıkmaz sokaklara dönüştürülmüştür. Bu mahallelerde kısa süre zarfında trafik yoğunluğu %67 ve trafik kazaları %40 oranında düşmüştür. Aynı şekilde genel suç oranlarında %26 ve şiddet içeren suçlarda ise %50'ye yakın bir düşüş gözlemlenmiştir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 30-31).

Çıkmaz sokaklar, son dönem Amerikan şehirlerinde popüler olmaya başlasa da birtakım eleştirilere maruz kalmaktadır. Yapılan eleştirilere göre çıkmaz sokaklar mahallenin yürünebilirliğine (walkability) zarar vermektedir. Zira Amerikan şehirlerinde çıkmaz sokaklar, otomobil merkezli olarak inşa edilmekte ve bu durum sokak sakinlerinin daha fazla otomobillere bağımlı hale getirmektedir. Yapılan diğer bir eleştirisi ise acil durumlarda itfaiye, polis ve ambulansların çıkmaz sokaklara rahat girip çıkamamasıdır (Hochschild, 2015: 1). Çıkmaz sokaklar insanları sosyalleştirme gibi fonksiyonu bulunmamakla birlikte sosyalleşme eğiliminde olan kişilerin işini kolaylaştırır. Aynı şekilde iki ucu açık sokaklar, komşuların etkileşimde bulunmasını esasında engellemez. Diğer insanlarla bağ kurmak istemeyen kişilere uygun bir ortam hazırlar (Brown & Werner, 1985: 560). Bu anlamda sokağın yapısı ve şekli sosyalleşme konusunda insanların eğilimini "kolaylaştırıcı" fonksiyonu bulunmaktadır.

3. Karşılaştırma: Benzerlikler ve Farklılıklar

Çıkmaz sokaklar, bir şehirde yaşayan bireylerin hayat görüşü ve yaşam tarzının mekâna yansımış halidir. İslam'ın kadim şehir medeniyetinden günümüz modern batı toplumuna kadar, insanların güven ve mahremiyet duygusu şehirlerin sokak yapısına yansımıştır. Bu çalışmada mahremiyeti ve güvenli bir ortamı amaçlayan çıkmaz sokak formu incelenmiştir. Avrupa, Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'nde cul-de-sac'ların inşa edilmesi, çıkmaz sokak kavramını yeniden düşünmemize yol açmıştır. Çalışmada İslam şehirlerinde yer alan çıkmaz sokaklar ile batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkmaz sokakları fonksiyonel, mekânsal ve

kültürel açıdan karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda konuyla ilgili yapılmış çalışmalar incelenmiş, içerikleri analiz edilmiştir. Bu çalışmalardan hareketle Tablo 1’de yer alan benzerlik ve farklılıklara ulaşılmıştır.

Tablo 1. İslam Şehirlerindeki Çıkmaz Sokaklar ile Cul-de-sac’ların Karşılaştırılması

	İslam Şehirlerinde Çıkmaz Sokaklar	Batı Şehirlerinde Çıkmaz Sokaklar (Cul-de-sac)
Benzerlikler	Güvenli bir ortam oluşturmuştur.	
	Aile mahremiyetini sağlama amacı vardır.	
	İnşa edilmesinde bireysel tutum etkili olmuştur.	
	Komşuluk ilişkileri gelişmiştir.	
	Giriş ve çıkışlar aynı yerden sağlanır.	
	Sokakların uzanışı, düz veya kavisli olabilir.	
Farklılıklar	Dar ve dolambaçlıdır.	Geniş ve simetrik bir şekildedir.
	Farklı sosyo-ekonomik statüde olan kişiler tarafından paylaşılır.	Aynı sosyo-ekonomik statüde olan kişiler tarafından paylaşılır.
	Doğal ortam şartlarından etkilenmiştir.	Doğal ortam değiştirilmiştir.
	Organik bir oluşuma sahiptir.	Planlı bir şekilde oluşmuştur.
	Şehrin eski nüvesinde izlerine rastlanılmaktadır.	Şehrin kenar semtlerinde ve banliyölerde yoğunlaşmıştır.
	Her gelir sınıfına hitap edebilir.	Orta ve üst gelirli sınıfa hitap eder.
	Zamanla önemini kaybetmiştir.	Giderek önem kazanmaya başlamıştır.
	İnsan ve yük hayvanların giriş ve çıkışına uygundur. Motorlu araçların giriş ve çıkışı oldukça zordur.	Motorlu araçların giriş ve çıkışına uygundur.
	Sokaklar, evlerin avlu duvarlarıyla sınırlanmıştır.	Sokak ve konutlar arasında bir bahçe veya yeşil alan bulunmaktadır.
	Konutlar birbirine bitişik veya yakındır.	Konutlar arasında mesafe bulunmaktadır.

İslam şehirlerindeki çıkmaz sokaklar ile cul-de-sac’ların inşasında etkili olan temel etken mahremiyet ve güvenlik endişesidir. Ancak İslam şehri çıkmaz sokaklarında mahremiyet duygusu baskın iken batı tarzı çıkmaz sokakların oluşumunda güvenlik kaygısı daha fazla etkili olmuştur. İslam şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşumunda şehir halkının bireyci tutumu ve kararları, batı şehirlerinde ise planlamacı ve rasyonel kararlar etkilidir. Başka bir ifade ile İslam şehirlerinde çıkmaz sokak organik bir şekilde ve kendiliğinde ortaya çıkmaktadır. Buna karşın batı şehirlerindeki cul-de-sac’lar, belli bir plan doğrultusunda ortaya çıkan düzenli sokaklardır. Bu nedenle farklı yerlerde aynı tarz çıkmaz sokaklara rastlanabilmektedir. Oysa İslam şehirlerindeki çıkmaz sokaklar organiktir, yerel özellikler taşıyor ve birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Çıkmaz sokaklar, İslam

şehirlerinin ayrılmaz bir parçası ve yerel kültürün gerçek bir temsilcisi olup, dinin ve kültürel hayatın şehir planında tezahür etmiş halidir. Oysa batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar daha ziyade bireyci ve izole bir yaşam isteğinden doğmuş planlı yapılardır.

İslam şehirlerindeki çıkmaz sokakların oluşumunda yerel kültür etkili olurken, batı şehirlerinde ise daha çok güvenlik ve sosyal farklılaşma etkili olmuştur. İslam şehirinde çıkmaz sokaklar, farklı mahalleleri, etnik ve dini grupları birbirinden ayıran bir özelliğe sahiptir. Oysa batı şehirlerinde ortaya çıkan cul-de-sac'lar farklı toplumsal sınıfları (alt, orta ve üst gelirli grupları) birbirinden ayırır. Batıda cul-de-sac'lar içe kapanmış ve şehrin genelinden izole yaşamak isteyen grupların yaşadığı yer olmuştur. Dolayısıyla bu sokaklarda yaşayanlar, aynı gelir düzeyine sahip ailelerden oluşmuştur. Bu sokaklarda sosyal (beyaz ve siyahi insanlar) ve ekonomik açıdan benzerlik gösteren gruplar yaşamaktadır. Oysa doğu toplumlarında farklı gelir grubuna mensup aileler, aynı çıkmaz sokakta ikamet edebilmektedir. Yani zengin ve fakir ailelerin konutları aynı çıkmazda yan yana durabilmektedir.

Batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar motorlu araçlara göre planlanırken, İslam şehirlerinde ise daha çok yaya ve hayvanların kullanımına yöneliktir. Cul-de-sac'lar ise geniş ve düz bir yapıya sahip olup, motorlu araçların geçişi ve park edilmesi oldukça kolaydır. Oysa İslam şehirlerinde çıkmaz sokaklar, dar ve dolambaçlı olduğu içinden motorlu araçların giriş ve çıkışı zordur. Bu sokaklar en fazla iki yüklü bineğin yan yana geçmesine izin verecek kadar geniştir. Yani batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar otomobil merkezli iken, İslam şehirlerinde insan ve hayvan merkezlidir. Bunun nedeni batı şehirlerinde çıkmaz sokakların Sanayi Devrimi sonrası dönemi temsil etmeleridir. Buna karşın İslam şehirlerinde sokaklar, sanayi öncesi toplumların karakteristik özelliklerini gösterir.

İslam şehirlerinde çıkmaz sokaklara genellikle tarihi ve geleneksel kent dokusunda rastlanmaktadır. Bunun sebebi son dönemde şehre eklenen bölgelerinde ızgara planının tercih edilmesi ve iki ucu açık sokakların inşa edilmesidir. Oysa batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar şehrin eski nüvelerinde değil, aksine şehrin yeni gelişen kenarlarında rastlanılmaktadır. Şehrin banliyölerinde yaygınlaşan cul-de-sac'lar, şehrin gürültüsünden uzak, güvenli ve izole bir yaşam isteğinden doğmuş, genellikle orta ve üst gelirli gruplara hitap etmiştir. Dolayısıyla Batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar bir nevi toplumdan ve kalabalıktan kaçışı temsil eden izole mekânlardır. Modern batının çıkmaz sokakları, ayrıcalıklı ve korunaklı bir kimliğe sahiptir.

Sonuç

İslam şehirlerinin alametifarikası haline gelen çıkmaz sokaklar, batılı araştırmacılar tarafından karmaşık ve plansız düzen olarak görülmüştür. Halbuki çıkmaz sokaklar akılcı ve fonksiyonel bir amaca (mahremiyet, korunma ve güvenlik) hizmet etmektedir. Hem İslam şehirleri hem de batı şehirlerinde çıkmaz

sokakların ortaya çıkması, bu sokakların önemli bir fonksiyonu yerine getirmiş olduklarını göstermektedir. Son dönemlerde Avrupa ve Amerikan şehirlerinde aynı amaca yönelik çıkma sokakların inşa edilmesi, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Cul-de-sac olarak bilinen bu sokaklar, şehrin yeni gelişen semtlerinde giderek önem kazanmaktadır.

İslâm'ın şehir medeniyetinden günümüz modern batı toplumuna kadar, insanların güvenlik ihtiyacı ve mahremiyet duygusu şehirlerin sokak yapısına yansımıştır. Aradan geçen zamana rağmen, İslâm şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokak ile batı şehirlerinde inşa edilen cul-de-sac'ların benzer amaç, kaygı ve ihtiyaç ile yapıldığı anlaşılmıştır. Her ikisi arasında benzerlikler yanında bazı temel farklılıkların da olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İslâm şehirlerinde mahremiyet ağırlıkta iken batı şehirlerinde güvenlik kaygısı ön plana çıkmıştır. Ayrıca İslâm şehirlerinde çıkma sokaklar organik bir şekilde ve kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Buna karşın son dönemlerde batı şehirlerinde inşa edilen çıkma sokaklar belli bir plan doğrultusunda ortaya çıkan düzenli ve planlı sokaklardır.

Bu çalışmada İslâm ve batı şehirlerinde oluşan çıkma sokakların kökeni, yapısı ve fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Farklı araştırmacıların görüşlerini dikkate alarak çıkma sokakların önemli bir şehirselleşme bileşeni olduğu vurgulanmıştır. Çalışma kapsamında çıkma sokakların genel olarak şehir, özel olarak da mahalle kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmıştır. Zira çıkma sokaklar şehirde mahremiyeti sağladığı gibi aynı zamanda güvenli bir mekânın oluşmasında rol oynar. Söz gelimi çıkma sokaklarda insan ve araç sirkülasyonu daha az olduğu için sakinlerinin birbirinin tanınmasını sağlar, karşılıklı güven duygusuna zemin hazırlar. Her geçen gün büyüyen ve betonlaşan şehirlerde yeşil alan büyük ölçüde tahrip olmuş, bu durum çocuklara çok az oyun alanı bırakmıştır. Halbuki çıkma sokaklar, güvenli bir ortam sağlayarak çocuklar için oyun parkı işlevini görebilir. Bu bağlamda yeni inşa edilen yerleşmelerde çıkma sokakların inşasına önem verilmelidir. Bunun farkına varan batılı şehir planlamacıları, çıkma sokaklara giderek daha fazla yer vermeye başlamışlardır.

Çıkma sokaklar sadece fiziki bir mekân değil, bir sosyal mekân olarak da düşünülmelidir. Günümüzde motorlu araç merkezli planlanan sokaklarda insan faktörü göz ardı edilirken çıkma sokaklar, bireyi ön plana çıkaran mekanlardır. Bireyselliğin benimsendiği modern çağda, çıkma sokakların insanların sosyalleşmesi bağlamında yeniden değerlendirilmesi gerekir. Çıkma sokaklar, kamusal mekân ile özel mekân arasında bir geçiş bölgesini temsil etmesinden dolayı insanların sosyalleşmesini kolaylaştırır. Zira çıkma sokaklar, ortak yaşam alanlarıdır. Burası, sokak sakinleri tarafından denetlendiği için güvenli bir ortam sağlamaktadır. Her ne kadar sokağın bir ucu açık olsa bile sokağa girişte kültürel anlamda bir bariyer bulunmaktadır. Çıkma sokak sakinleri arasında sıkı ilişkilerinin olması, aynı zamanda bir kontrol mekanizmasını doğurmuştur. Bu anlamda çıkma sokaklar bir şehir nostaljisi olarak değil, bir ihtiyaç olarak değerlendirilmeli, bu sokaklara şehrin yeni gelişen mahallelerinde yer verilmelidir.

Kaynakça

- Abu-Lughod, J. L. (1987). The Islamic City--Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance. *International Journal of Middle East Studies*, 19(2), 155–176. <http://www.jstor.org/stable/163352>
- Acun, F. (2002). A portrait of the Ottoman cities. *The Muslim World*, 92, 255-281. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2002.tb03744.x>
- Aliağaoğlu, A. & Uğur, A. (2016). Osmanlı Şehri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 203-226.
- Aliağaoğlu, A. (2003). Afyon'da Şehir Morfolojisinin İki Unsuru: Cadde-Sokak Sistemi ve Konutlar. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(2), 63-83. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000032
- Alver, K. (2010). Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği. *İdealkent*, 1(2), 116-139.
- Asabere, P.K. (1990). The Value of a Neighborhood Street with Reference to the Cul-de-sac. *Journal of Real Estate Finance and Economics*, 3, 185–193 <https://doi.org/10.1007/BF00216591>
- Bala, A. H., & Nafa, H. (2008). “Le Cul-de-sac”. *On-site Review 19: Street*, 68-71.
- Bala, A., H. (2012). Çıkmaz Sokak”; Mahallenin Üstü Açık Oturma Odası. *Güney Mimarlık*, 10, 27-33.
- Bala, H. A. (2018). Neighborhood from Cul-De-Sac to Gated Community in Turkish Urban Culture: The “Fina”. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 6(2), 333–357. <https://doi.org/10.15320/ICONARP.2018.57>
- Bayartan, M. (2005), Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri, *Coğrafya Dergisi*, 13, 85-92.
- Behar, C. (2019). *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul’unda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Brown, B. B., & Werner, C. M. (1985). Social Cohesiveness, Territoriality, and Holiday Decorations: The Influence of Cul-de-Sacs. *Environment and Behavior*, 17(5), 539–565. <https://doi.org/10.1177/0013916585175001>
- Can, Y. (1991). İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı. Ankara.
- Can, Y. (1992). H.I-III. / M.VII-IX.Y.Y. İslam Şehri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 109-138.
- Canatar, M. (2013), 1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri’ne Göre Nefsi İstanbul’da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler, *I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul.
- Cansever, T. (2010). *Osmanlı Şehri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cansever, T. (2016). *İslâm'da Şehir ve Mimarî*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Charmes, E. (2010). Cul-de-sacs, Superblocks and Environmental Areas as Supports of Residential Territorialization, *Journal of Urban Design*, 15(39), 357-374. <https://doi.org/10.1080/13574809.2010.487811>

- Cozens, P., & Hillier, D. (2008). The Shape of Things to Come: New Urbanism, The Grid and the Cul-de-sac. *International Planning Studies*, 13(1), 51-73. <https://doi.org/10.1080/13563470801969962>
- Dabbour, L. M. (2021). Morphology of quarters in traditional Arab Islamic city: A case of the traditional city of Damascus. *Frontiers of Architectural Research*, 10(1), 50-65. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2020.11.004>
- Dailymail, (2013). Why the road to happiness is down a cul-de-sac: Neighbours know each other's names and enjoy a coffee together. Erişim Adresi: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2325921/The-road-happiness-cul-sac.html> Erişim Tarihi: 30.09.2022
- Diñç, F. (2021). İslam İnşâ Hukukunun Mardin Kent Mekânına Yansıması (11.-19. yy). *Mukaddime*, 12 (2), 307-346. DOI: 10.19059/mukaddime.868609
- Diñç, Y. & Üçeçam Karagel, D. (2015). A Comparison of Islamic City Concepts from the Perspective of the East (İslam) and West. *Tourism Environment and Sustainability*, (Edi. Avcıkurt, C., Dinu, M., Hacıoğlu, N., Efe, R., Soykan, A.). St. Kliment Ohridski University Press. p.727-738.
- Doğan, İ. (2002). Korumacılığın Geleneksel Kent Kùltüründen Çıkarması Gereken Dersler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakùltesi Dergisi*, 35(1-2), 15-23.
- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı Şehrindeki “Mahalle'nin” İşlev ve Nitelikleri Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 69-78.
- Ergenç, Ö. (2013). *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, S. (2010). *Osmanlı Kùltürü ve Gündelik Yaşam*. Çev: Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göney, S. (2011). Türk-Osmanlı Şehirlerinin Batıyı Etkileyen Bazı Özellikleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(22), 281-293.
- Göney, S. (2020). Şehirlerimizin Başlıca Meselelerine Bir Bakış. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 19, 1-25. <https://doi.org/10.26650/ihid.19.001>
- Gözüm, İ. G. (2019). Çıkma Sokaklarda Sosyal Etkileşimin Mekânsal ve Toplumsal Nitelikleri Bağlamında Değerlendirilmesi: Aziz Mahmut Hùdai Mahallesi Örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gürbüz Yoldas, N. (2007). Anadolu Geleneksel Konut Dokusundaki Çıkma Sokak İşlevinin Günümüzdeki Durumunun İrdelenmesi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya.
- Harvey, D. (2016). *Kent Deneyimi*. Çev. Esin Soğancılar. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2019). *Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hillier, B. (2004). Can streets be made safe? *Urban Design International*, 9(1), 31-45. <https://doi.org/10.1057/palgrave.udi.9000079>
- Hochschild Jr, T. R. (2013). Cul-de-sac kids. *Childhood*, 20(2), 229-243. <https://doi.org/10.1177/0907568212458128>

- Hochschild Jr, T. R. (2015). The cul-de-sac effect: Relationship between street design and residential social cohesion. *Journal of Urban Planning and Development*, 141(1),1-6. [https://doi.org/10.1061/\(ASCE\)UP.1943-5444.0000192](https://doi.org/10.1061/(ASCE)UP.1943-5444.0000192)
- İnalçık, H. (1995). İstanbul: Bir İslam Şehri, Çev: İbrahim Kalın. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 9, 243-268.
- İncili, Ö. F. & Akdemir, İ. O. (2016). İklimin Konut Kültürü Üzerine Yansımaları: Tarihi Kilis Evleri Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 1-12. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.346899>
- Johnson, S. D., & Bowers, K. J. (2010). Permeability and burglary risk: Are cul-de-sacs safer?. *Journal of Quantitative Criminology*, 26(1), 89-111. <https://doi.org/10.1007/s10940-009-9084-8>
- Kalak, M. & Kalak, D. (2021). *Geleneksel Dokuda Çıkılmaz Sokak Oluşumu ve Koruma Sorunları: Siverek*. İksad Publications.
- Keleş, R. (1980). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. No.474.
- Kızıltepe, B. (2014). Kent Sokaklarının Mekân İncelemesi: Çıkılmaz Sokak Örneği. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Knox P. L. & Mccarthy L. (2012). *Urbanization: An Introduction to Urban Geography* (3rd Ed.). Pearson.
- Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 3, 53-73.
- Kuban, D. (1982). *Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Lefebvre, H. (2019). *Kentsel Devrim*. Çev. Selim Sezer. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Çev: Gürol Koca & Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. İstanbul: Cedit Neşriyat.
- Othman, S., & Said, I. (2012). Affordances of cul-de-sac in urban neighborhoods as play spaces for middle childhood children. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 38, 184-194. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.03.339>
- Pacione, M. (2009). *Urban Geography: A Global Perspective*. New York: Routledge.
- Petruccioli, A. (2008). *Bellek Yitiminin Ardından: Akdeniz İslam Kent Dokusunun Öğrettikleri*. İstanbul: Yem Yayın.
- Raymond, A. (1994). Islamic city, Arab city: Orientalist myths and recent views. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21(1), 3-18. <https://doi.org/10.1080/13530199408705589>
- Raymond, A. (2010). İslâm Şehri Kavramı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38, 449-451.
- Sınmaz, S. (2018). Türkiye’de Kentsel Planlama ve Dönüşüm Sürecinde Eksik Bir Halka: Yarı Kamusal Mekânlar. *Mimarlık*, 402, 32-38.
- Southworth, M., & Ben-Joseph, E. (2004). Reconsidering the cul-de-sac. *Access Magazine*, 1(24), 28-33.
- Stewig, R. (1966). *İstanbul’da Çıkılmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*, Çev: R. Turfan, M. Ş. Yazman. İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı: 54.

- Şahin, C. (2017). Türkiye Şehirleri Hakkında Bir Not. *Düşünce Dergisi* 7, 54-58.
- Şahinalp, M. S. & Günal, V. (2012). Osmanlı şehircilik kültüründe çarşı sisteminin lokasyon ve çarşı içi kademelenme yönünden mekânsal analizi. *Milli Folklor*, 93, 149-168
- Tankut, G. (2007). *The Seljuk City / Selçuklu Kenti*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı.
- Tümertekin, E. & Özgüç, N. (2014). *Beşerî Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân*. Çantay Kitabevi.
- Uğur, A. & Aliğaoğlu, A. (2019). *Şehir Coğrafyası*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Weber, M. (2010). *Şehir: Modern Kentin Doğuşu*, Çev: Musa Ceylan. Yarın Yayıncılık.
- Yerasimos, S. (1999). Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine. *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont ve François Georgeon. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zeydan, C. (2010). İslâm Şehirleri (A. Efe, Çev.). *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 6(23), 87-98.

Afetlerde Göçmen Olmak: 6 Şubat Depremi Hatay Örneği

Mehmet DURUEL¹

Öz

Afetler ve göç insan hayatında önemli yer eden hadiselerdir. Her iki hadisede de hayatın akışı kesilerek başka bir mecraya girmektedir. Alışlagelmiş rutin hayat akışı tamamen değişmekte; ekonomik, sosyal, politik ve hatta çoğu zaman psikolojik olarak yeni bir dünyanın yeni koşullarında yaşamak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Afet ve göç olayını deneyimleyen insanlar için artık hiçbir şey eskisi gibi değildir, olmayacaktır. Bu yeni durum beraberinde bir dizi sorun alanları getirmekte; söz konusu sorunlar da kişinin kendi başına çözebileceği sınırların çok ötesinde olmaktadır. Nitekim gerek afet gerekse göç sorunlarının çözümü çoğu zaman tek başına devlet mekanizmalarının dahi yetersiz kaldığı çok taraflı, çok aktörlü yapıların işbirliği ve koordinasyonunu kapsayan bir yönetim sürecini gerektirmektedir. 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli olup on bir ili etkileyen deprem hadisesi de bir afetin ötesinde bir felaket olarak tanımlanmıştır. Kamuoyunda “Asrın Felaketi” olarak değerlendirilen depremde en fazla etkilenen illerin başında Hatay gelmektedir. Nitekim söz konusu felakette yaşanan can kayıplarının yarısından fazlası Hatay’da gerçekleşmiştir. 2011 yılından bu yana ülkelerindeki karışıklık ve savaş nedeniyle bölgede bulunan Suriyeli göçmenler de depremden çok ciddi biçimde etkilenmişlerdir. Halihazırda göçmen olmaktan kaynaklı kırılganlığa sahip olan Suriyeli göçmenlerin yaşanan deprem felaketi ile birlikte bu zor durumları daha da derinleşmekte ve kötüleşmektedir. Kırılganlık âdeta katmerleşmektedir. Bir insan hem depremzede hem göçmen hem engelli hem de kadın olabilmektedir. Söz konusu her kırılganlık durumu kişilerin hayatını daha da zorlaştırmakta ve korunmayı çok daha acil ve zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmada depremin en yıkıcı olduğu kentlerin başında gelen Hatay’da göçmenlerin deprem deneyimleri irdelenmekte; yaşadıkları zorluklar ve bu zorluklar karşısında üretilen sosyal politikalar değerlendirilmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniği kullanılmıştır. Söz konusu metot saha gözlemleri ve görüşmelerle desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hatay, Deprem, Göçmen.

¹ Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Reyhanlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, duruel7@gmail.com, [ORCID: 0000-0001-6864-6690](https://orcid.org/0000-0001-6864-6690).

Makale Gönderilme Tarihi: 26.10.2023, Kabul Tarihi: 15.11.2023

Being A Migrant During Disasters: The Case of 6 February Earthquake, Hatay

Abstract

Disasters and migration are important events in human life. In both events, the flow of life is interrupted and enters a different channel. The usual routine of life changes completely, and the necessity of living in the new conditions of a new world, economically, socially, politically and often even psychologically, emerges. For people who experienced disaster and migration, nothing is and will never be the same again. This new situation brings with it a number of problem areas; The problems in question are far beyond the limits that a person can solve on his own. As a matter of fact, the solution to both disaster and migration problems requires a management process that includes the cooperation and coordination of multilateral, multi-actor structures, in which even state mechanisms alone are often insufficient. The earthquake incident that centered in Kahramanmaraş on February 6, 2023 and affected eleven provinces was defined as a disaster beyond a disaster. Hatay is one of the provinces most affected by the earthquake, which is considered by the public as the "Disaster of the Century". As a matter of fact, more than half of the casualties in the disaster in question occurred in Hatay. Syrian immigrants who have been in the region since 2011 due to the turmoil and war in their country were also seriously affected by the earthquake. The difficult situation of Syrian immigrants, who are already vulnerable due to being immigrants, deepens and worsens with the earthquake disaster. Fragility almost doubles. A person can be an earthquake victim, an immigrant, a disabled person and a woman. Each such situation of vulnerability makes people's lives more difficult and makes protection more urgent and mandatory. In this study, the earthquake experiences of immigrants in Hatay, one of the cities where the earthquake was most devastating, are examined and the difficulties they experienced and the social policies produced against these difficulties are evaluated. Interview technique, one of the qualitative research methods, was used in the study. The method in question was supported by field observations and interviews.

Keywords: Hatay, Earthquake, Immigrant.

Extended Abstract

Disasters are events that have the potential to affect every segment of society in every aspect. The earthquake disaster, which took place on February 6, 2023 and was extremely effective in eleven provinces in Turkey, has been defined as the "Disaster of the Century" because it is an event that embodies all the negativities that a disaster can cause to humanity. According to official authorities, more than 50 thousand people lost their lives and hundreds of thousands of people were injured and/or lost limbs during the earthquake. It is also reported that the number of destroyed residences and workplaces reached millions. Hatay is one of the provinces most affected by the earthquake. As a matter of fact, more than half of the total loss of life stated occurred within the borders of Hatay. In

this study, the situation of immigrants, who were among the most vulnerable groups in the earthquake disaster that took place on February 6, 2023, is discussed. In international law and in our country's Foreigners and International Protection Law, there are statuses such as asylum seeker, refugee, conditional refugee, stateless, and different protection regimes such as international protection and temporary protection. The resilience, experiences, difficulties and struggles of immigrants, who have a vulnerability and disadvantage due to being immigrants, in the face of the earthquake were tried to be evaluated with the interview technique, one of the qualitative research methods. Interviews conducted in the field were supported by participant observation and interviews. In this context, immigrants' earthquake experiences were examined first-hand. For the research, the decision of the Hatay Mustafa Kemal University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Board and the necessary permissions were obtained, the information security of the participants was ensured and their post-earthquake mood sensitivities were especially taken into consideration. No participant was forced to interview, and no rules were ignored regarding the protection of personal information. It is hoped that the results of this study will be a source of academic studies on migration and disaster and will help policy makers and decision makers on the subject.

A large portion of the immigrants who took refuge in Turkey, leaving all their assets in Syria due to the war, are much more vulnerable to earthquakes because they have to live in crowded houses (sometimes more than one family in one house), whose rents are relatively cheaper, are not strong, and are not earthquake-resistant due to lack of income. They have suffered too much loss. In addition to the loss of life, they lost their lives and limbs, and lost all the equipment they needed to survive. Syrian immigrants, who lost their jobs because production centers and workplaces in the region were damaged, and all earthquake victims had to survive with the aid they received. Although allegations of discrimination in housing and food aid after the earthquake were made public, this statement was not confirmed in field studies. Apart from a few isolated incidents, no evidence has been found to reveal the practice of systematic discrimination. It has been observed that when immigration and being an earthquake victim are evaluated together, different opinions and results emerge. It is claimed that being an immigrant already constitutes a vulnerability, and therefore, problems specific to immigration are experienced, such as not being able to live in a stable home, not being able to understand warnings and directions due to not knowing the language, having difficulties in benefiting from help and support, and not being able to find relatives to take shelter in. On the other hand, it has also been determined that Syrian immigrants have had war experience before and this makes them more resilient. During the field work, examples and events consistent with both views were encountered.

The claim that anti-immigrant and hate speech escalated due to the decreasing economic resources in the region and the political climate before the general elections in the same period has been confirmed in field studies. The fact that the jobs that had already decreased after the

earthquake were given by employers to Syrian immigrants who accepted to work for low wages, insecure and poor conditions, and the sharing of earthquake aid with Syrian immigrants increased the response to immigrants in the region and significantly reduced the level of social acceptance. After the earthquake, some of the Syrian immigrants returned to their country, and some migrated to other regions within Turkey. The main motivation in choosing a place to migrate was the availability of work and living conditions. However, a significant part of them still lives in the earthquake zone. In terms of future expectations, it has been determined that almost all Syrian immigrants are hopeful about the future, they hope that everything will be fine, and their primary expectation is to live with their families in a low-rise, safe house without being exposed to discrimination and hate speech.

Syrian immigrants have been living in this region for about ten years and continue their existence in every aspect of life. Unfortunately, it turned out that the integration efforts carried out before the earthquake were not very successful. With the earthquake, we went back to square one, and discussions about basic needs, social acceptance, and the discourse of forcibly sending immigrants back were reignited. It is not fair to behave as if Syrians were responsible for all the problems that occurred after the earthquake. Although it is possible to understand the reactions of the people of the region, who lost almost all of their assets, it is clear that it is not possible both legally and conscientiously to forcibly send immigrants back to their countries. Sending the immigrants back to their home countries by ensuring appropriate and safe conditions in Syria is of course the most effective solution, but there is no sign that this situation will happen in the short term. For this reason, it is considered the healthiest approach to implement initiatives and regulations that enable Syrian immigrants in the region to contribute to the reconstruction of Hatay with their labor, knowledge and commercial connections under certain conditions.

Giriş

Afetler, insanlık tarihinde her zaman var olan katlanılması kaçınılmaz hadiselerdir. Bu hadiseler içerisinde depremler, etkileri ve sonuçları itibarıyla insan hayatını ve toplumsal yapıyı topyekün değiştirme potansiyeline sahip olmaları hasebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Deprem hadisesinin yaşandığı bölgelerde fizikî yapının yanı sıra sosyal yapı da ciddi anlamda hasar görmektedir. Deprem sonucu oluşan ölümler, tedavisi imkânsız manevî yaralara ve telafisi çok güç yetişmiş insan kaynağının kaybına neden olmaktadır (Kadioğlu, 2020). Ayrıca yıkılan konut, iş yeri, atölye, fabrika vb. üretim merkezleri ile altyapı ve üstyapının yeniden inşası çok yüksek maliyetlere ve uzun zamana katlanmayı gerektirmektedir (AFAD, 2023a; AFAD, 2023b). Ayrıca afetler insan hayatının normal akışını keserek korku, endişe, huzursuzluk ve kaygı başta olmak üzere bir dizi olumsuzluğu beraberinde getirmektedir (Bozkurt, 2023; Tang, Deng, Glik, Dong ve Zhang, 2017). Bu olumsuz koşullara katlanmak durumunda olan insanların tamamının aynı şekilde ve aynı derecede dirençliliğe sahip olduklarını iddia etmek mümkün değildir. Yapıları gereği toplumun bazı kesimleri afetler karşısında daha hassas, daha kırılgan olabilmektedir. Yoksullar, engelliler, kadınlar, yaşlılar, çocuklar, farklı etnik kökene mensup kişiler ile göçmenler bu kırılgan grupların başında gelmektedir.

6 Şubat 2023 yılında gerçekleşen ve Türkiye’de on bir ilde son derece etkili olan deprem felaketi bir afetin insanlığa yaşatabileceği tüm olumsuzlukları bünyesinde barındıran bir hadise olması hasebiyle “Asrın Felaketi” olarak tanımlanmıştır. Depremde resmi makamların ifade ettiğine göre 50 binden fazla insan hayatını kaybetmiş, yüzbinlerce insan yaralanmış ve/veya uzuv kaybına uğramıştır (WHO, 2023). Ayrıca yıkılan konut ve iş yerinin çok yüksek rakamlara ulaştığı bildirilmektedir (BM-IOM, 2023). Araştırmanın yapıldığı Mayıs/Haziran ayında depremin gerçekleşmesinden üç dört ay sonra dahi halen kayıp olan, bulunamayan insanların varlığından söz edilmektedir. 6 Şubat depreminden en çok etkilenen illerin başında Hatay gelmektedir. Nitekim ifade edilen toplam can kayıplarının yarısından fazlası Hatay sınırları içerisinde yaşanmıştır. Hatay aynı zamanda Suriye sınırında olması nedeniyle 2011 yılından bu yana en fazla Suriyeli göçmene ev sahipliği yapan illerin başında gelmektedir. Genel anlamda yeterli gelire sahip olamama nedeniyle eski ve bakımsız binalarda barınan, göçmenlerin de aralarında olduğu ciddi bir nüfusun varlığı depremde can kayıplarının daha da fazla olmasına neden olmuştur (Bozkurt, 2023; Dal Zilio ve Ampuero, 2023; Hussain, Kalaycıoğlu, Milliner, vb. 2023).

Bu çalışmada 6 Şubat 2023’te gerçekleşen deprem felaketinde kırılgan grupların başında gelen göçmenlerin durumu ele alınmaktadır. Uluslararası hukukta ve ülkemizdeki mevzuatta Yabancılar ve Uluslararası Korum Kanununda sığınmacı, mülteci, şartlı mülteci, vatansız gibi statüler ile uluslararası koruma, geçici koruma gibi farklı koruma rejimleri bulunmaktadır (Duruel, 2017c). Çalışmada 2011 yılından itibaren Suriye’den gelerek Türkiye’ye yerleşenlerin

tamamı hukukî statülerinden bağımsız olarak “göçmen” olarak nitelendirilmektedir ve çalışmanın tamamında “Suriyeli göçmen” ifadesi kullanılacaktır. Göçmen olmaktan kaynaklı bir kırılmalığa ve dezavantaja sahip olan göçmenlerin (Duruel, 2017d) deprem hadisesi karşısındaki dirençliliği, deneyimleri, zorluk ve mücadeleleri nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniği ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sahada gerçekleştirilen mülakatlar katılımcı gözlem ve görüşmelerle desteklenmiştir. Bu bağlamda göçmenlerin deprem tecrübeleri ilk elden incelenmiştir. Araştırma İçin Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu kararı ve gerekli izinler alınmış, katılımcıların bilgi güvenliği sağlanmış ve deprem sonrası ruh hâli hassasiyetleri özellikle dikkate alınmıştır. Hiçbir katılımcı görüşmeye zorlanmadığı gibi kişisel bilgilerin korunması noktasında hiçbir kural ihmal edilmemiştir. Bu çalışmanın sonuçlarının özellikle göç ve afet konusunda gerçekleştirilen akademik çalışmalara kaynaklık etmesi, konu ile ilgili politika yapıcılara ve karar vericilere yardımcı olması ümit edilmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve ve Literatür

1.1. Afet, Afet Yönetimi ve Depremler

Afet, genellikle doğal veya insan kaynaklı olaylar sonucu meydana gelen zararlı ve yıkıcı olayları ifade etmektedir. Doğal afetler arasında depremler, sel, fırtına ve volkanik patlamalar gibi olaylar yer alırken insana kaynaklı afetler nükleer kazalar, sanayi kazaları veya terör saldırıları gibi durumları içermektedir. Hayatın olağan akışını kesen, ekonomik, sosyal, psikolojik ve politik bir dizi olumsuzluğu bünyesinde barındıran afetler, doğal ya da insan kaynaklı olarak ortaya çıkabilen olgulardır. (Kadioğlu, 2020). Tomanbay’ın da belirttiği gibi, afetler hem bireysel hem de toplumsal dengeyi bozabilen olaylardır (Tomanbay, 2000, s.125). Birçok farklı disiplini ilgilendirdiği ve kapsamına girdiği için “afet” terimi literatürde çok değişik şekillerde tanımlanmıştır. Arapça kökenden gelen afet terimi, büyük felaket yıkım, huzursuzluk, anlamlarında kullanılmaktadır (Gündüz:2009). Türk Dil Kurumuna göre afet, “doğa olaylarının sebep olduğu yıkımdır” (TDK, 2023). AFAD’a göre afet, “doğal, teknolojik veya insana bağlı sebeplerle meydana gelen olağanüstü ve ani bir durumdur. Bir toplumun tamamını veya belirli kesimlerini kapsayan sosyal, ekonomik ve fiziksel kayıplara neden olan, olağan düzeni ve insan yaşamını bozan veya durduran, toplumun baş edemediği doğa veya insan kaynaklı olaylar afet olarak nitelendirilmektedir” (AFAD, 2014). Birleşmiş Milletler afet kavramını “ekonomik, sosyal ve fiziksel hasarlara sebep olan, insanın günlük hayatının rutinini bozarak değiştiren, toplumları derinden etkileyen ve mevcut olanaklarla başa çıkılması mümkün olmayan hadiseler” şeklinde tanımlanmaktadır (Kadioğlu 2008).

Afet tanımı konusunda farklı alanlardan farklı görüşler ileri sürülse de afetlerin sebep olduğu problemler, üstesinden gelinmesi güç, yorucu, maliyetli ve uzun zaman almaktadır. Aynı zamanda bu problemlerin çözümü koordineli, planlı ve çok aktörlü bir işbirliği sürecini gerektirmektedir. Literatürde bu süreç

“Afet Yönetimi” olarak tanımlanmaktadır. Afet yönetimi, doğal veya insan kaynaklı afetlerin önceden planlanması, zararların en aza indirgenmesi, afet anında etkili bir şekilde müdahale edilmesi, yardımın koordine edilmesi ve toplumun afet sonrası iyileşme sürecinin yönetilmesi ile ilgilenen bir disiplindir. Afet yönetimi, afetlerin olası etkilerini azaltmak ve insanların hayatlarını ve mülkiyetlerini korumak amacıyla çeşitli kurumların, hükümetlerin, yerel yönetimlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve toplumun katılımını gerektiren bir süreçtir. Bu süreç, afet öncesi hazırlık, afet anındaki acil müdahale, yardım-kurtarma operasyonları, afet sonrası iyileşme ve yeniden inşa gibi aşamalardan oluşmaktadır. Afet yönetimi, risk analizi, planlama, eğitim, tatbikatlar, erken uyarı sistemleri, kriz iletişimi ve kaynak yönetimi gibi farklı bileşenleri içermektedir (AFAD, 2023). Amacı, afetlerin yol açtığı zararları minimize etmek ve toplumlara afetlere karşı daha dirençli hale getirmektir. Dünyada afet yönetimi ile ilgili prensip, ilke ve düzenlemeler uluslararası kuruluşlarca belirlenmekte ve uygulamaya geçirilmektedir. Bu konuda öncü kuruluş Şüphesiz Birleşmiş Milletlerdir. Dünya genelinde 1960'ların ortalarından itibaren afet yönetimine ilişkin uluslararası organizasyonlar ve anlaşmaların oluşturulmasına katkıda bulunulduğu, 1980'ler ve 1990'larda ise afet yönetimi için uluslararası standartların ve en iyi uygulamaların geliştirildiği dönemlerin yaşandığı görülmektedir. 2000'lerin başından itibaren bilgi teknolojilerinin ve erken uyarı sistemlerinin gelişmesi, afetlere karşı hazırlıklı olma potansiyelini artırmış, uluslararası yardım ve işbirliği önemli bir rol oynar hale gelmiştir. Birleşmiş Milletler, 1990-2000 yılları arasındaki on yıllık süreci “Uluslararası Afet Zararlarının Azaltılması On Yılı” ilan etmiş, ardından “Hyogo Çerçeve Eylem Planı (2005- 2015)” ve “Sendai Afet Risklerinin Azaltılması Çerçeve Belgesini (2015-2030)” kabul etmiştir. Bu düzenlemelerde afet yönetiminin afet süreci öncesinde başlatılması ve ağırlık merkezinin afet öncesine yöneltilmesi gerekliliği önemle vurgulanmıştır. Türkiye'de afet yönetimi, 1999 Marmara depreminin ardından ciddi bir dönüşüm yaşamıştır. Bu deprem, Türkiye'de afetlere karşı daha hazırlıklı ve etkili bir yaklaşımın gerekliliğini göstermiştir. 2009 yılında "Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)" kurulmuş ve Türkiye'deki afet yönetimi merkezleştirilmiştir. AFAD, afet öncesi hazırlık, acil müdahale, kurtarma ve iyileşme süreçlerini koordine eden yegâne kurum olmuştur. Bu süreçte deprem, sel ve diğer doğal afetlerle başa çıkmak için altyapıyı güçlendirmek, erken uyarı sistemlerini geliştirmek ve toplumun afet bilincini artırmak için çalışmalar yapılmıştır. Genel olarak, hem dünya genelinde hem de Türkiye'de afet yönetimi, geçmiş deneyimlerden öğrenme ve sürekli olarak geliştirme sürecindedir. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, afetlere daha iyi bir şekilde hazırlanmayı ve müdahale etmeyi desteklemektedir.

Depremlerin diğer afet türlerinden ayrılan belirgin özellikleri bulunmaktadır. Depremlerin kontrol edilmesi mümkün olmadığı gibi ne zaman, nerde ve ne şiddette gerçekleşeceği konusunda tahminlerde bulunmak da son derece güçtür. Jeoloji ve diğer bilim alanlarında kat edilen ilerlemeler maalesef

henüz bu bilgileri insanlığa sunacak düzeye gelememiştir. Depremlerin sebep olduğu travmatik sorunların ne kadarının yapay (insan eliyle) ne kadarının tabii (doğal) olduğunu belirlemek de mümkün değildir. Depremler, yol açtığı hasar ve kayıplar bakımından da diğer afetlerden ayrılmaktadır. Can kaybı başta olmak üzere ekonomik ve sosyal alanda meydana getirdiği tahribatın telafisi imkânsız ya da son derece uzun zaman ve yüksek maliyetler gerektirmektedir. Türkiye coğrafi olarak dünyanın en tehlikeli deprem kuşaklarından olan Akdeniz-Alp-Himalaya hattı üzerinde bulunmaktadır (AFAD, 2022). Ülke nüfusu ve ülke yüzölçümünün çok önemli bir kısmı depremden ciddi manada zarar görecektir alan kapsamında yer almaktadır. Bu durum depremler ile ilgili hazırlık, deprem anı operasyon ve müdahale ile deprem sonrası iyileştirme faaliyetlerini çok daha önemli hâle getirmektedir. Bu çalışmalar için toplumsal etkilerin tespiti, bunun için de toplumdaki farklı etki gruplarının belirlenmesi hayati derecede önemlidir (Tierney, 2019). Deprem sonrasında oluşan ekonomik, ekolojik, psikolojik ve sosyal sorunlara acil, adil ve kalıcı çözümler üretilemezse ulusal güvenlik dahil çok daha ciddi ve karmaşık problemler gündeme gelecektir (İrdem ve Mert, 2023). Bu sorunların başında göç olgusu gelmektedir. Çünkü başta barınma sorunu ile karşılaşan aileler ve özellikle çocuk, engelli, yaşlı, göçmen gibi kırılgan gruplara dahil bireyler özel ve özgün ihtiyaçlarının karşılanması için çareyi göç etmekte bulacaklardır. Bu göçler yeni sorunları, yeni travmaları beraberinde getirmektedir. Depremzede olarak mağdur duruma düşen bireyler bu defa da göçmen olarak kendi aile, sosyal ve kültürel çevresinden kopmanın ve yeni duruma adapte olmanın ortaya çıkardığı sorunlarla mücadele etmek durumunda kalacaklardır. Diğer yandan göç veren bölgeler sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan kaynak ve direnç kaybına uğrayacaklardır.

1.2. Göç, Göç Teorileri, Göç Yönetimi ve Göç Politikaları

En temel manası ile insanların bir yerden başka bir yere taşınması veya yerleşmesi anlamına gelen göç, genellikle farklı coğrafi bölgeler, ülkeler veya şehirler arasındaki yer değişikliğini ifade etmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde göç kavramı “*Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi; taşınma, hicret, muhaceret*” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2023). Uluslararası Göç Örgütü (IOM, International Organization for Migration) Göç Terimleri Sözlüğünde göç terimini; “*Bir kişi ya da bir grup insanın yerleşik oldukları ülke içinde ya da sınırları aşarak başka ülke topraklarında ikamet etmesi*” olarak tanımlamıştır (IOM, 2019). AFAD Açıklamalı Afet Terimleri Sözlüğünde ise göç “*Bir grubun uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmesi, süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirmesine ilişkin nüfus hareketleri, göç kapsamına girer. Buna mülteciler, yerinden edilmiş kişiler, yerinden çıkarılmış kişiler ve ekonomik göçmenler dâhildir*” (AFAD, 2023) şeklinde ifade edilmektedir. Farklı bilim alanlarının veya disiplinlerin değişik tanımlamalar yapmalarına rağmen en genel anlam da göç, belli bir alanda yaşayan insanların ulusal ya da uluslararası boyutta bir yerden başka bir yere anlamlı bir uzaklık ve

etki yaratacak süreyle yer değiştirmeleridir (Bartram, 2017: 13; Töre, 2016: 47; Yılmaz, 2014: 1686; Boeles vd., 2014: 5; Şen, 2014: 233; akt.Özgüler vd, 2018). İnsanlar farklı nedenlerle göç kararı verebilirler. Afetler, doğa olayları, savaşlar, ekonomik nedenler, siyasî nedenler, çevresel değişiklikler, aile birleşimi veya eğitim gibi faktörler göç kararını etkileyen faktörlerden önde gelenlerdir. Birleşmiş Milletler Afet Riskini Azaltma Ofisi'ne göre afet kaynaklı göç, etkilenen kişilerin kapasitesini aşan maddî, ekonomik ve çevresel kayıplar ile kapsamlı insanî olumsuz etkileri içeren, toplumun işleyişindeki ciddi bozulmalar nedeniyle bireylerin yer değiştirmesi şeklinde tanımlanmıştır (UNDRR, 2019).

Göç konusu insanlık tarihi kadar eski ve devamlılık arz eden bir olgudur. Bu olguyu anlamlandırmak ve göç konusunda etkili olan argümanları açıklığa kavuşturmak amacı ile bilim adamları bir dizi görüş ileri sürmüşlerdir. Göç olgusunun teorik yapısını oluşturan bu görüşlerin ilki 1885 yılında Ernst Ravenstein tarafından ortaya konulmuştur. *The Laws of Migration* adlı eserinde Ravenstein, önce kısa sonra da daha uzak mesafelerde gerçekleşen yer değişimlerinin tedrici olarak ve birbirini etkileyen göç hareketlerini tetiklediğini, kentlere göre kırsal kesimdekilerin, erkeklere göre de kadınların göç eğiliminin daha yüksek olduğunu ileri sürmüştür (Kaya ve Yücel, 2022). 1966 'da Lee "İtme-Çekme Teorisi" olarak isimlendirilen çalışmasında temelde göçü tetikleyen unsurların göç kaynağı ülkenin itici koşulları ile hedef varış ülkesinin çekici koşulları olduğu ileri sürülmektedir. Genel manada düşük hayat standartlarının iticiliği ile yüksek hayat standartlarının çekiciliği göçü tetikleyen ana faktörlerdir. Kesişen Fırsatlar Teorisi (Theory of Intervening Opportunities), 1940 yılında Samuel Stouffer'in ortaya attığı ve göçü tetikleyen ana unsurların hedef ülkedeki fırsatların kaynak ülkeye göre çok daha tercih edilebilir olmasını savunan görüşlere dayanmaktadır (Kaya ve Yücel, 2022). Modernleşme Okulu-Denge Kuramı, göçü açıklamaya çalışan bir başka kuramdır. Buna göre kırsal bölgelerden sanayi bölgelerine oluşacak göç hareketi özellikle az gelişmiş ülkeler bakımından ekonomiyi ve yaşam standartlarını düzeltici etki yaratacaktır (Kaya ve Yücel, 2022). Merkez-Çevre ve Dünya Sistemi kuramı, bu görüşlere eleştirel bakış açısıyla ortaya çıkmış ve göç hareketliliği ile merkez (kalkınmış) ülkelerin çevre (az gelişmiş) ülkelerden hammadde ve ucuz emek transfer ettiklerini ve bu durumun zayıf ile güçlü ülke ekonomilerinin arasındaki farkı güçlüler lehine derinleştireceğini ileri sürmektedir (Kaya ve Yücel, 2022). Neo-Klasik Teori, bireylerin ekonomik fayda ve maliyet hesaplarına dayandığını savunmaktadır. Bireyler; iş imkanları, gelir farkları ve maliyetler gibi faktörlere göre göç kararı alırlar (Falck vd.,2011). İnsan Sermayesi Teorisi, bireylerin eğitim, deneyim ve becerilerini geliştirerek ekonomik açıdan daha avantajlı hâle gelmek amacıyla göç ettiklerini öne sürmektedir. Ağ Teorisine göre göç, bireylerin sosyal ağları ve ilişkileri aracılığıyla etkilenir. Bu teori, göç kararlarının aile, arkadaşlar ve tanıdıklar aracılığıyla yayıldığını savunmaktadır. Kültürel Teorilere göre göç, kültürel farklılıklar, din ve dil gibi etmenlerle açıklanır (Falck vd.,2011). Göç edenler, kendi kültürel kimliklerini korumak veya değiştirmek amacıyla yeni bir

yerleşim yeri seçebilirler. Entegrasyon ve Asimilasyon Teorileri, göç edenlerin yeni toplumlara uyum sağlama sürecini inceler. Entegrasyon, göçmenlerin kendi kültürel özelliklerini korurken yeni toplumla uyum sağlama sürecini ifade ederken, asimilasyon, göçmenlerin yeni toplumun kültürüne tamamen entegre olma sürecini temsil etmektedir. İnsan Hakları Teorisi, siyasî baskıdan kaçanlar, insan hakları ihlallerine uğrayanlar ve sığınma arayanlar gibi göçmenlerin temel insan haklarını koruma ve iyileştirme amacı taşıdığını savunur (Hugo, 1996). Göç, genellikle birden çok faktörün etkileşiminden kaynaklanır ve bireylerin göç kararları karmaşıktır. Bu nedenle, göçü anlamak için çoklu teorilere başvurmak yaygın bir yaklaşımdır.

Göç çeşitleri, gerçekleşme nedenine göre gönüllü (iradi), zorunlu (gayri iradi); hedef yerine göre iç göç, dış göç; yasal durumuna göre düzenli, göç düzensiz göç; hacmine göre bireysel göç, kitlesel göç; süresine göre uzun vadeli göç, kısa vadeli göç (Özgüler vd, 2018, 6-10) olarak sınıflandırılmaktadır. Bireyler arzu etmedikleri veya beklentileri ile örtüşmeyen şartlarda göç seçeneğini gündeme almaktadırlar. Bu bağlamda afetten etkilenen insanların karşılaştıkları olağan üstü durum, bozulan yaşam seyri ile alışlagelen hayat standartlarına erişememe karşısında göç eğilimine yönelmeleri son derece doğaldır.

Dünyada göç yönetimi, zaman içinde önemli gelişmeler göstermiştir. Göç yönetimi, ülkeler arasında artan işbirliği ve koordinasyon ile gelişmiştir. Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası örgütler, göçle ilgili küresel standartlar ve çerçeveler oluşturmuş ve ülkeler arası işbirliğini teşvik etmiştir. Birçok ülke, kapsamlı göç politikaları geliştirmiş ve göçmenlerin haklarını koruyacak yasalar ve düzenlemeler oluşturmuştur. Göç yönetimi, insan haklarına saygıyı vurgulayan bir yöne evrilmiştir. Göçmenlerin insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı gösterilmesi önemli bir odak noktası haline gelmiştir. Uluslararası toplum, büyük göç dalgalarının yol açtığı krizlere daha etkili bir şekilde müdahale etme konusunda çalışmaktadır. Acil durum ve sığınma alanları, bu tür durumlar için geliştirilmiştir. Dijital teknolojiler ve veri analitiği, göç yönetimini daha etkili hâle getirmek için kullanılmaktadır. Göç, hem kaynak ülkeler hem de hedef ülkeler için ekonomik ve sosyal etkilere sahiptir. Bu nedenle, göç yönetimi, kalkınma politikalarıyla daha yakından ilişkilendirilmektedir. Sığınma başvuruları arttıkça, sığınma hukuku ve mülteci hakları daha fazla önem kazanmıştır. Mülteci haklarına saygı gösteren birçok ülke, uluslararası koruma sağlamaktadır. Türkiye, göç yönetimi alanında daha iyi planlama ve politika geliştirme çabalarını artırmıştır. Göç ve mülteci politikaları, 2013 yılında kurulan Göç İdaresi Başkanlığı tarafından koordine edilmektedir. Türkiye, uluslararası koruma ihtiyacı olan sığınmacıları ve mültecileri kabul etmektedir. Özellikle Suriyeli sığınmacıların büyük bir topluluğunu barındırmaktadır. Türkiye, bu sığınmacıların temel ihtiyaçlarına yanıt vermek ve topluma entegre olmalarına destek olmak için çeşitli programlar yürütmektedir. Dil kursları, eğitim olanakları ve istihdam destekleri gibi hizmetler sunulmaktadır. Göç yönetimi ve sığınma konularında diğer ülkeler ve uluslararası toplumla işbirliği yapmaktadır. Orta Doğu'daki

krizlerin etkisiyle transit göçmenlerin geçiş yolu olarak kullanılmasına yönelik önlemler geliştirmiştir. Türkiye'nin coğrafi konumu ve bölgesel dinamikler nedeniyle göç yönetimi önemli bir konu hâline gelmiştir. Ülke, uluslararası toplumla iş birliği yaparak göçmenlerin haklarını korumaya ve toplumsal uyumu teşvik etmeye çalışmaktadır. Türkiye'deki göç yönetimi sürekli olarak değişen koşullar ve ihtiyaçlar doğrultusunda evrilmektedir.

1.3. Afet Göç İlişkisi ve Literatür

Afetler ile göç arasında karşılıklı birbirini etkileyen ve birbirini tetikleyen bir ilişki bulunmaktadır. Afetler, sonuçları itibarıyla göçlere sebebiyet verirken göçler de kapsamları ve etki alanları bakımından afete dönüşebilmektedirler. Literatürde daha ziyade afet sonrası oluşan göçler işlenmiş ve araştırmalara konu edilmiştir. Oysa özellikle son on yılda Suriye'den Türkiye'ye doğru gelişen kitlesel göç akını adeta bir afet gibi etkiler doğurmuş ve çok geniş kapsamlı politikalar izlenmesini zorunlu kılmıştır. Diğer taraftan afet bölgelerinde göçmenlerin göçmen olmaktan kaynaklanan özel durumlarını konu alan akademik çalışma yok denecek kadar azdır. Oysa zaten kırılğan yapıya sahip olan göçmenlerin deprem gibi afetlerle kırılğanlıkları artmakta ve adeta katmerlenmektedir. Hayatlarını idame ettirme noktasında son derece güçlüklerle karşılaşmakta ve en temel hizmetlere erişimde dahi zorluklar yaşayabilmektedirler. Göçmenler, afet sonrasında bozulan hayat seyrini yeniden yapılandırmak gayesiyle ikinci bir göçe daha katlanmak zorunda kalabilmektedirler. Dünyada ve Türkiye'de özellikle afetler sonrası göçe ilişkin zengin bir literatür oluşmuştur. Göç konusunda yapılan bir araştırmada kasırgaların etkili olduğu bölgelerde insanların göç eğiliminin arttığı tespit edilmiştir (Spencer ve Urquhart, 2018). Bir başka araştırmada sel ve fırtına gibi doğa olaylarının yoksulluk, sağlık harcamaları ve göç hareketlerinin artması üzerinde etkili olduğu vurgulanmıştır (Abbas Khan vd., 2019). Göçü konu alan bir çalışmada afet sıklığı ve şiddeti ile nüfus hareketliliği arasında net bir ilişki olduğu tespit edilmiş, afetlerin göçler için itici bir kuvvet teşkil ettiği sonucuna ulaşılmıştır (Shultz vd., 2019). Sel, kuraklık gibi afetleri konu alan bir başka araştırmada bu afetlerden etkilenen toplumlarda göç eğiliminin yüksek olduğuna vurgu yapılmıştır. Trinh vd.; doğal afetlerin büyüklüğü, yol açtıkları hasarlar ve oluşturdukları sosyal etkilerin göç kararları üzerinde çok etkili olduğu sonucuna varmışlardır (Trinh vd., 2021). Atalay, "Afet Sonrası İç Göç ve Eğitimde Zincirleme Reaksiyonlar" isimli çalışmasında deprem ve göç konusuna eğitim odaklı yaklaşmıştır. Deprem sonrası eğitim hizmetlerinin birçok yönden aksayacağını, bu olumsuzluğun zincirleme olarak başka ve daha derin problemleri beraberinde getireceğini ve bu nedenle proaktif bir yaklaşımla etkili tedbirler alınması gerekliliğini savunmuştur (Atalay, 2023, 1716-1734). Peker ve Şanlı, Elazığ özelinde deprem ve göç ilişkisini araştırdıkları çalışmada 24 Ocak 2020 depremi sonrası Elazığ'dan başka illere ciddi maddi göçler yaşandığı, göçe sebep olarak da işsizlik ve gelir düşüklüğü, ekonomik güçlükler, güven arayışı, eğitim hizmetlerinin aksaması gibi konuların ifade edildiği görülmüştür. Ayrıca deprem riskinin her zaman var olmaya devam edeceği ve dolayısıyla depremin tüm olumsuz etkilerini

minimize edecek ve riskleri azaltacak etkin bir afet yönetim sürecine ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır (Peker ve Şanlı, 2022, 148). Yenilmez, afetin hemen sonrasında yaptığı çalışmada 6 Şubat 2023 tarihinde gerçekleşen deprem felaketinin neden olduğu en önemli sorunlardan birisinin göç olduğunu, göç nedeniyle özellikle kırılğan grupların çok ciddi sıkıntılar yaşadıklarını ve bu nedenle deprem hadisesi ile birlikte derhal ülke içi göçün bir plan dâhilinde yapılması ve zaten depremden etkilenen insanların daha da sıkıntı yaşamaması için etkin tedbirler alınması gerektiğini ifade etmiştir (Yenilmez, 2023, 39-52). Usta, “Düzensiz Göç Sorununun Afet Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği” isimli çalışmasında ulusal ve uluslararası göç yönetim mevzuatlarının günün koşullarına uygun şekilde güncelleştirilmesini, göçmenlerin sosyal hayata uyumlarının artırılabilmesi için destek programları planlanmasını, göç hareketliliğinin yönetilebilmesi açısından menşei ülkelerin, yatırımlar ve olanaklar noktasında desteklenmesi gibi önerilere yer vermiştir (Usta, 2023, 553-572). Deniz vd., Van özelinde gerçekleştirdikleri çalışmada 23 Ekim 2011 ve 9 Kasım 2011 tarihlerinde Van’da meydana gelen depremler neticesinde yüzbinlerce insanın bölgeden göç ettiğini, göçün afet sonrası sürecin doğal sonucu olduğunu, göç edenlerin bir kısmının dönme eğiliminde olmaların karşın kalıcı olarak göç edenlerin de olduğu ve deprem felaketinin ardından geçen zamanın göç isteğini önemli derecede azalttığını tespit etmişlerdir (Deniz vd, 2017, 1426-1444). Güreşçi, “Kahramanmaraş Depremi Sonrası Yeni Bir Tartışma Konusu Olarak Deprem Göçü” adlı çalışmasında deprem sonrası meydana gelen zorunlu göçlere vurgu yapmış ve bu göçlerin olası sonuçları üzerinde durmuştur. Bu bağlamda ekonomik ve sosyal kayıplar, psikolojik tahribat, nüfus ve demografi değişimi ile yeniden imar çalışmalarının gerektireceği yüksek maliyetler gibi önemli hususlar ön plana çıkmıştır (Güreşçi, 2023, 47-60). Haliloğlu Kahraman, “Kahramanmaraş ve Hatay Depremlerinin Düşündürdükleri: Suriyeli Mültecilerin Yer Seçim Kararlarının Deprem Tehlikeleri ve Riskleri Açısından Değerlendirilmesi” isimli çalışmasında deprem öncesi ve sonrası Suriyelilerin yer ve konut tercihlerinin gelirleri ile bağlantılı olarak düşük kaliteli, depreme dayanıksız ve inşaat tekniklerine uygun olmayan niteliklere sahip olduğunu ve bu durumun depremde can kayıplarının ciddi manada artmasına sebebiyet verdiğini vurgulamıştır (Haliloğlu Kahraman, 2023, 1-9). Semerci vd. Göç Araştırmaları Derneği (GAR) ile birlikte deprem bölgesinde yaptıkları çalışmada Suriyeli göçmenlerin ayrımcılıkla karşılaştıkları, görmezden gelindikleri, deprem sonrası barınma, gıda ve sağlık hizmetlerinden yararlandırılmadıkları ya da Türk vatandaşlarından arta kaldığı kadar yararlandırıldıkları, önemli bir kesiminin göç ettiği ancak göç edenlerin de göç ettikleri illerde ayrımcılık pratikleri ile karşılaştıkları yönünde tespitlerde bulunmuşlardır (Semerci vd, 2023, 469-483).

2. Araştırma Metodu ve Süreci

Göçmenlerin Hatay’da deprem tecrübelerinin irdelendiği çalışmada nitel araştırma metodu kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, derinlemesine anlayış ve kapsamlı bir analiz sağlamak için niteliksel verilere dayalı olarak

gerçekleştirilen bir yaklaşımdır. Bu yöntem, araştırılan olguyu ve katılımcıların deneyimlerini daha iyi anlamak, algılamalarını keşfetmek ve karmaşık sosyal süreçleri anlamak için kullanılmaktadır (Creswell, 2015). Mülakatlar, nitel araştırmalarda zengin ve derin verilerin elde edilmesini sağlayan önemli bir yöntemdir. Nitel araştırma yöntemlerinden mülakatın diğer yöntemlere göre bazı üstün ve zayıf yönleri vardır. Üstün Yönleri: Mülakatlar, araştırmacılara katılımcıların deneyimlerini, tutumlarını ve düşüncelerini daha derinlemesine anlama fırsatı sağlamaktadır. Mülakatlar, araştırmacıların soruları ve konuları esnek bir şekilde ayarlayabileceği bir yöntemdir. Katılımcının yanıtlarına göre sorular ve konular değiştirilebilmekte bu da araştırmacının daha derinlemesine anlayış sağlamasına olanak tanımaktadır. Mülakatlar, katılımcıların sesini duymaya odaklanmakta ve katılımcıların deneyimlerine, anlamlarına ve perspektiflerine önem vermektedir (Merriam, 2009). Katılımcının ifade etmek istedikleri konulara yönlendirme yapma imkânı sunmaktadır. Mülakatlar, araştırmacılara katılımcıların deneyimlerini belirli bir bağlamda anlama ve iç görüler elde etme fırsatı vermektedir. Zayıf Yönleri ise; Mülakatlar genellikle sınırlı sayıda katılımcı üzerinde gerçekleştirilebilmektedir, bu nedenle elde edilen bulguların genellenebilirliği sınırlı olabilmektedir. Bulgular, sınırlı bir örnekleme dayanmakta ve diğer kişilere veya popülasyona doğrudan uygulanabilirliği zayıf olabilmektedir. Mülakatlarda araştırmacının varlığı ve sorularının yönlendirmesi nedeniyle katılımcı yanıtlarını etkileyebilmektedir. Araştırmacının ön yargıları, katılımcıların cevaplarını etkileyebilmekte ve objektiflik açısından bazı zorluklar yaratabilmektedir. Mülakatlar, zaman ve kaynak açısından yoğun bir yöntemdir. Mülakatların planlanması, düzenlenmesi ve kaydedilmesi zaman almaktadır. Ayrıca, mülakatların analiz edilmesi de zaman ve çaba gerektirmektedir. Mülakatlar, katılımcıların sözlü ifadelerine dayanır ve yazılı veya görsel verilere göre daha sınırlıdır. Bu da bazı detayların veya ipuçlarının gözden kaçmasına neden olabilmektedir.

Her araştırma yönteminin kendi üstün yönleri ve zayıf yönleri vardır. Araştırma sorusu ve hedeflerine bağlı olarak mülakatlar veya diğer nitel araştırma yöntemleri tercih edilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırmacılar, yöntem seçiminde bu üstün ve zayıf yönleri dikkate almalı ve araştırma sürecini bu çerçevede tasarlamalıdır (Punch, 2005). Bu araştırmada da nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniği tercih edilmiştir. Depremin göçmenler üzerindeki etkilerini irdellemek üzere yarı yapılandırılmış mülakat formları hazırlanmıştır. Türkiye’de en fazla göçmenin barındığı ve depremden en fazla etkilenen illerden olan Hatay’da göçmenlerin kaldıkları çadır kentler ve konteyner kentler ziyaret edilmiş ve göçmen depremedelerin yaşadıkları zorluklar yerinde gözlemlenmiştir. Örneklem seçiminde mümkün olduğu kadar farklı çevrelerden ve farklı niteliklere (cinsiyet, yaş, meslek, eğitim, gelir düzeyi) sahip göçmenlerin araştırmaya dâhil edilmesine dikkat edilmiştir. Görüşmeler genellikle çadır ya da konteynerlerin önünde sohbet ortamında gerçekleştirilmiştir. Öncesinde bölgede yer alan ve psikososyal hizmet veren uzmanlardan yardım ve destek alınmış,

görüşmeler bu uzmanların önerileri doğrultusunda yürütülmüştür. Hiçbir depremzede göçmen görüşmeye zorlanmamış sadece istekli olanlarla mülakat gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların sözleri kesilmemiş, mülakat formundaki sorular sohbetin bir parçası şeklinde yöneltmiş, katılımcıları endişeye sevk etmemek adına ses kaydı alınmamış, sadece yazılı notlarla yetinilmiştir. Kişisel kimlik bilgileri noktasında mahremiyete özen gösterilmiştir. Depremzede göçmenlerin hassasiyetleri dikkate alınarak araştırma teknikleri mümkün olduğunca esnetilerek uygulanmıştır.

Nitel araştırma yönteminde veri analizi, sahadan alınan verileri anlamlandırmaya ve yorumlamaya yöneliktir. Bu çalışmada tematik analiz kullanılmıştır. Bu yöntemde ham veriler sistematik olarak toplanmakta ve transkriptlere aktarılmaktadır. Sonraki aşamada görüşme transkriptleri detaylı olarak okunmakta, ilk etiketlemeler ve kodlamalar yapılmaktadır. Buradan ilk temalara ulaşılmaktadır. Daha sonra, ulaşılan temalar birbirleri ile ilişkilendirilerek bir üst anlam kategorisine geçilmektedir. Son olarak ise elde edilen tüm veriler çerçevesinde sonuç yargıları ortaya çıkartılmaktadır (Creswell, 2013).

2.1. Çalışma Sahası

Depremde göçmenlerin deneyimlerinin araştırıldığı bu çalışmada saha olarak Hatay ili tercih edilmiştir. Tarihsel olarak çok farklı medeniyetlere ev sahipliği yapacak kadar kültürel ve mimarî birikime sahip olan Hatay'ın aynı zamanda depremde en fazla yıkıma uğrayan kent olmasının yanı sıra son on yılda en fazla Suriyeli göçmen barındıran illerin başında gelmesi bu tercihte etkili olan faktörler olarak belirlenmiştir. Araştırmacılar bakımından gözlem ve görüşme için erişilebilir olması bir başka tercih nedeni olarak değerlendirilmiştir.

2.2. Demografik Özellikler

Araştırma kapsamında yaklaşık 90 Suriyeli göçmen ile yüz yüze görüşme sağlanmıştır. Görüşmeler bazen bireysel bazen de grup şeklinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların farklılıkları ve farklı görüşleri yansıttığı tespit edilen 25 görüşme seçilmiş ve araştırma bu görüşmeler üzerine inşa edilmiştir. Katılımcıların 13'ü kadın, 12'si erkektir ve yaşları 19 ile 57 arasında değişmektedir. Katılımcıların farklı meslek ve eğitim seviyesinden belirlenmesine özellikle gayret edilmiştir. Katılımcıların Türkiye'deki ikamet süreleri 4 yıl ile 11 yıl arasında değişmektedir. Ayrıca katılımcıların tamamı, deprem tecrübesini depremin en fazla etkili olduğu yerlerin başında gelen Antakya'da yaşamışlardır. Aşağıdaki tablo araştırmaya katkı sunan Suriyeli göçmenlerin temel demografik özelliklerini göstermektedir. Çalışmada katılımcıların ifadeleri doğrudan verilirken tırnak işareti içerisinde italik olarak yazılmıştır. Tablo'da ayrıca katılımcıların ortalama gelirleri, depremde yaşadıkları can kayıpları ile deprem sonrası yerleşim alanlarına yer verilmiştir. Katılımcı ifadelerinden sonra yer alan parantezde ise katılımcı kodu (K1, K2,...), cinsiyet (K/E) ve yaş kategorileri verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Türkiye'de İkamet Süresi	Meslek / Öğrenim Durumu	Yaklaşık Hane Geliri	Deprem Yaşandığı Yer	Konut Durumu	Kayıp Durumu	Deprem Sonrası Yerleşim
K1	Kadın	20	11 Yıl	Üniv. Öğrencisi	10000	Antakya	Yıkıldı	Amca ve 3 kuzen	Konteyner
K2	Erkek	30	11 Yıl	Tarım Çalışanı	9000	Antakya	Ağır Hasarlı	Kız kardeş dört yeğen	Konteyner
K3	Erkek	25	7 Yıl	Üniv. Öğrencisi	8500	Antakya	Yıkıldı	Yok	Konteyner
K4	Kadın	27	8 Yıl	Özel Öğretmen	10000	Antakya	Ağır Hasarlı	Eşi ve Kardeşleri	Çadır
K5	Erkek	36	4 Yıl	Marangoz	10000	Antakya	Ağır Hasarlı	Çokça Akriba	Çadır
K6	Erkek	34	11 Yıl	Muhasebe	16000	Antakya	Yıkıldı	Ailenin Tamamı	Çadır
K7	Erkek	42	9 Yıl	STK Çalışanı	9500	Antakya	Yıkıldı	30 Akriba 40 Arkadaş	Çadır
K8	Kadın	40	12 Yıl	Anaokulu öğretmeni	10000	Antakya	Ağır Hasarlı	Yok	Konteyner
K9	Kadın	41	10 Yıl	Ev Hanımı	7500	Antakya	Ağır Hasarlı	8 Akriba	Konteyner
K10	Erkek	19	10 Yıl	Üniv. Öğrencisi	8500	Antakya	Yıkıldı	Anne, iki kardeş	Çadır
K11	Erkek	52	10 Yıl	Serbest	7500	Antakya	Ağır Hasarlı	Yok	Çadır
K12	Kadın	21	11 Yıl	Üniv. Öğrencisi	6500	Antakya	Ağır Hasarlı	3 Arkadaş	Konteyner
K13	Kadın	23	5 Yıl	Ev Hanımı	8000	Antakya	Yıkıldı	Eşi	Konteyner
K14	Erkek	20	12 Yıl	Berber	10000	Antakya	Ağır Hasarlı	Yok	Çadır
K15	Kadın	27	11 Yıl	Bakıcı	7500	Antakya	Yıkıldı	Arkadaşı ve yeğeni	Çadır
K16	Kadın	55	6 Yıl	Ev Hanımı	15000	Antakya	Yıkıldı	Kardeş ailesi/8 kişi	Konteyner
K17	Kadın	27	4 Yıl	Mimar	10000	Antakya	Ağır Hasarlı	Anne/teyze/ amca	Konteyner
K18	Kadın	20	7 Yıl	Üniv. Öğrencisi	7500	Antakya	Az hasarlı	Yok	Çadır
K19	Erkek	24	9 Yıl	Üniv.Öğr / Ressam	9000	Antakya	Ağır hasarlı	4 amca ve çocukları	Çadır
K20	Kadın	51	4 Yıl	İngilizce Öğretmeni	8500	Antakya	Yıkıldı	Yok	Çadır
K21	Kadın	19	6 Yıl	Üniv.Öğr/ STK Çalış	9500	Antakya	Yıkıldı	Amca ve ailesi	Çadır
K22	Erkek	57	5 Yıl	Öğretmen	9500	Antakya	Yıkıldı	Kızı ve iki yeğeni	Çadır
K23	Erkek	22	6 Yıl	Üniv. Öğrencisi	8000	Antakya	Yıkıldı	Dört akriba	Çadır
K24	Erkek	30	4 Yıl	İşçi	7500	Antakya	Ağır Hasarlı	Yok	Çadır
K25	Kadın	33	7 Yıl	Öğretmen	8500	Antakya	Ağır Hasarlı	Yok	Konteyner

3. Deprem Öncesi Durum ve Depreme Hazırlık

Suriye’de başlayan iç savaş nedeniyle 2011 yılından itibaren Suriyeliler Türkiye’ye kitleler halinde gelmeye başlamışlardır. Başlangıçta sayının ve sürenin az olacağı düşünülmüş ve açık kapı politikası uygulanmıştır (Duruel, 2017a). Böylece kısa sürede milyonları bulan Suriyeli göçmen, Türkiye’nin her tarafına ama özellikle kültürel ve fiziksel olarak yakın mesafede bulunan sınır illerine yerleşmişlerdir. Zamanla bu geçicilik durumu uzamış ve kalıcılık yönünde eğilim artmıştır. İlk dönemlerde geçici barınma merkezleri (kamplar), geçici eğitim merkezleri, göçmen sağlık merkezleri gibi göçmenlerin temel ihtiyaçlarına yönelik çözüm mekanizmaları oluşturulmuştur (Duruel ve Kara, 2016). Bu dönemde toplumsal kabul noktasında ciddi sıkıntılar yaşanmamıştır. Her ne kadar göçmen kalabalığından rahatsızlık dillendirilse de savaştan kaçarak canını kurtarmak isteyen sığınmacılara daha insani bakılması ve hatta yardım edilmesi noktasında genel bir kabulün olduğunu söylemek de mümkündür. Zamanla artan kira fiyatları, kamu hizmetlerine erişimde yaşanan sıkıntılar, iş gücü piyasasında yaşanan rekabet, ücret düşüşleri ve artan işsizlik göçmenler ile yerel halk arasında çatışmaların doğmasına neden olmuştur. Diğer taraftan uluslararası kuruluşlarca Suriyelilere yapılan yardımlar yerel halk nezdinde eleştiri konusu olmaya ve devletin Suriyelilere kendi vatandaşlarından daha fazla değer ve destek verdiği yönünde kanaatlerin yerleşmesine neden olmuştur. Misafirlik sürecinin uzaması, yerel halkın tahammül sınırlarının zorlanması devleti yeni tedbirler almaya sevk etmiştir (Duruel ve Kara, 2016). Bu bağlamda artık Suriyeliler geçici eğitim merkezlerinde değil, Türk öğrencilerle aynı sınıfta okumaya; Suriyeli hastalar göçmen sağlık merkezlerinde değil, Türk vatandaşları gibi tüm sağlık kuruluşlarında tedavi hizmeti almaya başlamışlardır. Suriyeli işçiler artık belirli koşullar altında iş gücü piyasasına erişebilmekte ve işe girebilmektedir. Bu durum bölgede yaşayan Türk vatandaşlarında ciddi rahatsızlıklar meydana getirmiş ve toplumsal kabul düzeyini önemli ölçüde düşürmüştür (Duruel, 2016). Suriyeli göçmenlerin kafelerde, plajlarda Türk vatandaşlarını rahatsız ettikleri yönünde basında çıkan haberler gerilimi daha da tırmandırmış ve Suriyeli göçmenlere karşı nefret düzeyini daha da artırmıştır. Deprem gerçekleştiği dönemin aynı zamanda genel seçimler öncesi propaganda dönemine denk gelmesi göçmen meselesini politik bir argüman haline getirmiş ve açıkçası bu argümanı kullanan siyasi çevreler toplumda ciddi bir karşılık da bulmuştur. Bu anlamda göçmenleri kendi ülkelerine gönderme vaadi önemli bir seçim kozu haline gelmiştir. Bu durumda göçmenlere yönelik her olumsuz söylem siyasî bir kazanım olarak değerlendirildiği için doğruluğu kanıtlanmamış birçok göçmen karşıtı haber hızla yayılmış ve göçmen nefretini daha körüklemiştir. Bu sosyal ve politik koşullarda meydana gelen deprem felaketi, özellikle Hatay gibi çokça göçmen barındıran ve çok parçalı bir sosyolojik yapıya sahip kentte göçmenler bakımından şartların çok daha ağırlaşması sonucunu doğurmuştur.

Deprem öncesi süreçte Hatay'ın çok fazla dış göç alması, zaten sınırlı olan konut stokunu daha da daraltmış ve konut ihtiyacını had safhaya çıkartmıştır. Antakya'nın gastronomi alanında ilerlemesi, mobilya ve ayakkabıcılık sektörlerinde öncü olması, amik ovasının tarım ve tarımsal sanayi, paketleme gibi alanlarda önemli derecede işgücüne ihtiyaç duyması Suriyeli göçmenler açısından önemli bir istihdam sahası açmış ve yüksek kira ile elverişsiz konutlara rağmen bölgede kalmalarına sebep teşkil etmiştir. Savaşta bütün varlığını terk ederek Türkiye'ye sığınan göçmenler yükselen kira fiyatları karşısında eski, elverişsiz, sağlam olmayan, önceleri ardiye ya da müstemilat olarak kullanılan mekânlarda kirayı ödeyebilmek için birden fazla aile ortak şekilde ikamet etmişlerdir. Binaların sağlam olmaması ve çok sayıda ailenin bu elverişsiz evlerde kalması depremde yıkımları ve can kayıplarını önemli derecede artırmıştır. Diğer yandan göçmenler, kendileri açısından coğrafyasını, jeolojisini bilmedikleri bir ülkede dil konusunda da zorluklar yaşadıkları için depreme hazırlık anlamında hiçbir girişimde bulunamamış, yapılan uyarıları, gerçekleştirilen tatbikatları, eğitimleri hiçbir şekilde anlayamamış ve uygulayamamışlardır.

4. Araştırma Bulguları

4.1. Deprem Anı, Arama Kurtarma ve Temel Hizmetlere Erişim

Depremin saat 04:17 gerçekleştiği dikkate alınırsa gece vardiyasında çalışanlar hariç diğer tüm vatandaşlar gibi göçmenlerin de depreme evlerinde uyku esnasında yakalanmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum şaşkınlık, korku ve endişeyi daha da artırmıştır. Göçmenlerin göreceli olarak daha eski ve elverişsiz konutlarda kaldıkları göz önünde bulundurulduğunda depremin hemen başında yıkım ve kayıpların yaşandığı, sağlam binalara nazaran kurtuluş ihtimalinin daha az olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim katılımcılarla yapılan mülakatlarda bu durum net bir şekilde ifade edilmektedir:

Deprem sırasında evdeydim ve sabah saat 4'te ailem ve ben uyandık, ev sarsılıyordu. Artık evden çıkmaktan başka bir şey düşünemedik çünkü o anda ne olduğunu anlayamadık, hepimiz şaşkınlık içerisindeydik, çok şükür, depremde tamamen yıkılan evden sağ salim çıktık (K3, E, 25).

05.02.2023 / amcamı ziyaret etmeye gittik ailece, yağmurlu sakin bir gündü, beraber vakit geçirdik uzun zamandır görüşemiyorduk zaten. Kavuşma değil de bir vedalaşmaydı ama haberimiz yokmuş. Birkaç saat sonra depremde amcamı kaybettim. Evdeydim çok korkunçtu kıyamet koptu sandık. Annem beni ve kardeşlerimi kucakladı, şehadet getiriyorduk. Yemek masası altına girip korunmaya çalıştık. Biz evdeyken apartman yana düştü ama bize bir şey olmadı, çok şükür evden çıktık. 3. Kattan iniyoruz bir baktık zemin kat yok olmuş onun yerini 1.kat almış giriş yok orda sıkıştık. Sonra babam geldi yardım etti ve çıktık ben annem ve iki kardeşim (K1, K,20).

Deprem anında Antakya'daydım, uyuyordum, depremin etkisiyle uyandım, korktum ve ilk sarsıntı geçene kadar yerimde kaldım, dışarıya çıkabildim,

binlerce mahallelinin korkunç çığılıklar arasında toplandığı sokağa indim (K25, K, 33).

Deprem anındaki ilk şok atlatıldıktan sonra enkaz altında kalanlar için arama kurtarma faaliyetlerine girişilmesi akla ilk gelen hareket olarak değerlendirilmektedir. Enkazdan sağ kurtulan depremzede göçmenler akraba, komşu ve yakınlarını kurtarma noktasında çokça çaba harcasalar da başarılı olamamışlardır (GAR, 2023a). Elverişsiz hava koşulları, enkazın sayı ve hacim olarak büyüklüğü, araç gereç yetersizlikleri, dil ve prosedür bilememe nedeniyle kamu makamlarına ulaşamama, haberleşme imkanlarının kısıtlılığı gibi bir dizi faktör arama kurtarma faaliyetlerinin gecikmesine neden olmuştur. Depremde enkaz altında kalan göçmenler, bir yandan kendi imkânlarıyla kurtulmaya çalışırken diğer yandan arama kurtarma ekiplerine yerlerini bildirme gayretine girişmişleridir. Basında enkaz altındaki göçmenlerin arama kurtarma faaliyetlerine katılanlarca yapılan çağrılara özellikle cevap vermedikleri (GAR, (2023b), göçmen olduklarının anlaşılması durumunda enkaz altında terk edilecekleri korkusuyla seslerini çıkarmadıkları yönünde haberler yapıldıysa da sahada bu olayı teyit eden bir bilgi ile karşılaşılmamıştır. Aksine birçok göçmen, yakınlarıdaki insanların, komşuların ve sonraki süreçte arama kurtarma ekiplerinin kendilerine yardım ettiklerini ifade etmişlerdir:

Antakya'da ekip yetersizliğinden dolayı çok sıkıntı yaşadık, Reyhanlı'da komşular bizi kontrol ederek yardımcı oldular (K7,E, 42).

Amcam, halam, ninem kuzenlerim hepsi enkaz altındaydı ve kurtarma ekibi ya da ambulans yoktu, amcamı enkaz altından biz çıkardık ambulansı saatlerce bekledik yok. Götürecek araba da yok (K1, K,20).

Deprem esnasında ve sonrasında kendini rahatlatmak ve direncini korumak amacıyla depremzede göçmenlerin dua, zikir ve Kur'an okuduklarını ve sabırla yardım beklediklerini ifade etmişlerdir:

Beni en çok rahatlatan şey dua etmek ve akrabalarla birlikte olmaktı. Deprem anında yere çöküp gözlerimi kapatmak, hatta ailemi de benimle aynı yerde görmek beni sakinleştirdi (K14,E,20).

Çocuklarıma yakın olmak, Kur'an okumak, namaz kılmak, Ramazan'da camiye gitmek, fakirlere sadaka vermek, sevdiğim insanların yanında olmak direncimi korumumu sağladı (K20,K, 51).

Dua etmek, aileme yakın olmak, yardıma ihtiyacı olan herkese yardım etmek. İnsanlara yardım ettiğimde psikolojik olarak daha rahat hissediyorum (K21, K,19).

Depremin durmasından hemen sonra bir yandan arama kurtarma faaliyetleri sürerken diğer yandan sağ veya yaralı kurtulanların temel ihtiyaçlarını, barınma alanlarını tesis etmek için yoğun bir çaba harcadığı dikkatlerden kaçmamıştır. Deprem sabaha karşı gerçekleşmiş, insanlar gece kıyafetleri ile kendilerini dışarı atmışlardır. Soğuk hava koşullarından ciddi anlamda etkilenen

depremzedeler, sonrasında temel beslenme ve gıda temininde zorluklarla karşılaşmışlardır. Başlangıçta göçmenlerin ve yerel halkın kendi aralarında yardımlaşarak ürettiği çözümler ilerleyen süreçte kamu kurumları ve sivil dayanışma platformları tarafından üstlenilmiştir. Göçmenler bu konuda ilk şok atladıktan sonra dikkate değer bir sıkıntı ile karşılaşmadıklarını ifade etmişlerdir:

İşverenimiz Antakya'da başka mahallede ikamet ediyordu. Atölyede benimle beraber çalışan dört arkadaşım ve aileleri aynı sokakta kalıyorduk. Depremden yaklaşık iki saat sonra işverenimiz bir araç ile geldi. Yağmurun altında bekleyen çoluk çocuk kadın kim varsa aldı ve başka bir mekâna götürdü. Sonra bir daha dönüp geri kalanları da aldı. Gittiğimiz yerde ekmek ve yiyecek verdiler. Bir süre sonra battaniye ve giyecek malzemesi geldi. Kimin neyi karşıladığını, bize kimin yardım ettiğini gerçekten bilmiyorum. Hiç kimse de bize Suriyeli veya Türkiyeli olup olmadığımızı sormadı. Bir iki gün sonra da Narlıca tarafında bir çadır kente götürüldük, sürekli ihtiyaç listesi hazırlanıyor ve eksik de olsa karşılanıyordu (K24,E,30).

4.2. Ayrımcılık İddiaları ve Bölgede Artan Göçmen Karşıtlığı

Depremin hemen sonrasında vatandaşlık, mensubiyet, dil, din, mezhep, ya da cinsiyet ayırt edilmeksizin depremzedelerin tamamına yönelik insani yardım ve destek kampanyaları başlatılmıştır. Bu destekler başlangıçta AFAD ve KIZILAY öncülüğünde yürütülürken kısa zaman içerisinde yerel yönetimler, ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşları ile gönüllü girişimler katkı sunmaya başlamışlardır. Destekler; arama kurtarma faaliyetlerinden tıbbi ilk yardım, barınma, beslenme, ısınma, giyim ve psikososyal desteği içeren çok geniş bir yelpazeyi içermiştir. Bu destekler verilirken mikro ölçekte, münferit sıkıntılar yaşanmış olması son derece doğaldır. Kriz esnasında destek sağlama ve insanî yardım dağıtımında görev alan insanların o anki psikolojileri ile yaptıkları bireysel hataların tüm faaliyetlere genelleştirilmesi hem etik değerlere sığmamakta hem de fedakârca destek faaliyetlerinde bulunanların emek ve çabalarına haksızlık olarak değerlendirilmektedir. Arama kurtarma faaliyetlerinde Türk vatandaşlara öncelik verildiği, göçmenlerin enkazda terk edildiği (Semerci vd. 2023), barınma için dağıtılan çadırlardan göçmenlere verilmediği, barınma merkezlerinde göçmenlerin istenmediği, dışlandığı yönünde iddialar (GAR, 2023c), gündeme gelmişse de münferit bir iki hadise dışında tüm bu iddiaların gerçeği yansıtmadığı elde edilen bulgulara bakılarak söylenebilir. Ayrıca çadır gibi ihtiyaçların giderilmesi zaman almıştır ve bu durum sadece Suriyeli göçmenler için değil Türk vatandaşı depremzedeler için de ciddi sıkıntılar oluşturmuştur. Dolayısıyla bir ayrımcılıktan söz etmek son derece güçtür:

Türk hükümeti ve kurumları insanlar için yapmaları gereken her şeyi yaptıkları için tüm ekiplere çok minnettarım (K13, K, 23). Engelli kardeşim olduğu için engelli sandalyesi bulmakta zorlandık ve bu deprem döneminde biraz zor oldu ama bulduk (K18, K,20).

Hükümet ve yardım kuruluşları depremden hemen sonra gelmediler ama bir gün sonra geldiler (K6, E, 34).

Herkese minnettarız çünkü sonunda onlar da bizim gibi bu duruma maruz kaldılar, işlerini yaptılar ve insanlara ellerinden geldiğince yardımcı oldular (K17, K, 27).

AFAD'a, Türk Kızılayı'na ve Sosyal Hizmetler Merkezine güveniyorum ama kamplara bizi almadılar (K10, E, 19).

Hatay'da depremden daha az etkilenen Reyhanlı, Yayladığı gibi ilçeler Suriyeli göçmen nüfusun yoğun olduğu bölgelerdir. Antakya'da yıkım çok etkili olunca bu ilçelere çok yüksek düzeylerde nüfus akımı olmuştur. Reyhanlı ilçesinin normal şartlarda nüfusu yaklaşık yüz bindir. Suriyeli göçmenlerin gelmesiyle nüfus iki yüz bine yaklaşmıştır. Deprem sonrası Reyhanlı'nın nüfusu dört yüz bini aşmıştır. Depremden daha az etkilenmesi bölgeye olan yerleşimi ciddi manada artırmıştır. Antakya'da yaşayıp depremden sonra aile ya da akrabalarının yanına yerleşen, kamu görevlisi olup güvenli evlerde kalmak isteyen, bölgede görev yapıp çocuklarının eğitimi için Reyhanlı'ya yerleşmek durumunda kalan çokça insan olmuştur. Bu durumda önceleri Suriyeli göçmenlere kiraya verilen evlerden Suriyeliler çıkartılmaya, aile üyeleri ya da akrabalar yerleştirilmeye başlanmıştır. Bu da doğal olarak Suriyeli göçmenleri zor durumda bırakmıştır. Diğer yandan bölgedeki sınırlı konut sayısı, ev kiralarnın çok yüksek rakamlara ulaşmasına neden olmuştur. Reyhanlı ilçesinde deprem sonrası ev kiralari deprem öncesine göre en az beş kat artmıştır. Durumdan Türk vatandaşları gibi Suriyeli göçmenler de olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Diğer yandan artan nüfus kamu hizmetlerine erişim noktasında ciddi sıkıntılara neden olmuştur. Yüz ila iki yüz bin nüfus dikkate alınarak planlanan su ve elektrik şebekeleri yetersiz hale gelmiştir. Bu yetersizliklerin sebebi deprem dolayısıyla artan nüfus olmasına rağmen Suriyeli göçmenler suçlanmaktadır. Diğer yandan benzer durum sağlık ve eğitim hizmetleri için de geçerlidir. Türk vatandaşları, mevcut nüfusa yeterli olmayan sağlık kuruluşlarından alamadıkları hizmetin sebebi olarak Suriyelileri görmektedirler. Okullarda sınıf mevcutlarının elli öğrenciyi geçmesinin ve kaliteli eğitim hizmeti alamamanın da sebebini Suriyeli göçmenlerin varlığına bağlayan vatandaş sayısı azımsanacak düzeyde değildir. Tüm bu faktörler bir araya geldiğinde bölgede göçmen karşıtlığının çok ciddi biçimde tırmandığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Ülkenin politik atmosferi de göçmen karşıtlığını ciddi anlamda körüklemekte ve beş altı yıl öncesi var olan toplumun göçmenleri kabul sınırlarını aşığı çekmektedir:

Depremi biz istemedik, aslında göçmen olmak da bizim tercihimiz değildi, mecbur kaldık. Depremde kardeşimin Reyhanlı'da kirada oturduğu ev hasar görmedi. Birlikte oturmaya karar verdik. Ancak ev sahibi depremdede kardeşini yerleştirme gerekçesiyle ikimizi de ailemizle birlikte evden çıkardı. Şimdi AFAD çadır kentinde kalıyoruz (K11,E, 52).

Reyhanlı'da tüm hastalar gibi ben de sırada çocuğumla bekliyordum. Arka sıralardan gözümün içine baka baka "sizin yüzünüzden muayene olamıyoruz,

ülkenize gidin artık, bıktık sizden” diye bağırın bir bayan vardı. Görevliler onu teskin etti. Ben de çaresiz sesimi çıkartamadım (K20, K, 51).

Antakya bölgesinde deprem neticesinde işini kaybeden ve yeni istihdam imkânları arayışı olan birçok insanın da Suriyeli göçmenler nedeniyle iş bulamadığı, iş bulsa bile düşük ücretlerle çalışmak zorunda kaldığı yaygın olarak dillendirilen konuların başında gelmektedir. Suriyelilerin düşük ücretlerle, kayıtsız, sigortasız, güvencesiz çalışmayı kabul ettikleri için işverenlerce tercih edildikleri ve bu nedenle bölgedeki Türk vatandaşlarının iş bulma konusunda ciddi zorluklarla karşılaştıkları değerlendirilmektedir (Duruel,2017b). Diğer yandan deprem bölgesine gelen yardımların da Suriyelilerle paylaşılması göçmen karşıtlığını daha da artırmaktadır.

4.3. Deprem Sonrası İkincil Göç ve Geleceğe İlişkin Beklentiler

Hatay ve depremin etkilediği diğer illerde afet sonrası çok ciddi bir insan hareketliliği yaşanmıştır. Deprem gerçekleştiği tarihlerde bu bölgede yaşayan insan sayısının 14 milyonunun üzerinde olduğu, bu rakamın toplam ülke nüfusunun yüzde 16,4'üne tekabül ettiği ileri sürülmektedir (Sağiroğlu vd., 2023). Bu nüfus içerisinde sayıları azımsanmayacak düzeyde çeşitli statülerde göçmenlerin varlığı da bilinmektedir. Depremden çok kısa bir süre önce (2 Şubat 2023) yayınlanan istatistiklere göre deprem bölgesindeki Suriyeli göçmenlerin sayısı 1.738.035'tir. Bu rakam aynı dönemde tüm Türkiye'de bulunan Suriyeli göçmen sayısı olan 3.500.964'ün yaklaşık yarısına tekabül etmektedir (GİBa, 2023). Yani Türkiye'nin tamamında yer alan Suriyeli göçmenlerin yarısı deprem bölgesinde ikamet etmektedir.

Araştırma konusunu teşkil eden ve depremde yıkım ve can kaybının en yüksek düzeylerde gerçekleştiği Hatay'da Şubat ayının sonlarında yapılan açıklamalara göre 700 binden fazla insanın şehirden ayrıldığı bildirilmiştir (haberler.com, 2023). Başka kaynaklardan verilen bilgilere göre de depremin gerçekleştiği Şubat ayından sonraki iki ay içerisinde Hatay nüfusunun üçte biri şehri terk etmiş ve başka bölgelere göç etmiştir. Bu göç edenler arasında şüphesiz Suriyeli göçmenler de yer almaktadır. Depremden hemen önce (2 Şubat 2023) Göç İdaresi Başkanlığının verdiği rakamlarda Hatay'daki Suriyeli göçmen sayısı 354.648 olarak tespit edilmiştir. Aynı Kurumun Ekim 2023'te verdiği istatistiklere göre Hatay'daki Suriyeli göçmen sayısı 288.207'e düşmüştür (GİBb, 2023). Aradaki fark tam 66.441 kişidir. Deprem sonrasında Hatay'da mevcut Suriyeli göçmenlerin yaklaşık yüzde 19'u Hatay'ı terk etmiştir. Yapılan mülakatlarda bunların bir kısmının Suriye'ye, geri kalanın ise başka bölgelere göç ettikleri şartların iyileşmesinden sonra geriye dönebilecekleri tespit edilmiştir. Suriye'ye gidenlerin Hatay'da vefat eden yakınlarının cenazesini götürmek (Karar, 2023) ve Suriye'deki yakınlarının depremde etkilenme durumunu öğrenmek için gittikleri yönünde tespitler de yapılmıştır. Nitekim Mart ayı sonunda Milli Savunma Bakanlığınca yapılan açıklamada deprem bölgesinden yaklaşık 60 bin kişinin Suriye'ye döndüğü bildirilmiştir (Habertürk, 2023). Aynı

dönemde Hatay'da Altınözü, Yayladağı ve Apaydın Geçici Barınma Merkezlerinde yaşayan Suriyeli göçmen sayısında yaklaşık 6 bin kişilik artış olmuştur. Bu kişiler Hatay'da depremde evleri yıkılan ve barınma problemi yaşayan kişilerdir. İçişleri Bakanlığının 15 Şubat 2023'te yaptığı açıklamaya göre depremde vefat eden toplam Suriyeli sayısının 6100 olduğu bildirilmiş, ancak bu sayı daha sonra 4267 olarak revize edilmiştir (CSBB, 2023). Hayatını kaybeden Suriyeli sayısı ile ilgili netlik sağlanamamıştır. Deprem esnasında enkazda kimliği tespit edilemeyen, acil olarak başka illerdeki sağlık kurumlarına sevk edilen ve belki orada vefat eden, halen cenazesi bulanamayan, yakınları aracılığıyla cenazesi enkazdan çıkartılıp resmi kayıtlara girmeden defnedilen kişilerin olabileceği de unutulmamalıdır.

Depremzede Suriyeli göçmenlerle yapılan görüşmelerde bir kısmı bölgede kalarak hayatlarını sürdürmeyi düşündükleri, iş ve geçim imkânları elverdikçe Hatay'da kalmak istediklerini beyan ederken bir kısmı depremden hemen sonra Hatay'dan başka bölgelere göç eden yakınlarından haber beklediklerini koşulların uygun olması halinde kendilerinin de göç etmek istediklerini bildirmişleridir. Deprem sonrası ikincil göç yaşayan Suriyeli depremzedelerin gittikleri yeni yerlerde de başta barınma olmak üzere bir dizi sorunla karşılaştıkları (GAR, 2023c), ancak bu konuda deneyimli oldukları için çok da sıkıntı yaşamadan sorunları çözebildikleri değerlendirilmektedir. Kurdukları sosyal ağların ve tanıdık-akraba ilişkilerinin de bu konuda destekleyici olduğu anlaşılmaktadır:

Depremden hemen sonra kardeşim ve iki dayım aileleri ile birlikte Mersin'e göç ettiler. Bir kısmı narenciye bahçelerinde bir kısmı da sebze seralarında çalışıyorlar. İşverenler kalacak yer de tahsis etmişler. Tek sorun küçük çocukların okulu. Gittikleri yer şehir merkezinden biraz uzakmış. Okullar açılınca sorun olacak (K19, E, 24).

Kardeşim Suriye'ye döndü. Orada kalan aile üyelerimiz de depremden çok zarar görmüş. Yakınlarımızdan iki kişi vefat etmiş, ev, ahır, hepsi yıkılmış. Beş sene önce iç savaşta kısmen yıkılmıştı ama tamir etmiş, kullanılacak hale getirmiştik. Bu defa tamamen yıkılmış. Yapacak bir şey yok, Allah'ın takdiri. Şimdilik orada yaşıyorlar, buraya gelemezlerse bir şekilde Almanya'ya gitmeyi istiyorlar, bakalım ne olacak (K9, K, 41).

Geleceğe ilişkin beklentilere bakıldığında Suriyeli depremzede göçmenlerin neredeyse tamamının umutlu oldukları belirlenmiştir. Daha önce savaş travmasını deneyimlemiş olmalarının bu konuda onları daha dirençli hale getirdiği değerlendirilmektedir. Beklentilerinin yüksek olmadığı, savaşın, afetin olmadığı, barış ve huzurun tesis edildiği, kendilerine yönelik nefret söylemi ve ayrımcılığın olmadığı basit bir yaşantı ümit ettikleri yapılan görüşmelerle ortaya konulmuştur:

Yeniden yapılanma devam edecek ve hayat normale dönecek. Tek beklentim Reyhanlı'da elektrik, su, doğalgaz gibi temel hizmetleri içeren bir katlı ev (K7,E,42).

Suriyeliler sınır dış edilecek diyorlar, başka bir ülkeye göç etmeyi düşündüm, elektronik ve elektrikli cihazların bakımı alanında çalıştığım için bana ve aileme ait bir evde yaşamayı ve kendi dükkânımın sahibi olmayı diliyorum, sorunsuz ve düzgün bir yaşam sürmemizi diliyorum (K3,E,25).

Suriye'ye dönmeyi düşündüm ama orada hiçbir şeyim olmadığından Reyhanlı'da yer bakıyorum. Gözüm yükseklerde değil. Ailemin olduğu herhangi bir yer olur, az katlı güvenli olsun yeter (K18, K, 20).

Sonraki süreç daha zor olabilir çünkü okulların açılması, yeni binaların yapılması, yeni ihtiyaçların da ortaya çıkması beklenir. Bunların da karşılanması kolay değildir. Sonraki yaşam alanımda evler arasında ağaçlar daha bol olsun, Antakya'nın eski hali gibi bir yer olsun ama bu imkânları sağlamak maalesef ki çok zordur (K25, K, 33).

Her şey eskisinden daha iyi yeniden inşa edilirse, gördüğüm her şey iyi olmaya devam edecek, Suriye'ye geri dönmeyi düşünmedim çünkü orada durum çok daha zor (K20, K, 51).

Suriyeli göçmenlerin geleceğe ilişkin beklentilerinden en önemlisi şüphesiz son dönemlerde tırmanan ve bazen özellikle tırmandırılan göçmen karşıtlığı ve nefret söylemine eşlik eden ayrımcı pratiklerin son bulması olmuştur. Deprem bölgesinde iktisadî aktivitelerin kesilmesi, üretim faaliyetlerinin aksaması ve bu nedenle geçim şartlarının zorlaşması bölge insanının göçmenlere olan bakışını önemli derecede değiştirmiştir. Yapılan yardımların Suriyeli göçmenlerle paylaşımı zaten depremde tüm varlığını kaybeden bölge insanının tepkisine neden olmuştur. Depremzede vatandaşların erişemediği bazı desteklere Suriyeli göçmenlerin erişimi tahammül sınırlarını zorlamaktadır. Deprem sonucu uluslararası yardımlara muhtaç hale gelen ülke vatandaşlarının başka ülke insanlarına (Suriyeli göçmenlere) devasa devlet desteğinin devamı hoş karşılanmamakta ve eleştirilmektedir.

Sonuç

Afetler, toplumun her kesimini her yönden etkileme potansiyeline sahip hadiselerdir. 6 Şubat 2023'te meydana gelen deprem de afetin ötesinde felaket olarak değerlendirilmektedir. Gerçekten de yol açtığı yıkım, sebebiyet verdiği can kayıpları ve maddi hasarlar göz önüne alındığında felaket niteliğinin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Elli binden fazla can kaybının yaşandığı hadisede yüzbinlerce insan yaralanmış, milyonlarca insan evsiz kalmış, telafisi neredeyse mümkün olmayan maddi ve manevi hasar oluşmuştur. Bu felaketten en fazla etkilenen illerin başında Hatay gelmektedir. Depremin tesir ettiği bölgenin tamamında oluşan can kaybının yarısından fazlası Hatay'da gerçekleşmiştir. Deprem fay hatları Hatay'ın merkez ilçesi Antakya'nı altından geçmiş ve adeta taş üstünde taş bırakmamıştır. Konutların yanı sıra fabrikalar, atölyeler, iş yerleri, dükkânlar, tarihî ve arkeolojik mekânlar, üretim merkezleri, tarım alanları, ulaşım ağları, karayolları ve hava limanı, şehir alt yapısı, enerji nakil hatları, su şebekesi dâhil neredeyse her yer zarar görmüştür. Bu zararların ekonomik olduğu kadar

toplumsal sonuçları da olmuştur. Yaklaşık on yıldır Hatay'da bulunan yüzbinlerce Suriyeli göçmen, deprem hadisesini bölge insanı ile birlikte yaşamıştır. Deprem yarattığı sayısız sorun ve güçlüğü göçmen olarak fazlasıyla katlanmak durumunda kalan Suriyelilerin deprem sonrasında hayatları daha da zorlaşmıştır.

Savaş nedeniyle tüm varlıklarını Suriye'de bırakarak Türkiye'ye sığınan göçmenlerin çok büyük bir kesimi gelir yetersizliği nedeniyle göreceli olarak kirası daha ucuz olan, sağlam olmayan, depreme dayanıksız evlerde kalabalık halde (bazen birden fazla aile tek evde) yaşamak zorunda kaldıklarından dolayı depremde çok daha fazla kayıp yaşamışlardır. Can kayıplarının yanında yararlanma ve uzuv kayıpları ile hayatı idame ettirmek için gerekli tüm araç gereçlerini kaybetmişlerdir. Bölgede üretim merkezleri ve işyerleri hasar gördüğü için işlerini de kaybeden Suriyeli göçmenler, tüm depremedeler gibi gelecek yardımlarla hayatlarını idame ettirmek durumunda kalmışlardır. Deprem sonrası barınma ve gıda yardımları konusunda ayrımcılık yapıldığı iddiaları kamuoyunda yer almışsa da saha çalışmalarında bu durum teyit edilmemiştir. Münferit birkaç olay dışında sistematik ayrımcılık pratiğini ortaya koyacak bir delile rastlanmamıştır. Diğer yandan Suriyelilerin deprem bölgesinde hırsızlık, yağmacılık yaptıkları yönünde geliştirilen söylemlerin de gerçeği yansıtmadığı, iftiradan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır.

Göçmenlikle depremede olmanın birlikte değerlendirildiğinde farklı görüş ve sonuçların ortaya çıktığı görülmüştür. Göçmen olmanın zaten bir kırılma teşkil ettiği, dolayısıyla sağlam evde ikamet edememe, dil bilememe nedeniyle uyarı ve yönlendirmeleri anlayamama, yardım ve desteklerden yararlanma konusunda güçlükler yaşama, sığınabilecek akraba bulamama gibi göçmenliğe özgü sıkıntılar yaşandığı iler sürülmektedir. Diğer yandan Suriyeli göçmenlerin daha önce savaş tecrübesi yaşadıkları ve bu durumun kendilerini daha dirençli hale getirdiği, afet esnasında panik yapmadan soğukkanlılığını koruyarak mantıklı hareket etme kabiliyeti kazandıkları, daha önce de evsiz kaldıkları için zor koşullara daha rahat ayak uydurdukları yönünde tespitler de yapılmıştır. Saha çalışmasında her iki görüşe uygun örnekler ve olaylarla karşılaşılmıştır.

Bölgede azalan ekonomik kaynakların ve aynı dönemde genel seçimler öncesi oluşan politik iklimin etkisiyle göçmen karşıtlığı ve nefret söyleminin tırmandırıldığı iddiası saha çalışmalarında teyit edilmiştir. Deprem sonrası zaten azalan işlerin işverenlerce düşük ücret, güvencesiz, kötü koşullarda çalışmayı kabul eden Suriyeli göçmenlere verilmesi, gelen deprem yardımlarının Suriyeli göçmenlerle paylaşımı bölgede göçmen karşılığını artırmış, toplumsal kabul düzeyini önemli ölçüde düşürmüştür. Deprem sonrası özellikle depremden daha az etkilenen Reyhanlı gibi ilçelerde artan nüfus yoğunluğu nedeniyle kamu hizmetlerine erişimde yaşanan sıkıntılar bu olumsuz sürecin daha da tırmanmasına katkı sağlamıştır.

Deprem sonrasında Suriyeli göçmenlerin bir kısmı ülkelerine dönmüş, bir kısmı da Türkiye içerisinde başka bölgelere göç etmiştir. Göç edilen yer seçiminde

ana motivasyon iş ve geçim şartlarının elverişliliği olmuştur. Ancak çok önemli bir kesimi halen deprem bölgesinde yaşamaktadır. Geleceğe yönelik beklenti noktasında Suriyeli göçmenlerin neredeyse tamamının gelecekte umutlu oldukları, her şeyin yoluna gireceğini umdukları ve birincil beklentilerinin az katlı, güvenli bir konut ile ayrımcılığa ve nefret söylemine maruz kalmadan aileleri ile birlikte yaşamak olduğu tespit edilmiştir.

Suriyeli göçmenler yaklaşık on yıldır bu bölgede yaşamakta ve hayatın her alanında varlıklarını sürdürmektedirler. Deprem öncesi sürdürülen entegrasyon çabalarının maalesef çok da başarılı olamadığı ortaya çıkmıştır. Deprem ile birlikte en başa dönülmüş ve temel ihtiyaçlar, toplumsal kabul, göçmenleri zorla geri gönderme söylemleri tartışmaları yeniden alevlenmiştir. Deprem sonrası oluşan tüm sıkıntıların müsebbibi Suriyelilermiş gibi bir davranış tarzı geliştirmek hakkaniyete sığmamaktadır. Varlıklarının neredeyse tamamını kaybeden bölge insanının tepkilerini anlamak mümkünse de göçmenleri zorla ülkelerine geri göndermenin hem hukuken hem vicdanen mümkün olmadığı açıktır. Suriye’de uygun ve güvenli koşulların sağlanması ile birlikte göçmenlerin kendi ülkelerine gönderilmesi elbette arzu edilen en etkin çözümdür ancak kısa vadede bu durumun gerçekleşebileceğine ilişkin bir emare de görünmemektedir. Bu nedenle bölgedeki Suriyeli göçmenlerin belirli koşullar altında emekleri, bilgileri ve ticari bağlantıları ile Hatay’ın yeniden inşasına katkı sağlamaları yönünde atılım ve düzenlemelerin hayata geçirilmesi en sağlıklı yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Abbas Khan, K., Zaman, K., Shoukry, A. M., Sharkawy, A., Gani, S., Ahmad, J., ve Hishan, S. S. (2019). Natural Disasters and Economic Losses: Controlling External Migration, Energy and Environmental Resources, Water Demand, and Financial Development for Global Prosperity. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(14), 14287-14299. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-04755-5>
- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (2023a). Erişim Adresi: <https://www.afad.gov.tr/afet-turleri>. Erişim 11.05.2023.
- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (2023b). Erişim Adresi: <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>. Erişim 11.05.2023.
- Atalay, A. (2023), “Afet Sonrası İç Göç ve Eğitimde Zincirleme Reaksiyonlar” *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2023, sayı 57, ss. 1716-1734
- Berlemann, M. ve Tran, T. X. (2020). Climate-Related Hazards and Internal Migration Empirical Evidence for Rural Vietnam. *Economics of Disasters and Climate Change*, 4(2), 385-409. <https://doi.org/10.1007/s41885-020-00062-3>
- Bozkurt, V. (2023). Depremin Toplumsal Boyutu. *Avrasya Dosyası Dergisi Cilt 14 (Sayı 1): 89- 111 İstanbul*

- Creswell, J. W. (2013). *Research Design: Qualitative, Quantitative And Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Creswell, J. W. (2015). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma Ve Araştırma Deseni* (Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir Çev. Ed.) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Dal Zilio, L., & Ampuero, J.-P. (2023). Earthquake doublet in Turkey and Syria. *Communications Earth & Environment*, 4, 71.
- Deniz, O., Yıldız, M.Z., Parin, S., Erdoğan, R. (2017), *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, Vol:3 Issue:10 pp:1426-1444.
- Duruel, M., ve Kara, M. (2016). Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Sosyal Politika Önlemleri (Hatay İli Örneği), *Ortadoğu'daki Çatışmalar Kapsamında Göç Sorunu*, Efil Yayınevi, Ankara.2016.
- Duruel, M. (2017a). *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Hatay'daki Suriyeliler*, Kriter Yayınları 2017, İstanbul.
- Duruel, M. (2016) “Suriyeli Sığınmacıların Eğitim Sorunu” *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Cilt:30, Sayı:5, Yıl: 2016, Erzurum*.
- Duruel, M. (2017b). Suriyeli Sığınmacıların Türk Emek Piyasasına Etkileri Fırsatlar ve Tehditler, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt:3, Sayı:2, Haziran 2017*.
- Duruel, M. (2017c). *Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacıların Hukuki Statüsü ve Sosyal Politika Bakımından Karşılaşılan Güçlükler*. Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü *Sosyal Metinler Dergisi*, 2017 Temmuz ICOMEP Özel Sayısı
- Duruel, M. (2017d). *Suriyeli Sığınmacıların Karşılaştıkları Temel Sorunlar, Algı ve Beklentiler: Hatay Örneği*. Akademik Bakış *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı: 62 Temmuz – Ağustos 2017
- Falck, O., Heblich, S., ve Link, S. (2011). *The Evils of Forced Migration: Do Integration Policies Alleviate Migrants' Economic Situations*. Discussion Paper Series, 5829.
- GAR (2023a). *Göç ve Deprem – Durum Tespit Raporu I*. Hazırlayanlar: Deniz Sert, Didem Danış, Eda Sevinin. Erişim linki: <https://gocarastirmalaridernegi.org/tr/calismalar/arastirmalar/goc-ve-deprem-durum-tespit-raporu/311-goc-ve-deprem-durum-tespit-rapor> Erişim 04.07.2023.
- GAR (2023b). *Göç ve Deprem – Durum Tespit Raporu II*. Hazırlayanlar: Deniz Sert, Eda Sevinin. Erişim linki: <https://gocarastirmalaridernegi.org/tr/calismalar/arastirmalar/goc-ve-deprem-durum-tespit-raporu/320-goc-ve-deprem-durum-tespit-raporu-ii> Erişim 11.07.2023.
- GAR (2023c). *Göç ve Deprem – Durum Tespit Raporu III*. İstanbul'a Gelen Depremzede Mültecilere Yönelik Kabul ve Dışlama Mekanizmaları, Hazırlayanlar: Didem Danış, Kristen Biehl, Enes Kablan. Erişim linki: <https://gocarastirmalaridernegi.org/tr/calismalar/arastirmalar/goc-ve-deprem-durum-tespit-raporu/322-goc-ve-deprem-durum-tespit-raporu-iii> Erişim 14.07.2023.

- Genç, F. N. (2007). Türkiye’de Doğal Afetler ve Doğal Afetlerde Risk Yönetimi. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Şubat 2007(9), 201-226.
- Gündüz, İ.(2009). *Dünyada ve Türkiye’de Afet Yönetimi*, İstanbul, Erdem Yayınları.
- Güreşçi, E (2023), Kahramanmaraş Depremi Sonrası Yeni Bir Tartışma Konusu Olarak Deprem Göçü, Kahramanmaraş Merkezli Depremler Sonrası İçin Akademik Öneriler (Editör: Musa Öztürk ve Mustafa Kırca) Özgür Yayınları, ISBN (PDF): 978-975-447-613-2. ss:47-60.
- Haberler.com, “Hatay Büyükşehir Belediye Başkanı Lütfü Savaş'tan canlı yayında çağrı: 700 bin kişi şehri terk etti, Hatay'a sahip çıkmamız lazım” <https://www.haberler.com/guncel/hatay-buyuksehir-belediye-baskani-lutfu-savas-tan-1565520-8-haber/> (23 Şubat 2023) Erişim 10.07.2023.
- HaberTürk, “Depremi ardından geri göç... İşte ülkesine dönen Suriyeli sayısı!” <https://www.haberturk.com/depremin-ardindan-geri-goc-iste-ulkesinedonen-suriyeli-sayisi-son-dakika-deprem-haberleri-3568301?page=3> (24 Şubat 2023) Erişim 10.07.2023.
- Haliloğlu Kahraman, Z. E.,(2023). Kahramanmaraş ve Hatay Depremlerinin Düşündürdükleri: Suriyeli Mültecilerin Yer Seçim Kararlarının Deprem Tehlikeleri ve Riskleri Açısından Değerlendirilmesi, *Planlama* 2023;33(3), doi:10.14744/planlama.2023.58751, ss:1-9. CBS. Afet ve Risk Dergisi, 5(2), 380-394.
- Hugo, G. (1996). Environmental Concerns and International Migration. *International Migration Review*, 30(1), 105-131.
- Hussain, E., Kalaycıoğlu, S., Milliner, C. W. D., et al. (2023). Preconditioning the 2023 Kahramanmaraş (Türkiye) earthquake disaster. *Nature Reviews Earth & Environment*, 4, 287–289
- IOM (International Organization for Migration). (2019). *International Migration Law: Glossary on Migration*, İsviçre
- IOM, (2023). 2023 Earthquakes Displacement Overview-Türkiye. DTM IOM Displacement Tracking Matrix, 1 March 2023.
- İrdem. İ & Mert, E. (2023). Deprem, Dirençli Kent Ve Acil Afet Yönetimi: Türkiye Örneği. *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 4(2), 241-276. <http://doi.org/10.58658/kaypod.1319821>
- Kadioğlu, M. (2008). *Küresel İklim Değişikliğine Uyum Stratejileri. Kar Hidrolojisi Sem pozyumu Bildiri Kitabı. DSİ 8. Bölge Müdürlüğü Yayınları.*
- Kadioğlu, M. (2017). *Afet Yönetimi: Beklenmeyi Beklemek*, En Kötüsünü Yönetmek. Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Kadioğlu, M. (2020). *Afet Yönetimi: Beklenilmeyeni Beklemek*, En Kötüsünü Yönetmek. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları
- Karar, “Bin 702 mültecinin cenazesi Suriye'ye gönderildi” (16 Şubat 2023) Erişim 04.04.2023. <https://www.karar.com/guncel-haberler/bin-702-multecinin-cenazesi-suriyeye-gonderildi-1728-933>
- Kaya, Ç. M. ve Yücel, B., (2022). Karmaşık Bir Sosyo- Ekolojik Afet Olarak Göç ve Göç Araştırmalarında CBS. Afet ve Risk Dergisi, 5(2), 380-394.

- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative Research: A Guide To Design And Implementation*. Revised And Expanded From *Qualitative Research And Case Study Applications In Education*. San Francisco, Ca: Jossey-Bass.
- Özgüler, V.C, Erdoğan, M.M., Demirkaya, S. (2018) *Göç ve Göçmen Sorunları Ders Kitabı*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2018.
- Peker, A.E. ve Şanlı İ. (2022), *Deprem ve Göç İlişkisi: 24 Ocak 2020 Elazığ Deprem Örneği*, Fırat Üniversitesi. İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Cilt:6,Sayı:1,2022, ss:125-154.
- Punch, K. F. (2005). *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel Ve Nitel Yaklaşımlar* (Dursun Bayrak, H. Bader Arslan Ve Zeynep Akyüz, Çev.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sağıroğlu, A. Z., Ünsal, R., Özenci, F. (2023). *Deprem Sonrası Göç ve İnsan Hareketlilikleri Durum Değerlendirme Raporu*. AYBÜ-GPM Rapor Serisi-15 (Güncellenmiş 2. Baskı: 15 Nisan 2023). Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Göç Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (AYBÜ-GPM).
- Semerci, P.U., Daniş., Birol, B., Turan, D., (2023), *Deprem Bölgesinde Göçmen / Sığınmacı / Mülteci Olmak*, *Reflektif Journal of Social Sciences*, 2023, Vol. 4(2), DOI: 10.47613/reflektif.2023.117
- Shultz, J. M., Rechkemmer, A., Rai, A. ve McManus, K. T. (2019). *Public Health and Mental Health Implications of Environmentally Induced Forced Migration*. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 13(2), 116-122. <https://doi.org/10.1017/dmp.2018.27>
- Spencer, N. ve Urquhart, M. A. (2018). *Hurricane Strikes and Migration: Evidence From Storms in Central America and the Caribbean*. *Weather, Climate, and Society*, 10(3), 569-577. <https://doi.org/10.1175/WCAS-D-17-0057.1>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023 Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri Raporu, Mart 2023. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/03/2023-Kahramanmaras-ve-Hatay-Depremleri-Raporu.pdf> Erişim 13.08.2023.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetim Başkanlığı (AFAD) (2023), “Duyurular” Erişim 09.07.2023. <https://www.afad.gov.tr/duyurular>
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı (GİBa, 2023), “Geçici Koruma” Erişim 01.03.2023. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı (GİBb, 2023), “Geçici Koruma” Erişim 14.10.2023. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Tang, B., Deng, Q., Glik, D., Dong, J., & Zhang, L. (2017). *A meta-analysis of risk factors for post-traumatic stress disorder (PTSD) in adults and children after earthquakes*. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(12).
- Tomanbay, İ. (2000). *Deprem, İnsan Ve Sosyal Hizmetler*. *Toplum Ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 1 (10), S. 123-137.
- Trinh, T. A., Feeny, S. ve Posso, A. (2021). *The Impact of Natural Disasters on Migration: Findings from Vietnam*. *Journal of Demographic Economics*, 87(3), 479-510. <https://doi.org/10.1017/dem.2020.14>

- UNDRR (2009). United Nations International Strategy for Disaster Reduction (UNISDR). Geneva, Switzerland, May 2009.
- Usta, G. (2023). Düzensiz Göç Sorununun Afet Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 553-572 doi: 10.11616/asbi.1218853
- Yenilmez, D.T (2023), Deprem ve Göç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Akademik Düşünce Dergisi*, Sayı: 7, Bahar 2023, ISSN: 2687-6124, E-ISSN: 2718-0166, ss:39-52)
- Yıldırım A., Şimşek, H., (2016), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Türkiye Genelinde 2020-2022 Yılları Arasında Jandarma Sorumluluk Sahasında Düzensiz Göçmenlerin İşlediği Suçların Sosyolojik Değerlendirmesi

Murat KOÇANLI¹

Öz

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa genelinde çok önemli siyasi ve ekonomik gelişmelerin meydana gelmesi, küreselleşmenin yaygınlaşması, teknoloji ile sanayinin ilerlemesi ve Orta Doğu başta olmak üzere Güney Doğu Asya bölgelerindeki siyasi karmaşa, kaos ve istikrarsızlık ortamlarının varlığı göç hareketlerinin geçmişe oranla daha da artmasına neden olmuştur. Göç hareketlerinin artması da toplumdaki değişimi daha da hızlandırmıştır. Bu kapsamda meydana gelen değişim, toplumların sosyal ve kültürel yapılarını daha fazla etkileyerek daha çok hissedilmesine yol açmıştır. Göçmenler kendi ülkelerindeki sosyal ve kültürel yapıyı terkederek hiç tecrübe etmedikleri ve yeni aşına oldukları bir sosyal çevrede yaşamak durumunda kalmaktadırlar. Bu süreçteki ekonomik dezavantajlar, kültürel farklılıklar ve toplumda oluşan olumsuz algılar göçmenlerin suç davranışlarına daha kolay yönelmesine neden olmaktadır. 2012 yılından itibaren öngörülmeyen artan bir ivme ile yükselen büyük boyutlu insan hareketleri kapsamında göç eden bireyler, yeni göç ettikleri toplum ile uyum sürecinde önemli sorunlar yaşayabilmektedir. Bu kapsamda çalışmada 2020-2022 yılları arasında Jandarma Genel Komutanlığı sorumluluk sahasında göçmenlerin işlediği suçların toplam suç oranlarına etkisi incelenmiş ve bireylerin suç işleme nedenleri analiz edilmiştir. Yapılan analizde, toplumda meydana gelen algıdan farklı olarak göçmenlerin işlediği suç oranlarının toplam oranlar içerisinde çok önemli bir bölümünü teşkil etmediği saptanmıştır. Büyükşehirlerde veya sınır illerinde yaşayan göçmenlerin genellikle şiddet suçlarından ziyade ekonomik temelli suçları işlediği bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suç, Düzensiz Göçmen, Geçici Koruma, Jandarma Bölgesi, Sosyal Düzensizlik, Türkiye.

¹ Doktora öğrencisi, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, akadem105@yahoo.com, ORCID: [0000-0003-3571-7565](https://orcid.org/0000-0003-3571-7565).

Sociological Evaluation of Crimes Committed by Irregular Migrants in Gendarmerie Responsibility Area between 2020-2022 in Turkey

Abstract

After World War II, significant political and economic developments across Europe, the spread of globalization, the advancement of technology and industry, and the presence of political turmoil, chaos and instability in the Middle East and South East Asia have led to an increase in migration movements compared to the past. The increase in migration movements has further accelerated the change in societies. The change that has occurred in this context has affected the social and cultural structures of societies more and caused them to be felt more. Migrants leave the social and cultural structure of their home countries and have to live in a social environment that they have never experienced and are newly familiar with. Economic disadvantages, cultural differences and negative perceptions in the society in this process cause migrants to turn to criminal behavior more easily. Since 2012, individuals who migrate within the scope of large-scale human movements, which have been increasing with an unpredictable acceleration, may experience significant problems in the process of harmonization with the society they have just migrated to. In this context, in this study, the effect of the crimes committed by migrants on the total crime rates in the Gendarmerie General Command area of responsibility between 2020-2022 was examined and the reasons for individuals to commit crimes were analyzed. In the analysis, it was determined that, unlike the perception in the society, the crime rates committed by immigrants do not constitute a very important part of the total rates. It has been found that immigrants living in metropolitan or border cities generally commit economic-based crimes rather than violent crimes.

Keywords: Crime, Irregular Migration, Temporary Protection, Gendarmerie Zone, Social Disorder, Türkiye.

Extended Abstract

The most basic theme of sociological theories is that social processes should be interpreted together with their causes and consequences in order to examine change in order for societies to develop in a healthy way. In this context, the phenomenon of migration should be considered as an opportunity for social-cultural change. Immigrants have left their old social structures and started to live in a new social structure with different and diverse structures. Finding themselves in a different structure forces or facilitates the migrant individual to adopt new behaviors. One of these behaviors can be crime. The migration process can affect crime in different ways. First, migrant individuals may become more prone to crime due to the change in their social structure. Then, individuals living in the new environment may also become more prone to crime due to changes in

their structure and environment. In other words, the migration process within the scope of crime has the opportunity to affect both the migrants and the individuals living in the place of migration.

The migration of Syrians in Turkey, which started in small groups in 2011 but increased in 2012 due to the civil war in Syria, and the presence of another migrant population from different countries such as Iraq, Iran, Pakistan, Afghanistan, Nigeria, Ghana, Ethiopia, Myanmar, etc., have started to attract sociological attention in relation to migrants. Therefore, the existence of an interaction between migration and crime is one of the most discussed issues today. In many countries, there is a widespread perception that immigrants tend to commit crimes, that they tend to commit more crimes than resident individuals, or that a significant portion of the crimes that occur are committed by immigrants. For this reason, serious problems at the level of social tension can be experienced in regions or countries where migrants live in large numbers. Since 2012, irregular migrants and those under temporary protection status may experience significant problems in terms of harmonization and integration with the society they migrate to. In particular, they may resort to illegal means in order to survive or catch up with their living standards.

Using the incident database, incidents and crimes that occurred or were investigated by the Gendarmerie General Command (GGC) between 01 January 2020 and 31.08.2022 were classified and analyzed. During the specified period, a total of 1,742,282 incidents occurred in the Gendarmerie General Command's area of responsibility. Of these incidents, 95,797 were committed by foreign suspects. The proportion of foreign suspects in all incidents was 5.4%. When the data is analyzed, it is determined that the rate of foreign suspects is not very high. In this context, it is seen that the prejudice of certain segments of the society that the rate is too high or that a very significant proportion of crimes are committed by foreign nationals is not very accurate. However, it would be appropriate to say that the rate of foreign suspects has shown a significant and meaningful increase over the years. In fact, it can be said that these data show that the level of incompatibility of irregular migrants and Syrians under temporary protection who migrated to Turkey has increased and their efforts to integrate into society have been insufficient.

An analysis of public order incidents (crimes against persons, property, society, nation and state) in the GGC's area of responsibility shows that a total of 707,008 criminal incidents occurred. Of these incidents, 11,760 were committed by foreign suspects. The rate of foreign suspects in total public order crime incidents was realized as 1.6%. In other words, contrary to the general perception in the society, the amount of crimes committed by foreign suspects was determined at a low level. However, it can also be said that it has entered a significant increase in cumulative terms. It can be evaluated that especially crimes within the scope of crime types frequently encountered in daily life (intentional injury, theft, fraud, sexual crimes, etc.) were committed and legal action was taken against them as suspects. When the crime rates of irregular migrants and individuals under temporary protection residing in the GCC's area of responsibility are examined, it is revealed that there is a frequency in crimes against persons

and property. It can be said that this intensity shows that the problems of harmonization with the society they live in have not been overcome sufficiently and that they have not been able to integrate.

In the analysis made using the crime data that occurred in the GCC's area of responsibility between 2020-2022, it was determined that, contrary to the perception of the society in general, the crime rates committed by migrant individuals do not have a very significant share in the general crime rates. However, it can be said that the rate of the detected data has been increasing over the years. It has been determined that migrant individuals residing in metropolitan cities or cities close to border provinces commit crimes of violence and coercion within the scope of the tension created by the limitations they experience in society, and crimes against property due to economic inadequacies. It can be said that crimes are concentrated near the central business and trade area of the city, in the transition zone and in areas where social disintegration is seen intensely, and crime rates decrease relatively as you move away from the city center. In this context, the fact that the crimes committed within the framework of the analysis are in metropolitan centers or in places with high commercial and economic density can be explained within this framework. In other words, social disorganization leads to low collectivity and commitment in migrant individuals. Low commitment can push individuals into criminal environments and is thought to cause high levels of crime.

Giriş

Göç sürecini sadece fiziksel hareketlilik olarak değil aynı zamanda toplumsal sonuçlar içerdiğinden dolayı bir toplumsal olgu şeklinde kabul etmek gerekir. Sosyal hareketlilik olarak değerlendirilmesi gereken göç olgusu, göçle beraber gerçekleşen ferdi ve sosyal değişimler olarak algılanmalıdır (Göker, 2015: 34). Aslında göç olgusu demografik bir özellik taşımakla beraber, sosyal farklılaşma, kültürel karşılaşma ve uyum ile uyumsuzluk kavramlarını içinde barındıran bir toplumsal değişim sürecidir (Schäfers, 2003: 433). Bu süreç, göç edilen topluluklarda var olan etkileşimleri ile göçmen birey veya toplulukların sahip oldukları unsurlar arasındaki ilişkileri ve sorunları barındırmaktadır. Diğer bir deyişle, göç eden birey veya toplulukların sahip olduğu yapıların unsurları ve özellikleri göç edilen toplulukların yapılarını temelde etkileme özelliğine sahiptir (Alpman ve Yarcı, 2017).

Sosyolojik ve psikolojik olarak en çok etkilenen birey olması nedeniyle uyum sürecinin başarısını da etkilemektedir. Değişik kültür yapılarından gelen bireylerin davranışları ve birbirleriyle etkileşimleri kültürel uyum sıkıntılarını da beraberinde getirmektedir. Göç sürecinin sonucunda farklı geçmişe sahip bireylerin normlar, adetler, değerler ve kültür gibi unsurlar ile aynı ortamda hayatını idame ettirmek durumundadır (Aksoy, 2012: 297). Değişik kültür ortamında yaşamak durumunda kalan bireylerin diğer kültür ile uyum sürecinde karşılaştıkları zorluklar, sorunlar ve reaksiyonlar “kültür şoku” olarak tanımlanmaktadır (Güvenç, 1996: 122).

Bununla birlikte göç sürecinin meydana getirdiği değişim her daim uyum ile sonuçlanmaz ama çatışmaya da neden olmaz. Bunun en önemli nedeni, göçmenlerin kendi değerleri, gelenek ve göreneklerine sadık olmaları veya eski yaşam tarzlarını ısrar ettirmeleridir. Bu ısrar da uyumsuzluğu arttırmakta ve göç edilen toplum ile entegrasyonun gecikmesine yol açmaktadır. Aslında, göçmenlerin davranışları, göç edilen toplum tarafından kültür ve değerler çatışması nedeniyle damgalanmalarına yol açmaktadır. Aynı zamanda bu davranışları, yasal mevzuata aykırılık teşkil ettiğinde ise suç olarak tanımlanmaktadır (Adiloğlu ve Eklemezler, 2018: 732). Kültür çatışması olarak betimlenen ve değişik kültürler ile değerlere ait göçmenlerin kimlikleri suçlu olarak etiketlenmesine yol açmakta ve bireyleri bir etiket içerisine sınırlandırarak onların damgalanmalarına neden olmaktadır (Erdentuğ, 1977: 75-76). Göç sürecinin sonunda göçmenlerin getirdiği yaşam şekilleri ve değerler, alışık olmadıkları yeni toplum yaşayışının kural ve normlarından dışlamakta ve bu kişiler hiç alışkın olmadıkları yeni kurallarla yaşamak durumunda kalmaktadır (Guterres, 2007: 11). Bu durumun aşılabilmesi veya entegrasyon sürecinin uzaması halinde bireyin soyutlanmasına ve marjinalleşmesine neden olabilmektedir. Marjinalleşen birey zamanla sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamda tamamen göç edilen toplum ile bağların kopmasına ve toplumsal aidiyetin zayıflamasına yol açabilmektedir.

Göç sürecinin suç olgusu üzerinde çok önemli etkisi bulunmaktadır. İlk olarak, göçmenlerin sosyal çevrelerinin değişime uğramasından dolayı suç davranışlarına daha eğilimli olabilmektedir. Göçmenlerin varlığı ve kültürel yapıları da yerleşik bireyleri de etkilediğinden daha kolay suç davranışlarına yönelebilmektedir. Suç bağlamında göç sürecinde yaşanan değişimlerin her iki kesimin suç davranışlarını etkileyebilme imkânı bulunmaktadır (Delice ve Yaşar, 2014: 121).

Türkiye’de 2011 yılının bahar aylarında başlayan ancak Suriye’de yaşanan karmaşa ve kaos ortamı nedeniyle 2012 yılında hızı artan Suriye kökenli bireylerin göçü ile Orta Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinden gelen göçmenlerin varlığı, göç sosyolojisinde dikkat çekmeye başlamıştır (Alpman ve Yarıcı, 2018: 147). Göç hareketlerinin son 10 yılda yaygınlaşması ve etkilerinin daha çok hissedilmesi sosyoloji alanında daha çok tartışılır hale gelmesine yol açmıştır. Birçok ülkede, göçmenlerin suç işleme eğiliminde oldukları ve yerleşik bireylerden daha fazla suç davranışları gösterdiklerine dair yaygın bir algı mevcuttur. Ön yargının neden olduğu gerginlikler zamanla toplumun genelini ilgilendiren önemli sorunlar yaşanmasını sağlayabilmektedir. Piopionik ve Ruhose, göç ve suç olguları arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalarda saptanan verilerin ve toplum genelinde göçmenlere yönelik olumsuz algıların göçmen karşıtlığının oluşmasına zemin hazırladığını ileri sürmektedirler (2017: 258). Bununla beraber, göçmenlerin işlediği suçlara ilişkin tedirginliğin, göç politikalarının oluşturulmasında ekonomik kaygılardan daha etkin olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu kapsamda göç hareketlerinin temelinde finansal yetersizlikler ve istihdam sorunları olduğu düşünülebilir.

Metodoloji

Türkiye bulunduğu konum itibarıyla, politik ve ekonomik açıdan istikrarsız, kargaşa ve siyasi krizlerinin yoğunlukla bulunduğu Orta Doğu ile Kafkasya bölgelerine komşu olması nedeniyle sıklıkla düzensiz göç hareketlerine yoğun olarak maruz kalmaktadır. Aynı zamanda Türkiye’nin son yıllarda ekonomik ve kalkınma bağlamında öne çıkması nedeniyle çevre ülkelerden göç etmek isteyen bireylerin hedefi haline gelmiştir. Bu özelliği kapsamında göç veren veya transit ülke olarak değil de göç alan ülke konumundadır. Türkiye’nin konumunu son yıllarda meydana gelişmeler çerçevesinde değerlendirmek daha yararlı olacaktır.

Orta Doğu bölgesinde yaşanan iç çatışmalar ve belirsizlikler birçok insanın kendi yaşadıkları toprakları terk etmesine yol açmıştır. Özellikle Suriye’de 2011 yılının bahar aylarında başlayan ve etkisi azalsa da devam eden kargaşa ortamı ile terörizmin tırmanmasıyla birçok Suriyelinin göç ettikleri ilk ülke Türkiye olmuş, müteakiben göç hareketleri Avrupa’ya yönelmiştir. Ayrıca politik unsurlardan kaynaklanan göç oluşumları, hedefte olan ya da hedef ülkeye ulaşım aşamasındaki transit ülkeler için çok önemli sosyal, ekonomik ve güvenlik sorunları meydana getirmiştir (Yağcıoğlu, 2017: 46).

Suriye'deki savaşın ilk zamanlarında çok az sayıda Suriyelinin Türkiye'ye gelmesi ile bu hareketin kısa vadeli olacağı varsayılmış ve Türkiye gelenleri "misafir" olarak nitelendirmiştir. Fakat savaşın kısa süreli olmayacağına anlaşılması ve misafir tanımının uluslararası hukukta bir karşılığının olmaması sebebiyle Türkiye sadece geçici olduğu ifade edilen, ara bir statü ve yasal kapsamda sınırlı olan "geçici koruma" statüsünde tanımlamayı uygun görmüştür (Tunç, 2015: 36). Göç İdaresi Başkanlığına (GİB) (2023) göre halen Türkiye'de 3.395.909 geçici koruma statüsünde Suriyeli ve 285.027 düzensiz göçmen olduğu halde, barınma merkezlerinde yaklaşık 233.000 kişinin bulunması üzerinde ciddi olarak düşünülmesini gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle, Suriye kökenli bireylerin %92'sinden fazlası dağınık biçimde Türkiye'nin farklı bölgelerinde ikamet etmektedir. Bu veri aynı zamanda barınma merkezlerinin yeterince etkin kullanılmadığını göstermektedir. Barınma merkezlerinin etkin kullanılmamasından dolayı büyükşehirlerde çoğunluk olmak üzere Türkiye'nin çeşitli kentlerinde plansız olarak ikamet etmeye başlayan göçmenler, sosyal, kültürel, ekonomik ve güvenlik anlamında birçok ciddi sorunların kaynağını oluşturduğu değerlendirilmektedir.

Bu nedenle, 2012 yılından itibaren öngörülmeleyen artan bir ivme ile yükselen büyük boyutlu insan hareketleri kapsamında düzensiz göçmenler ve geçici koruma statüsünde bulunanlar yeni göç ettikleri toplum ile entegrasyon çerçevesinde önemli sorunlar yaşayabilmektedir. Özellikle yaşamlarını sürdürebilmek veya yaşam standartlarını yakalayabilmek adına yasa dışı yollara başvurabilmektedir. Bunun yanında toplumun genel normları ve değerlerine aykırı hareketlerde bulunarak sapmış davranışlarda da bulunabilmektedirler. Bu çerçevede değerlendirildiğinde araştırmanın problemi; "2020-2021-2022 yıllarında jandarma sorumluluk sahasında meydana gelen başta düzensiz göç olmak üzere ortaya çıkan büyük ve beklenmeyen nüfus hareketleri çerçevesinde, düzensiz göçmenler ile geçici koruma statüsünde bulunanların işledikleri asayiş suçlarının jandarma bölgesinde işlenen genel asayiş suçları kapsamındaki payı nedir?" şeklindedir. Diğer bir ifadeyle araştırmanın temel amacı, düzensiz göçmenler ile geçici koruma statüsünde bulunanların işledikleri asayiş suçlarının toplam asayiş suçları kapsamındaki oranlarını ortaya koymak ve genel değerlendirmede etkilerini irdelemektir.

Araştırmanın kapsamı, jandarmanın sorumluluk sahası ve 2020-2021-2022 yılları ile sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan araştırmanın sadece jandarma sorumluluk sahası ile sınırlandırılmasının en önemli nedeni, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün asayiş suç ve diğer verilerini diğer kurum ve araştırmacılarla paylaşmak istememesi ve isteksizliğidir. Bu nedenle araştırma tasarlanırken sadece jandarma sorumluluk sahası ile sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda araştırma sonuçlarının Türkiye genelini değil sadece jandarma sorumluluk sahasındaki verileri temsil ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte Orta Doğu ile Güney Doğu Asya'da bulunan ülkelere gelen göçmenler düzensiz göçmen olarak değerlendirilmiştir.

Kavramsal Çerçeve

İnsanlık tarihi ile eşdeğer olan göç olgusunun en temel tanımı, “bireylerin ya da toplumsal grupların coğrafi anlamda geçici veya kalıcı olarak yer değiştirmeleridir.” olarak ifade edilebilir. Fakat değişik alanlardaki düşünürlerin, özgü bilimsel değerlendirmeleri nedeniyle göç olgusunu farklı anlamlarda ifade ettikleri görülmektedir. Coğrafya bilim uzmanları “zaman ve mekân” yönünden önemi üzerinde dururken, sosyologlar “göç hareketliliğinin sonuçlarını” öne çıkarmakta, ekonomistler ise “göçün makro finansal yansımaları” üzerinde durmaktadırlar (Sinha ve Ataullah, 1987: 5). Diğer bir ifadeyle, ilgili bilim alanının konusuna göre farklı göç tanımları yapılabilmektedir.

Lee göç olgusunu, “genel olarak yaşanan yerin kalıcı ya da yarı kalıcı olarak değiştirilmesi” olarak ifade etmiştir (Lee, 1969: 285). Canatan (2013: 318) göçü, “sadece mekânsal bir hareketlilik olarak değil aynı zamanda toplumsal bir hareketlilik” olarak belirtmektedir. Ayrıca Canatan, insanların daha yüksek yaşam standartlarına ulaşmak ve güvenli yaşam bulmak amacıyla yaşadıkları mekanları terk edip daha yüksek bir toplumsal konuma erişmek için çaba sarf ettiklerini vurgulamıştır. Göç Terimleri Sözlüğü’nde, “uluslararası bir hududu aşarak ya da bir ülke sınırları dahilinde yer değiştirmek veya zamanı, oluşumu ve sebebi ne olursa olsun bireylerin yer değiştirdiği nüfus hareketleri” olarak ifade edilmektedir (Göç Terimleri Sözlüğü, 2018). Sosyolojik yaklaşım kapsamında göç olgusu, “dünya genelinde sanayileşmenin gelişmesi, ulaşım ve haberleşme imkanlarının artması, yoğunluğu azalmayan çatışmalar, yoksulluğun genelleşmesi ve küreselleşmede yaşanan değişime paralel olarak artan bir yer değiştirme hareketi” olarak betimlenmektedir (Tuzcu ve Bademli, 2014: 56-57).

Uluslararası Göç Örgütü (IOM, 2023) düzensiz göçü, “Kaynak ülke, transit ülke ve hedef ülkelerin düzenleyici normlarının dışında vuku bulan eylemler” olarak tanımlamıştır. Diğer taraftan bireylerin ekonomik, politik ve toplumsal unsurlara bağlı hareketi olarak ifade edilen göç olgusu, mültecilik ve sığınmacılık kavramları gündeme geldiğinde “Göç gönderen, kabul eden ve göçe aracı olan transit ülkelerinde düzenleyici normların dışında kalan hareket” şeklinde tanımlanan düzensiz göç kapsamında kıymetlendirilmektedir (General Directorate of Security Report, 2005: 81).

Göç İdaresi Başkanlığının (GİB, 2020: 6) yaptığı tanıma göre göç, “Dini, iktisadi, sosyal ve diğer sebeplerden dolayı insan topluluklarının hayatlarının tamamını veya bir bölümünü geçirmek üzere yaşamlarını sürdürdükleri bir yerden başka bir yere yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketleridir”. Türkiye’de uygulanan yasal mevzuat kapsamında düzensiz göç kavramı, “Yabancıların yasa dışı yollarla Türkiye’ye girişini, Türkiye’de kalışını, Türkiye’den çıkışını ve Türkiye’de izinsiz çalışmasını ifade eder.” şeklinde tanımlanmıştır (Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, 2013, madde: 3). Ayrıca GİB (2015) düzensiz göç kavramını, “Göçmenin yasa dışı yollarla, yani vize almadan göç etmek istediği hedef ülke topraklarına girmesi, giriş yaptığı ülkede

kalmayı veya yasal yollarla girip yasal süresi içerisinde bulunduğu ülkeyi terk etmeyen yabancı kişiyi anlatmak amacı ile kullanılmaktadır.” şeklinde belirtmiştir.

Göç olgusu sadece yer değiştirme hareketi ile sınırlı olmayıp birden fazla boyutu olan bir olgudur. Göç olgusu; coğrafi değişiklik, kalınan süre, göç edilen yerde toplumsal etkileşim, değerlerdeki farklılıklar, göç eden bireyin rızası, sınırlılıklar ve göç kararına etki eden faktörler gibi birçok hususu içeren bütünlük anlayışına sahiptir. Tüm bu hususları içeren yapılan tanımlamaya göre göç, “göçmen olarak tanımlanan bir grubun, geçmişteki düzenlenmiş bir değerler veya normlar bütünü ya da değerlendirilmiş amaçlar kapsamında aldıkları kararlar, etkileşim sistemlerinde değişimle sonuçlanacak şekilde bir coğrafi konumdan diğerine doğru daimî olarak uzaklaşmasıdır.” olarak ifade edilebilir (Mangalam, 1968: 8).

Tüm tanımlamalarda, göç olgusunu betimleyen unsurlar kapsamında; yer değişikliği, belirli bir mesafeye gitme, geçici olma durumu, süreklilik, sosyal, ekonomik ve kültürel hareketlilik gibi değişkenlerin yer aldığından söz edilebilir. Ayrıca; antropoloji, sosyoloji, ekonomi, hukuk, yönetim, tarih, coğrafya, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, sosyal çalışma ve sosyal hizmetler, lojistik vb. pek çok bilimsel disiplinin ortak ilgi konusu olması, çok boyutlu bir özellik kazandırmakta (Mutluer, 2003: 9) ve gerek göç olgusunun gerekse de ilişkili diğer kavramların betimlenmesini güçleştirmektedir (Akşit, 1998: 67).

Bununla birlikte, göç ve suç olguları arasındaki temel ilişkilerini ve etkileşimlerini araştıran yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar aynı zamanda sosyo-kriminolojik olarak da adlandırılmaktadır. Bu yaklaşımların temelinde yer alan sosyal düzensizlik kuramı, suçun işleme nedenleri olarak ferdi faktörlerden ziyade toplumsal yapının unsurlarını öne çıkarmaktadır (Stowell ve Martinez, 2007: 565). Suç olgusunun meydana gelmesine sebep olan toplumsal etkileşimlerin sosyolojik bir bakış açısıyla değerlendirilmesi ve incelenmesi gerektiğini ileri süren bu yaklaşım, suç davranışını sosyal yapının ürettiği bir netice olarak değerlendirmektedir (Sokullu-Akinci, 2011: 32). Aslında suç olgusunun kültür alanındaki etkileşimler sonucu ortaya çıktığını ve kültürler arasındaki çatışmadan kaynaklandığını vurgulamaktadır. Durkheim de mekanik dayanışmanın temel olduğu toplumlarda suç davranışlarına daha az rastlanıldığını ancak organik dayanışmanın yoğun olduğu toplumlarda ise sosyal düzenin istikrarsızlaşmaya eğilimli olduğunu ve suç davranışlarının artmaya başladığını vurgulamıştır (2004: 129).

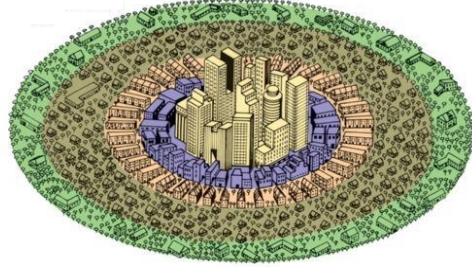
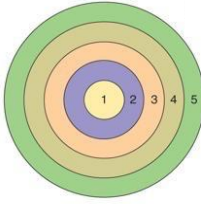
Bu yaklaşım doğrultusunda, mevcut sosyal yapıda meydana gelen düzenli olmayan gelişmeler toplumsal denetim bağlarının zayıflamasına ve işlenen suç miktarlarında artışa sebep olabilmektedir. Bununla birlikte toplumsal yapıdaki düzensizliklerin en önemli sebeplerinden biri de dışarıdan gelen göçmenlerin varlığıdır. Aslında yapısal-işlevsel yaklaşıma göre de mevcut olan her olgunun bir varlık nedeni bulunmaktadır. Durkheim de bir toplumda suç olgusunun varlığının olumsuz olarak algılanmaması gerektiğini tam tersine toplumsal bağları

güçlendirici özelliği nedeniyle var olması gerektiğini ifade etmiştir. Bireylerin sahip olduğu genetik unsurları, yaşadıkları çevre ve aile yapıları ile toplumla entegrasyon süreçleri birbirinden çok farklıdır. Bu nedenle toplumların kolektif yapılarının farklılaşması ve sapsmiş davranışların meydana gelmesi de çok doğaldır. Bu sapsmiş hareketlerin varlığı, suç olgusunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Diğer bir ifadeyle suçlu davranışların ortaya çıkması, bireyin davranışlarının toplum tarafından sapsmiş veya suçlu olarak etiketlenmesinden kaynaklanmaktadır. Durkheim bu durumu, “ceza tepkisiyle karşılaşan her eylem bir suçtur, suç evrensel bir olgudur, toplum kültürünün bir parçasıdır ve her toplumda her zaman suç vardır.” şeklinde vurgulamıştır (İçli, 2013: 99).

Bu temel düşünceden yola çıkarak Chicago Okulu’nun temsil ettiği ekolojik kuramı değerlendirmek gerekir. Kuram temel olarak, göçmenlerin yeni bir yaşam kurmak amacıyla göç ettikleri topluluk yapılarında zayıf toplumsal bağlarına sahip olduklarını, zayıf bağların da sosyal düzensizliğe yol açtığını ve suç davranışlarının yoğunluğuna zemin hazırladığını vurgulamaktadır. Sosyal düzensizlik yaklaşımı; artan göçlerin varlığı, kentleşme, sosyal hareketlilik ve yerleşimsel hareketliliğin meydana getirdiği sorunlar, şehir merkezlerinde ortaya çıkan sosyal düzensizlik alanlarıyla artan fuhuş, insan ticareti, uyuşturucu-uyarıcı madde ile alkol bağımlılığı gibi sapsmiş ve suç davranışlarının yoğun olarak ortaya çıktığı Chicago kent araştırmalarıyla tespit edilmiştir. (Thomas, 2011: 385). Shaw ve McKay’a göre; yoksulluk seviyesi, kültürel değişkenlik ve mekânsal hareketlilik unsurları, bireylerin sosyal değerler ve normlara olan bağlılıklarını zayıflatmaktadır. Bağlılığın zayıflaması da bireylerin suç davranışlarına yönelmesine neden olmaktadır (Bui, 2009: 171). Çeşitli ülkelerden, şehirlerden veya toplumlardan gelen göçmenler, yeni yapılarında istikrarlı, güçlü ve etkili bir değer veya normlar sistemi oluşturamamaları ve bununla ilişkili olarak oluşan sosyal denetim zayıflığı, suç işleme verilerinin belirli kesimlerde yüksek düzeyde gerçekleşmesinin en temel sebepleri olarak ifade edilmiştir (Shaw ve McKay, 1942: 112).

Bununla birlikte bu kuramın günümüzdeki temsilcileri göç ile suç olguları arasında güçlü ve olumlu bir ilişkinin varlığını iddia etmektedirler. Aslında göç sürecinin sonunda meydana gelen yeni popülasyonlar ve kültürel farklılıkların göçmenlerin suç davranışlarını sergilemelerinde etkili olduğu değerlendirilmektedir. Kuramın günümüzün değerlendirilmesinde, göçle artan çeşitlilik ve zayıflayan sosyal bağlarla denetimin yol açtığı “düşük kolektif etkinlik” ile suç verileri arasında bir etkileşimin olduğu varsayılmaktadır (Stansfield, 2016: 1430). Temel sosyal ilişkilerin zayıflamasıyla meydana gelen sosyal düzensizliklerin sonucunda bazı kesimler tarafından işlenen suçların yoğunluğu artmaktadır. Bu tespitinin temelinde ise, göçmenlerin mekânsal farklılaşma kapsamında gettolaşmaya doğru sürüklenmesi ve içerisinde buldukları mekânda kendi değerlerine bağlı bir oluşum sergilemesi yer almaktadır (Sokullu-Akıncı, 2011: 145-146)

Sosyal düzensizlik kuramının savunduğu temel düşünceler, Burgess tarafından 1921 yılında Chicago kenti için oluşturduğu Çember Kuramı ile açıklanabilir. Şehirlerin ilerlemesi temel olarak merkezden dış sınırlara doğru gerçekleşmektedir. Çember kuramı çerçevesinde kentin sınırları beş bölgeye ayrılmıştır. Burgess suç bölgesi terimini Chicago kentinde var olan ekonomik yetersizlikler, nüfusun fazlalaşması ve sağlıklı olmayan bölgelerin çoğalmasının yanında suçlu veya sapmış davranışların çokluğunu ileri sürmek için kullanmıştır (Bortner, 1988: 251).

- 1)Merkezi İş Alanı (MİA)
- 2)Geçiş kuşağı (Kötüleşmiş konutlar, fabrikalar, terk edilmiş binalar)
- 3)Çalışan sınıf kuşağı (Tek aileli kiralık apartman daireleri)
- 4)Nitelikli ikametgah kuşağı (Tek aileli, bahçeli-garajlı evler)
- 5)Yöre kent kuşağı

Şekil-1: Burgess'in Ortak Merkezli Kuşaklar Modeli (Burgess, 1925: 50).

Burgess'in, 5 bölge olarak tasarladığı kuram kapsamında, 1. Bölge; ağır sanayinin ve ticaretin yer aldığı iş merkezi durumundadır. Geçiş bölgesi olarak görülen 2. bölge, endüstri ve ticari kullanım sahası olarak kullanılmaktadır. Şehrin en yoksul kesimi de bu bölgede yaşamaktadır. Aynı zamanda Burgess, bu bölgeyi geçiş bölgesi olarak tanımlamıştır ve söz konusu bölge her daim kente göçmenlerin ilk olarak yerleştiği ve yaşamını sürdürdüğü bölge özelliğini taşımaktadır. Bunun en önemli nedeni, bireylerin iş yerlerine yakın uygun fiyatlı ikamet alanlarını bulabilmeleridir. Müteakiben finansal anlamda kendilerini geliştirdikten sonra bu bölgenin dışına taşınmakta ve gelecek göçmenlere yeni ikamet alanları açılmaktadır (1925: 50). Burgess, özellikle geçiş bölgesindeki yaşam koşullarının çok kötü olması, ikametlerin yetersiz oluşu ve bölge koşullarının aile ile sosyal çevre bağlarını zayıflatmaya müsait olması nedeniyle sosyal düzensizliğin bir sonucu olarak meydana geldiğini ve bu durumun aynı zamanda sosyalizasyon sürecinin aksamasına ve bireylerin suç davranışlarına yönelmesine neden olduğunu ifade etmiştir. (Burkay, 2008: 10). Shaw ve McKay, Chicago kentinin çeşitli bölgelerindeki işlenen suçlarının kesitini ortaya koymak amacıyla kuramı kullanmışlardır. Shaw ve McKay, suç davranışlarının kentin ticari

bölgelerinde, yakınlarında veya geçiş alanlarında ve sosyal çözülme oranının yüksek seyrettiği bölgelerinde yoğunlaştığını saptamışlardır. Ayrıca, suç oranlarının şehir merkezinden uzaklaştıkça azalmaya başladığını tespit etmişlerdir (Shaw ve Mckay, 1970: 115-116). Bu tespitler, göçmenlerin aradıkları huzur, refah düzeyi yüksek ve hayal edilen yaşamı büyükşehirlerde bulamadığını, tam aksine kent ile köy yaşamı arasında sıkışıp kaldıklarını göstermektedir. Bunun yanında ikinci neslin sosyalizasyon sürecinin sağlıklı gerçekleşmesi kendilerini suça ve kontrol edilemeyecek gruplaşmalara yönlendirdiği değerlendirilmektedir.

Bununla birlikte Hirschi (1969: 27) Sosyal Bağ Kuramı ile bireylerin toplumda var olan kurallar, gelenekler ve değerlere olan bağlılıklarına göre suç olgusunu tanımlamıştır. Geleneksel normlara veya değerlere bağlılık seviyesi düştükçe suç işleme olasılığı artmaktadır. Bu nedenle temel olarak uyum kavramı, bu kuramın en önemli öncülüdür. Aslında suç olgusunun bu kapsamda irdelenmesi ve bireylerin hem toplum içindeki uyumu hem de geleneksel kurumlara olan bağlılıkları çerçevesinde analiz edilmesi, kuramın fonksiyonalist yaklaşımı bağlamında önemli ölçüde etkilendiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Sosyal Kontrol Kuramının temel unsurları incelendiğinde, birey davranışlarının denetimi ve gözetimi ile ilişkili olan kurumsal unsurlar üzerinde odaklandığı görülmektedir. Suçluluğu betimlerken bireylerin yaşadıkları toplumdaki mevcut yasalar ile sosyal kurumlara bağlılığını ve sosyal denetim olgusunu esas almaktadır. Bireyin toplum içindeki sosyal değerlere olan bağlılıkların zayıflığı ve birey üzerindeki sosyal denetimin kuvvetli olmaması, suçluluğun oluşmasına zemin hazırladığı değerlendirilmektedir. (Marshall, 2003: 703). Bu çerçevede değerlendirildiğinde kuramın en temel iki unsuru sosyalleşme ve uyum kavramlarıdır. Giddens, özellikle çocukluk dönemlerinde aile ile yakın çevrenin yeterli içsel gözetim ve denetimlerle uygulanan yaptırımların geliştirilememesi halinde aile, arkadaş, okul gibi çevrelerde elde edilen sosyal rol ve statüler arasındaki uyumsuzluğunun bireyde suç veya sapkın davranış geliştirmesinde etkili olduğunu ileri sürmektedir (2008: 846).

Genel olarak değerlendirmek gerekirse düzensiz göç olgusu sadece bir mekân değiştirme hareketi değildir aynı zamanda sosyal çevrenin, kültürel değerlerin ve yeni bir kimliğin oluşması anlamına gelmektedir. Bu kapsamda irdelendiğinde, bireylerin sosyalizasyon süreci sekteye uğramakta ve yeni sosyal yapı ile uyum sorunları yaşanabilmektedir. Bu uyumsuzluk bireylerin suç ortamlarına itilmesine ve toplum içerisinde suçlu olarak damgalanmalarına yol açabilmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere, Durkheim'e göre suç olgusu bir toplumun sağlıklı değişimi açısından yaşanması ve olması gereken bir olgudur. Bu olguya gösterilen reaksiyonlar topluluğun birlik oluşturması yönünden çok önemlidir. Gösterilen reaksiyonlar toplumun değişim ihtiyacını belirlemektedir. Bu değişim ihtiyacı karşılanamazsa sosyal düzen bozulma yönünde eğilim göstermeye başlar.

Durkheim'in anomi olarak tanımladığı bu durum, sağlıklı bir toplumdaki düzen ve sistemin var olmadığını göstermektedir (Içli, 2013: 100-101).

İşlevselci yaklaşım bağlamında gerilim kuramının temel unsuru, toplum tarafından belirlenen yasal beklenti ve hedefler ile bu hedeflere ulaşmak amacıyla kullanılacak olan yasal kültürel araçlar arasındaki gerilimdir. Bu kapsamda suç davranışını betimlemek amacıyla anomi ve göreceli yoksunluk kavramları kullanılmaktadır. Merton, çeşitli sosyal yapıdaki suç davranışının meydana gelme yoğunluğunun değişim sebeplerini analiz etmiş ve mevcut yapıların bazı bireylerin davranışlarında uyumsuzluk olacak şekilde baskı uyguladığını vurgulamıştır (Içli, 2013: 101-102). Merton'a göre "fakir ve alt sınıftan bazı bireyler, toplum tarafından onaylanmış araçlara eşit bir biçimde sahip" olmadıklarından dolayı kültürün gösterdiği amaçlara ve başarılarla ulaşabilmek için sapma davranışı geliştirirler (Ayan, 2011: 22). Ulaşılamayan amaçlar ve hedefler sapmış davranışlara ve kurumsallaşmış ile meşru sosyal yapının reddine yol açabilmektedir. Diğer bir ifadeyle oluşan yeni durum, Merton'un anomi kavramına yüklediği anlamdır (Sokullu-Akıncı, 2011: 178).

Düzensiz göçmenlerin, 2011 yılından itibaren yoğun bir şekilde tecrübe ettikleri eski kimliklerini oluşturan değerlerin kaybı, mevcut statü ve rollerini yitirmeye başlamaları ile ortaya çıkan anomi, bireylerin kendilerini yeniden tanımlarında başarısız olmasına neden olmaktadır. Aslında meydana gelen yeni süreç, göçmenlerin yeni kimlik inşasında sapmış veya suç davranışlarının yoğunlukla izlendiği farklı bir kimliğe doğru sürüklenmektedir. Suç verileri bağlamında göçmenlere ilişkin toplumun genelinde oluşan sapmışlık veya suçlu birey algısı belirli bir süre sonrası göçmenler tarafından da benimsenmeye ve içselleştirilmeye başlamaktadır (Erdoğan vd., 2017: 23).

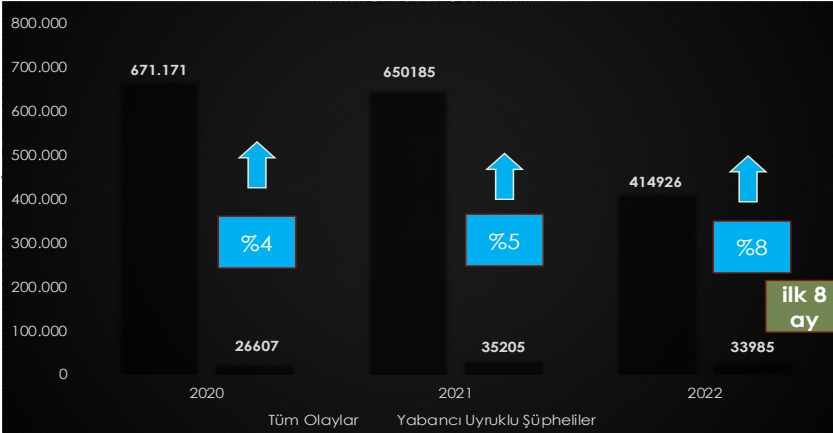
Göç sürecinin sonucunda meydana gelen uyum sorunları ve beraberinde getirdiği anomiliğin yanında yeni yaşam şekliyle gelen yoksulluk veya göreceli maddi yetersizlik durumu bireylerin toplum ile bütünleşmesini ve sosyalizasyon sürecinin gereklilikleri olan sosyal, kültürel ve ekonomik gereksinimlerden yoksun kalmasına, sosyal ortamlardan dışlanmasına ve suç ortamlarına itilmesine yol açabilmektedir. Bu süreç içerisinde göç eden topluluklar göç süreci dahilinde sosyal kontrol mekanizmalarını da kaybetmeye başlamaktadırlar (Özden, 2013: 284-285). Özden, sürecin birbirini tetikleyen oluşumlara neden olduğunu vurgulamaktadır. Sosyal dışlanma yoksulluğa neden olmakta, yoksulluk da dışlanmayı ve ayrımcılığı arttıran bir sürece yol açabilmektedir. Ekonomik yetersizliğin suç davranışlarının ortaya çıkmasına neden olabildiği değerlendirilebilir.

2011 yılından itibaren Arap Baharı hareketlerinin etkisiyle Suriye'de başlayan iç karışıklıklar ve akabinde savaşın etkisiyle ortaya çıkan istikrarsızlık Suriyelileri güvenli bölge arayışı kapsamında çevre ülkelere zorunlu göçe maruz bırakmıştır (Orhan, 2014: 5). Büyük insan hareketliliklerine neden olan bu durum çevre ülkelerde özellikle Türkiye'de toplumsal, kültürel ve finansal alanlarda

sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye'ye Suriyelilerin zorunlu göçü 2011 yılının bahar aylarında başlamış ve ivmesini arttırarak yıllara sâri olarak devam etmiştir. Türkiye Suriyelilere yönelik olarak açık kapı politikası uygulayacağını beyan ederek göç eden Suriyelileri kabul etmeye başlamıştır. Göç eşik sınırının 100.000 olduğunu belirtmiş ancak gelen göç akını beklentilerinin çok üstünde gerçekleşmiştir (Orhan ve Gündoğar, 2015: 12). 2011 yılında başlayan ve sayıları yıllar geçtikçe tahmin edilenden çok fazla artması Türkiye'nin ön görmediği bir göç hareketinin yaşanmasına sebep olmuştur. Gün geçtikçe sürekli artan Suriyeli göç popülasyonu Türkiye'yi ve toplumunu sosyal, ekonomik, siyasi ve güvenlik alanlarında olmak üzere çok derinden etkilemiştir (Kirişçi, 2014: 12). Bu esastan yola çıkarak Türkiye'nin gündeminden düşmeyen Suriye kökenli göçmenler ile diğer ülkelerden gelen düzensiz göçmenlerin 2020-2022 yılları arasında jandarma sorumluluk sahasında işledikleri suçların oranının genel suç oranı içerisindeki payı incelenmiştir.

Bulgular ve Tartışma

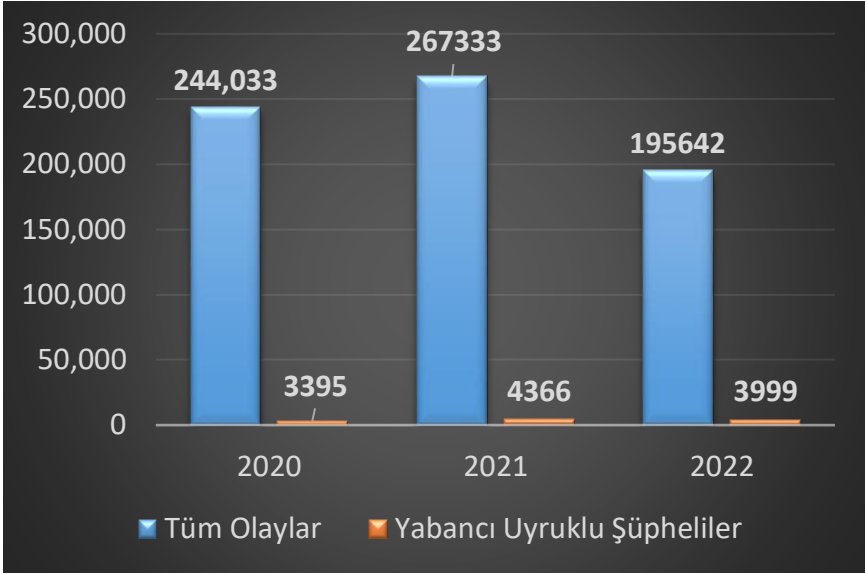
Araştırmanın bulguları, Jandarma Genel Komutanlığının (JGNK) olaylar veri tabanından faydalanılarak 01 Ocak 2020-31.08.2022 tarihleri arasında meydana gelen veya JGNK tarafından soruşturulmuş olaylar ve suç verilerinden analiz edilerek elde edilmiştir. Belirtilen zaman diliminde JGNK sorumluluk sahasında toplam 1.742.282 olay meydana gelmiştir. Bu olayların 95.797 adedi yabancı uyruklu şüpheliler² tarafından işlenmiştir. Tüm olaylar içerisindeki yabancı uyruklu şüphelilerin oranı %5,4 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil-2: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin Genel Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

² Türkiye'de yasal mevzuata uygun şekilde bulunan veya yasadışı şekilde Türkiye'ye giriş yapan ve yaşayan tüm yabancıları kapsamaktadır.

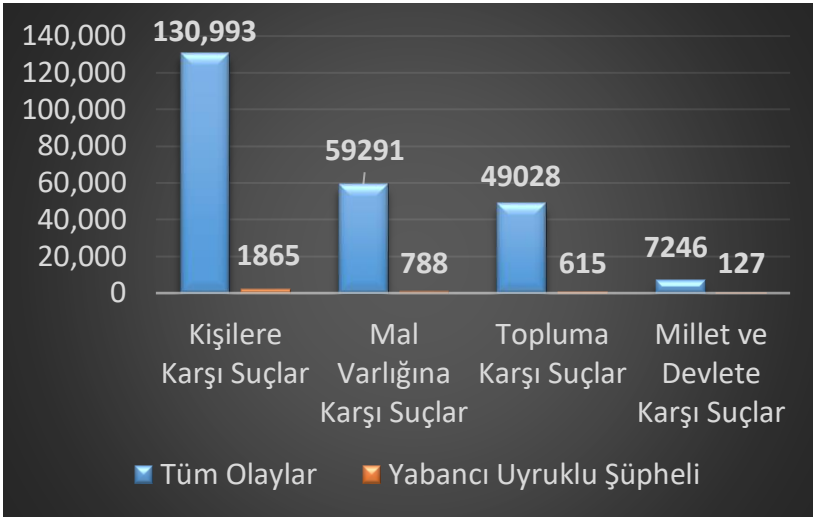
Şekil-2’de bulunan veriler incelendiğinde, 2020 yılında 671.171 suç olayının meydana geldiği ve 26.607 adedinin yabancı uyruklu şüpheliler tarafından gerçekleştiği görülmektedir. Tüm olaylar içindeki yabancı uyrukluların oranı %3,96 olarak tespit edilmiştir. 2021 yılında 650.185 adet suç meydana gelmiş ve bunun 35.205 adedi yabancı uyruklu şüpheliler tarafından işlenmiştir. 2021 yılında yabancı uyruklu şüphelilerin oranı %5.41 olarak saptanmıştır. 2022 yılının ilk 8 ayında ise toplam 414.926 suç olayı soruşturulmuş ve 33.985 adedi yabancı uyruklular tarafından gerçekleştirilmiştir. 2022 yılı tamamlanmamasına rağmen yabancı uyrukluların oranı %8,19 olarak saptanmıştır. Veriler analiz edildiğinde, yabancı uyruklu şüphelilerin oranının çok yüksek olmadığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda, toplumun belirli kesimleri tarafından suçların çok önemli bir kısmının yabancı uyruklular tarafından işleniyor algısının çok doğru olmadığı görülmektedir. Ancak yıllara sâri olarak yabancı uyruklu şüphelilerin oranının da anlamlı bir şekilde arttığını söylemek yerinde olacaktır. Aslında bu veriler de Türkiye’ye göç eden düzensiz göçmenler ile geçici koruma altında bulunan Suriyeliler’in uyumsuzluk seviyesinin arttığını ve toplum ile entegrasyon çabalarının yetersiz kaldığını göstermektedir.

Şekil-3: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin Asayiş Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

JGNK sorumluluk sahasında meydana gelen asayiş olayları irdelendiğinde, toplam 707.008 adet suç olayının meydana geldiği görülmektedir. Bu olaylardan 11.760 adedi yabancı uyruklu şüpheliler tarafından işlenmiştir. Yabancı uyruklu şüphelilerin toplam asayiş suç olayları içindeki oranı %1,6 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında yabancı uyruklu şüphelilerin oranı %1,39, 2021 yılında %1,63 ve 2022

yılının ilk 8 ayında ise %2,04 olarak tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle toplum genelinde oluşan genel algının tersine yabancı uyruklu şüphelilerin işlediği suç miktarları düşük seviyede gerçekleşmiştir. Ancak kümülatif olarak anlamlı bir artış seyrine girdiği de görülmektedir. Özellikle günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan suç türleri kapsamında (*kasten yaralama, hırsızlık, dolandırıcılık, cinsel suçlar vb.*) suçların işlendiğini ve şüphelisi olarak haklarında yasal işlem yapıldığı değerlendirilebilir. 2017 yılında Ankara, Gaziantep ve Uşak illerinde 632 kişi üzerinden yapılan bir araştırmada; “Suriyelilerin hırsızlık, asayiş bozmak gibi suçlara yerlilerden daha fazla karıştıklarını düşünüyorum” ifadesine Ankara’da bulunan katılımcıların %49,8’i, Gaziantep’te bulunan katılımcılar %60’ı, Uşak’ta bulunan katılımcılardan %41,7’i olumlu yargı bildirmişlerdir. Aynı araştırmada, “Suriyelilerin güvenlik açısından gelecekte daha büyük sorunlara yol açacağını düşünüyorum.” ifadesine Ankara’da bulunan katılımcıların %44,1’i, Gaziantep’te bulunan katılımcılar %72,1’i, Uşak’ta bulunan katılımcılardan %76,6’sı olumlu kanaat bildirmişlerdir (GPM, 2019: 30). Bu araştırma kapsamında Suriyeli popülasyonun yoğunluğu ile güvenlik ve asayiş endişelerinin doğru oranda arttığı belirtmek gerekir. Özellikle sosyal medya başta olmak üzere kamuoyunda oluşturulan olumsuz algı ve tutumların bu tespitin oluşmasında önemli bir payı olduğu değerlendirilebilir. Diğer taraftan Suriye kökenli göçmenler ile düzensiz göçmenlerin bulunduğu şehir merkezlerindeki popülasyonun yaşadıkları toplum ile entegrasyonun yeterince sağlanmadığı, toplumsal değerlerin kendileri üzerinde gerilime neden olduğu ve suç ortamlarına sürüklendikleri düşünülebilir.

Şekil-4: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin 2020 Yılına Ait Asayiş Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

2020 yılına ait asayiş suçları incelendiğinde şüphelilerin kişilere karşı suçları yoğunlukla işlediği görülmektedir. Kişilere karşı suçların tasnifinde

özellikle kasten öldürme, kasten yaralama, cinsel saldırı, cinsel taciz, cebir, tehdit gibi suçlar öne çıkmaktadır. Mal varlığına karşı suçlarda ise, hırsızlık, dolandırıcılık ve yağma gibi suçlar yoğunlukla işlenen suçlardır. Toplumla karşı suçlarda genel ahlaka aykırı suçlar (*hayasızca hareketler, fuhuşa aracılık ve temin etme, müstehcenlik vb.*) ağırlıkla işlenmektedir. Millet ve devlete karşı suçlarda genellikle milletin ve devletin güvenliğini tehlikeye düşürme gibi suçlar öne çıkmaktadır. Kişilere karşı suçlarda yabancı şüphelilerin oranı %1.42 ve mal varlığına karşı suçlarda ise %1,32 olarak gerçekleşmiştir. Veriler analiz edildiğinde, yabancı uyrukluların suç tasnifinde belirtilen suçları işlediği ve haklarında yasal işlem yapıldığı tespit edilmiştir.

Şekil-5: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin 2021 Yılına Ait Asayiş Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

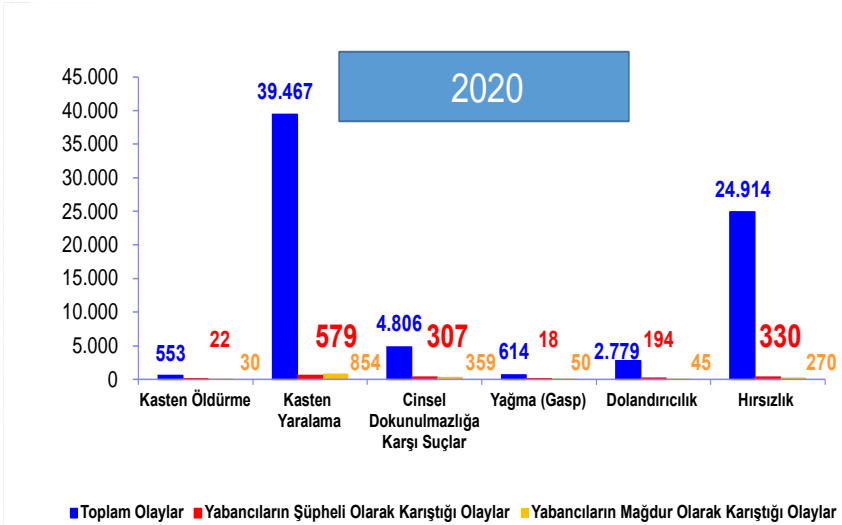
2021 yılına ait asayiş suç oranları incelendiğinde 2020 yılına benzer olarak yabancı uyruklu şüphelilerin genel olarak kişilere karşı ve mal varlığına karşı işlenen suçları işledikleri görülmektedir. Kişilere karşı suçların oranı %1,65, mal varlığına karşı suçlarda ise %1,59 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılına kıyasla kişilere karşı suçlarda %14 ve malvarlığına karşı suçlarda ise %17'lik artış kaydedilmiştir. Diğer bir ifadeyle yabancı uyruklu şüphelilerin oranı çok fazla bir anlam ifade etmezken bir önceki yıla oranla da kısmi artış göstermiştir. Artışın olması toplum genelinde göçmenlerin yaşadıkları güçlüklerin devam ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Şekil-6: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin 2022 Yılına (İlk 8 Ay) Ait Asayiş Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

2022 yılının ilk sekiz ayında gerçekleşen suç oranları irdelendiğinde ise, diğer yıllara benzer şekilde aynı suçlarda yoğunlaşmanın olduğu görülmektedir. Kişilere karşı suçlarda yabancı uyruklu şüphelilerin oranı %2,07, mal varlığına karşı suçlarda ise %1,95 olarak saptanmıştır. Bir önceki yıla oranla sırasıyla %21 ve %19'luk artış gerçekleşmiştir. 2020 yılına kıyasla her iki suç türünde yaklaşık olarak %33 civarında artış tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, yabancı uyruklu şüphelilerin oranının genel suç oranları içerisinde yıllara sâri olarak anlamlı bir artış seyri içerisinde olduğu yorumlanabilir.

JGNK sorumluluk sahasında ikamet eden düzensiz göçmenlerin ve geçici koruma altında bulunan bireylerin suç işleme oranları analiz edildiğinde, genel olarak kişilere karşı ve mal varlığına karşı işlenen suçlarda yoğunluk yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu yoğunluk, göçmenlerin yaşadıkları topluluk ile uyum sorunlarının yeterince aşılamadığını ve entegre olamadıklarını göstermektedir. Bununla birlikte göçmenlerin hangi suçları işlediklerini incelemekte fayda vardır.

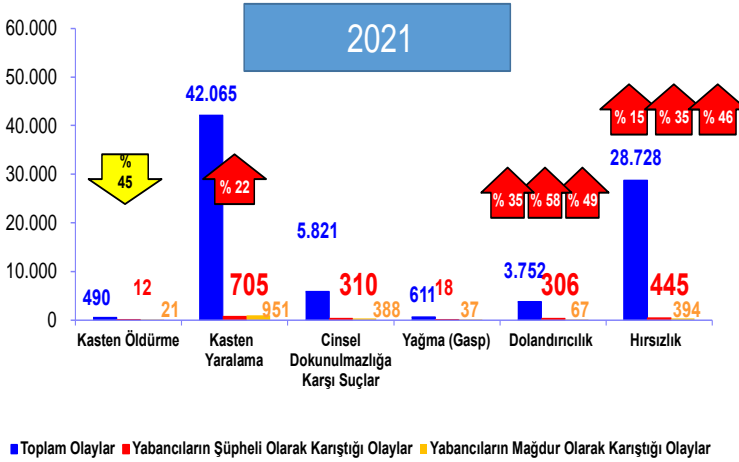

Şekil-7: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin 2020 Yılında En Çok İşledikleri Asayiş Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

2020 yılına ait veriler incelendiğinde, göçmenlerin genellikle kasten yaralama, hırsızlık, dolandırıcılık ve cinsel suçları işlediği görülmektedir. Kasten yaralama suçu içerisindeki yabancı uyrukluların oranı %1,46, hırsızlık suçunda %1,32, dolandırıcılık suçunda %6,98 ve cinsel suçlarda ise %6,38 olarak gerçekleşmiştir. Tespit edilen bu veriler, göçmenlerin özellikle dolandırıcılık ve cinsel suçlarını işlediğini ve haklarında yasal işlem yapıldığını göstermektedir. Göçmenler, göç sürecinin başında yeni mekanlarında başta dil, etnisite, eşit iş-eşit ücret gibi engeller ile karşılaşmaktadırlar. Bu engellerden dolayı göçmenlerin, işgücü piyasasına katılımları çok sınırlı olabilmektedir. Oluşan bu sınırlılık durumu da göçmenlerin şiddet suçları başta olmak üzere ekonomik kazanç sağlayan suçlara yönelmelerinde etkili olmaktadır (Lee vd., 2001). Sampson ve Groves (1989: 776) göçmenler nezdindeki çalışmasında, müsait erkek popülasyon istihdam engelleri ile karşılaştığında yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla suç davranışlarına eğilimli olabileceğini ileri sürmektedir. Aynı şekilde Reid (2005) tarafından da göçmenlerin yasal vasıtalar yoluyla ekonomik başarıyı sağlamak amacıyla yeterli fırsat bulamadıklarında yasa dışı faaliyetlere yöneldiklerini vurgulamıştır. Bununla birlikte, ekonomik başarı için sınırlı imkânların varlığı malvarlığına karşı suçlu davranışlarının yanı sıra, hayal kırıklığının yarattığı gerilimin de kişilere karşı suçları işleme eğilimini arttırabildiği ifade edilmiştir (Agnew, 1992). Diğer taraftan göçmenlerin sahip olduğu değerler ve normları yeni mekanlarındaki topluma ait değerlerden farklılaşarak çatışabilmektedir. Bu çatışma hali göçmenlerin sapkın veya suçlu olarak etiketlenmelerine neden olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle, kültür çatışması kapsamında gözlemlenen yaşantılar ve tecrübeler bireylerin suçlu davranışının en önemli nedeni olarak öne çıkmaktadır (Bui, 2009: 175). Bu çerçevede değerlendirildiğinde Türkiye'ye

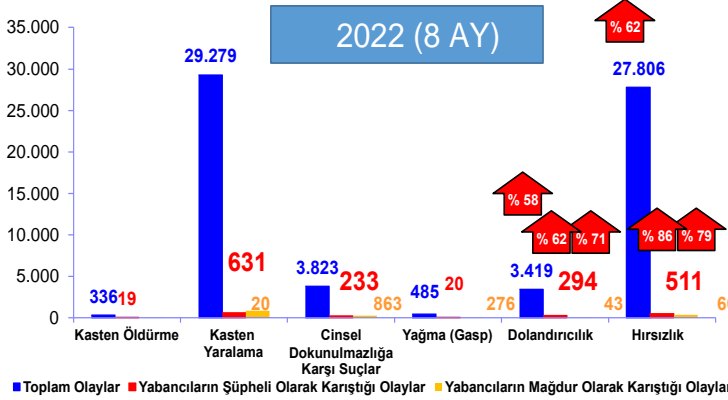

herhangi bir nedenle göç eden bireylerin kişilere ve malvarlığına karşı işlenen suçlarını işlemedeki en önemli etmenin kültürel normlar arasındaki çatışma ile anominin yarattığı gerilim olduğu ifade edilebilir.

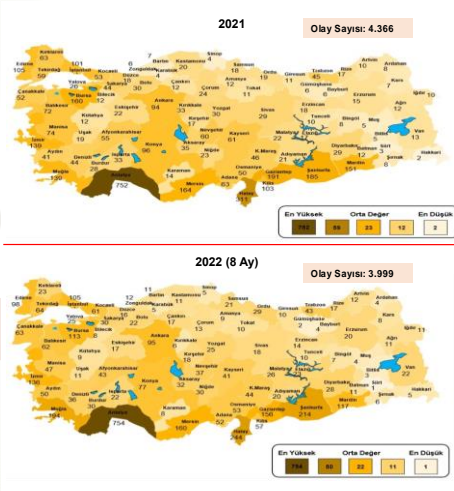
Şekil-8: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin 2021 Yılında En Çok İşledikleri Asayiş Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

Şekil-8’de belirtilen veriler irdelendiğinde, 2020 yılına benzer olarak yabancı uyruklu şüphelilerin genellikle kişilere ve malvarlığına karşı işlenen suçları işlediği görülmektedir. Şüphelilerin oranı kasten yaralama suçunda %1,67, cinsel suçlarda %5,32, dolandırıcılık suçunda %8,15 ve hırsızlık suçunda ise %1,54 olarak gerçekleşmiştir. Bir önceki yıla kıyasla kasten yaralama suçunda %22, dolandırıcılık suçunda %58 ve hırsızlık suçunda ise %35 oranında artış kaydedilmiştir. Cinsel suçlarda ise %17 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Özellikle şiddet ve ekonomik suçlarında gerçekleşen artışların anlamlı bir seviyede olduğu tespit edilmiştir. Yapılan diğer araştırmalar incelendiğinde, Birleşik Krallık genelinde Doğu Avrupa Kökenli göçmenlerin küçük soygun veya hırsızlık suçlarını işlediği, Hindistan ve Pakistan kökenlilerin ise benzer şekilde mal varlığına karşı suçlarını gerçekleştirdiği görülmektedir (Dodd, 2008). Farklı bir tespit de Londra Metropolitan Polisi yetkilileri tarafından yapılmıştır. Londra’da 2008 yılında işlenen her beş suçtan birinin, 2011 ve 2012 yılları arasında da her dört suçtan birinin göçmenler tarafından işlendiği ortaya çıkmıştır (Doyle ve Wright, 2012).

Şekil-8: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin 2022 Yılında (ilk8 ay) En Çok İşledikleri Asayiş Suç Oranları (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

2022 yılının ilk sekiz ayında gerçekleşen verilerin, diğer yıllara benzer bir yapıda olduğu görülmektedir. Yabancı uyruklu şüphelilerin oranı, kasten yaralama suçunda %2,15, cinsel suçlarda %6,09, dolandırıcılık suçunda %8,59 ve hırsızlık suçunda ise %1,83 olarak tespit edilmiştir. 2021 yılına kıyasla sırasıyla %23, %13, %62 ve %86 artış içerisinde olduğu saptanmıştır. Bununla beraber 2022 yılının daha tamamlanmadan bu artışların gerçekleşmesi artış trendinin çok hızlı ve anlamlı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Doğu Avrupa kökenli düzensiz göçmenler ile suç ilişkisini esas alan bir araştırmada, İngiltere ve Galler'deki kolluk birimlerinin verileri kullanılmıştır. Veriler incelendiğinde, düzensiz göçmenlerin şiddet suçlarından ziyade mal varlığına karşı suçları daha fazla işledikleri saptanmıştır (Piopiunik ve Ruhose, 2017: 258). Farklı bir araştırmada ise İngiltere Leicester Highfields bölgesinde işlenen hırsızlık ve fuhuş suçlarındaki yüksek oranların, bölgeye Somali kökenli düzensiz göçmenler yaşamaya başlayınca düşüş gösterdiği belirlenmiştir (Samuel ve Faustino-Santos, 1991: 51). Göçmenlerin ekonomik fırsatlara erişiminin kısıtlanmasına tepki olarak suç işlemelerine neden olmaktadır. Bu çerçevede kendi değerlerini esas alan oluşturdukları alt kültürleri, bireyleri hırsızlık, soygun ve gasp gibi mala yönelik suçlarda örgütlü bir yapıya dönüşmesini sağlamaktadır (Reid, 2005). Birleşik Krallık bünyesinde faaliyet gösteren kolluk kuvvetlerindeki verileri kullanarak yapılan araştırmalara benzer olarak JGNK'daki veriler de hemen hemen aynı sonuçları göstermektedir. Düzensiz göçmenler ve geçici koruma altında bulunan Suriyeliler de toplum genelinde oluşturulan tutum ve algıların sonucu olarak kendilerini sınırlılıkların baskısı altında bulmaktadırlar. Bu durum da kendilerini yaşamlarını idame ettirmek maksadıyla mal varlığına karşı suçları işlemelerine neden olabilmektedir. Göçmenlerin şiddet suçlarına yönelmelerinde sınırlılıkların yarattığı gerilimin, cinsel suçlara yönelmelerinde ise kültür çatışmasının etkili olduğu yorumu yapılabilir.

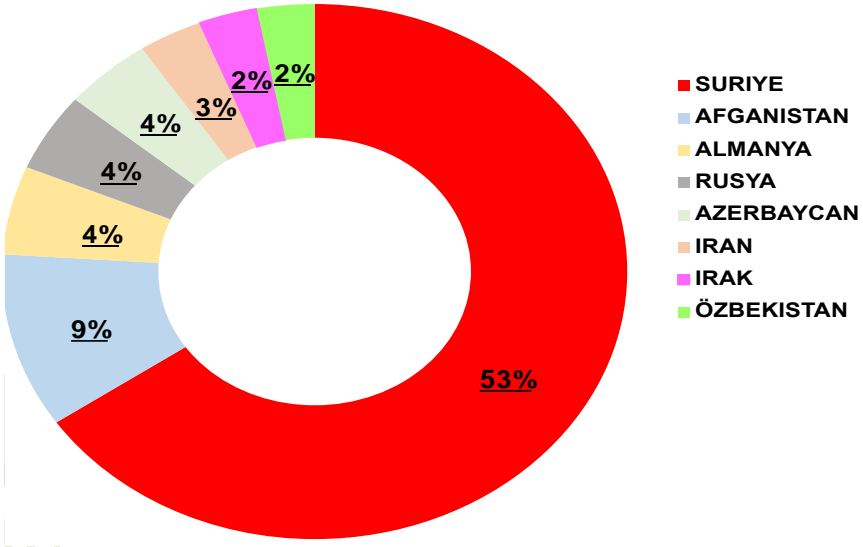

2022 (8 Ay) yılında en fazla artış gösteren iller			
İller	2021 (8 Ay)	2022 (8 Ay)	Artış Oranı
ANTALYA	471	754	% 60
HATAY	206	244	% 18
ŞANLIURFA	130	214	% 65
MUĞLA	80	194	% 143
MERSİN	113	160	% 42
GAZİANTEP	107	156	% 46
İZMİR	88	136	% 55
MARDİN	94	117	% 24
BURSA	103	113	% 10
İSTANBUL	60	105	% 75

Şekil-9: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin İşledikleri Asayiş Suçlarının Türkiye Dağılımı (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

Şekil-9'da bulunan veriler irdelendiğinde, yabancı uyruklu şüpheliler tarafından işlenen asayiş suçlarının en çok göçmenlerin yoğunlukla ikamet ettiği şehirlerde meydana geldiği görülmektedir. 2021 ve 2022 yılındaki veriler kapsamında, Antalya³, Hatay ve Şanlıurfa illeri öne çıkmıştır. Özellikle sınır illeri ve ekonomik fırsatlarının yoğun olduğu iller tercih edilmiştir. Bunun yanında suçlarının işlenme değişimi dikkate alındığında ise Muğla, İstanbul ve Şanlıurfa şehirleri dikkat çekmektedir. Bu şehir merkezleri, düzensiz göçmenler ile geçici koruma altında bulunan Suriyeliler tarafından şehir merkezlerindeki ekonomik fırsatların yoğunluğu nedeniyle tercih edildiğinden diğer şehirlere göre daha fazla asayiş olayı meydana gelmiştir.

³ Antalya'da meydana gelen artışlar değerlendirilirken yaz aylarındaki turizm yoğunluğunun etkisi göz önünde bulundurulması gerekir.

Şekil-10: Yabancı Uyruklu Şüphelilerin Uyruklarına Göre Dağılımı (JGNK Olaylar Veri Tabanı, 2023).

Çalışmanın zaman dilimi dahilinde suç işleyen yabancı uyruklu şüpheli sayısı 11.986 olarak gerçekleşmiştir. Mevcut şüphelilerinin %53'lük kısmını Suriyeliler oluşturmaktadır. Müteakiben %9'luk kısmını Afganlılar, %3'ünü İranlılar ve %2'sini ise Irak uyruklu şüpheliler oluşturmaktadır. Geriye kalan çeşitli ülkelere ait uyruklara ait şüpheliler ise Almanya, Rusya, Azerbaycan ve Özbekistan vatandaşları oluştururken, belirtilen ülkelere ait şüphelilerin Türkiye'ye belirli bir süre için gelen turist veya çalışanların olduğu değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın problemi dahilinde düzensiz göçmen olarak kabul edilen Afganistan, İran, Irak, Pakistan, Bangladeş, Kuzey Afrika ülkeleri vb ve geçici koruma altında bulunan Suriyelilerin işlediği suçlar dikkate alındığında nüfusa orantılı olarak en çok Suriyelilerin öne çıkmasının beklenen bir sonuç olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte önemli bir kesiminin Afganlıların oluşturması da dikkat çeken sonuçlardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç

2011 yılından itibaren Orta Doğu ülkelerinde başlayan siyasi karmaşa ve kaos ortamı kısa sürede çevre ülkelerde toplumsal ve siyasal sonuçlara yol açmıştır. Özellikle Türkiye'nin Orta Doğu bölgesine yakın bir konumda bulunması ve AB'ye geçiş imkanı vermesi nedeniyle diğer ülkelere nazaran daha fazla etkilenmiştir. Suriye kökenli bireylerin gelmesi ve yıllardan beri devam eden düzensiz göçmenlerin mevcudiyeti göz önünde bulundurulduğunda toplumun geneline yayılan bir tedirginliğin hissedilmesine yol açmıştır. Türkiye genelinde yaşanan ekonomik sorunların etkisiyle yerleşik bireylerde olumsuz algıların

oluşmasına zemin hazırlamıştır. Meydana gelen olumsuz algılar özellikle büyükşehirlerde çok önemli güvenlik ve sosyal sorunların yaşanmasına yol açmıştır.

Göçmenler, ilk etapta kendi kültürel normlarını yaşamak ve eski yaşam tarzlarını devam ettirmek amacıyla kentlerin kenar mahallelerinde yaşamayı tercih etmektedirler. Bu süreç içerisinde yaşanan çevrenin fiziksel ve sosyal özellikleri, popülasyonun hızlı artışı, aile yapısının değişime uğraması ve uyum sürecinde yaşanan sorunlar düzensizliğe yol açabilmektedir. Bunun yanında, kentte yaşayan yerleşik bireyler de ilk etapta göçmenleri kendi içlerine kabul etmemekte ve bireyleri kendi çevrelerinin dışına iterek dışlamaktadırlar. Oluşan bu mevcut durum bireylerin toplumla olan entegrasyonunu sekteye uğratmaktadır. Aynı zamanda sağlıksız koşulların gelişmesi ve sosyalizasyon sürecinin aksaması bireyleri suç davranışlarına sevk edebilmektedir. Aslında tavsiri yapılan bu tür bölgelerde, birçok problemin sosyal düzensizliğin bir sonucu olarak meydana geldiği değerlendirilebilir.

2020-2022 yılları arasında JGNK sorumluluk sahasında meydana gelen suç verileri kullanılarak yapılan analizde, toplumun genelinde oluşan algının tersine göçmenlerin işlediği suçların oranının, genel suç oranları içerisinde çok önemli bir payı olmadığı tespit edilmiştir. Ancak tespit edilen veriler kapsamında, oranının yıllara sâri olarak bir artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Özellikle büyükşehirlerde veya sınır illerine yakın kentlerde ikamet eden göçmenlerin, toplum içerisinde yaşadıkları sınırlılıkların vermiş olduğu gerilim kapsamında şiddet ve cebir suçları ile ekonomik yetersizliklerin etkisiyle mal varlığına karşı suçları işledikleri saptanmıştır. İşlenen suçların, şehirlerin ekonomik ve ticari yoğunluğunun yüksek olduğu alanlarda arttığı ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda yapılan analiz çerçevesinde işlenen suçların büyükşehir merkezlerinde veya ticari ve ekonomik yoğunluğunun yüksek olduğu yerlerde işlenmesi bu çerçevede açıklanabilir. Diğer bir ifadeyle sosyal düzensizlik, göçmenlerin sosyal değerlere olan bağlılığın etkisini düşürmesine yol açmaktadır. Düşük bağlılık, bireyleri suç ortamlarına itebilmekte ve işlenen suçların yoğunluğunun yüksek olmasına neden olduğu değerlendirilmektedir. Tespit edilen bu hususların yanında göçmenlerin suç işleme sıklıklarını azaltmak ve toplum ile entegrasyonlarını arttırmak maksadıyla; göçmenlerin temel hak ve hürriyetlerinin uluslararası standartlara kavuşmasını sağlayacak çabalarının geliştirilmesi, ekonomik yetersizliklerini azaltmaya yönelik istihdam fırsatlarının yaratılması, Türkiye’de yaşadıkları sürece kanun ve yönetmelikler vasıtasıyla toplumun hassasiyetlerini gösteren değer ve normları öğretecek eğitimlerin yaygınlaştırılması ve sosyal medyada olumsuz tutumları azaltacak gayretlerin çoğaltılması sağlanmalıdır. Belirtilen gayretlerin artırılması halinde düzensiz göçmenler ile geçici koruma altında bulunan Suriyelilerin toplum ile entegrasyon çabalarının artacağı ve suç ortamlarına sürüklenmelerin azalacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Adiloğlu, S. ve Eklemezler, S. (2018). Bulgaristan Göçmenleri Ulus-Ötesilik ve Muhacirliğin Yeniden Üretimi. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 13(10), 713-735.
- Agnew, R. (1992). Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology*, 30, 47-87.
- Akşit, B. T. (1998). Göç Araştırmalarında Hızlı Değerlendirme Metodolojisi. *Konferans: Türkiye’de Göç*. 8 Haziran 1997, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, (ss. 67-77).
- Alpman, P. S. ve Yarıcı, S. (2017) Göçmenler Konuşabilir mi: Göçmenlik Koşulları Altında Kurulan Sığınmacı Kimliğini Haritalamak. 1. Uluslararası Göç ve Mülteci Kongresi, 23-25 Kasım, Düzce Üniversitesi.
- Alpman, P. ve Yarıcı, S. (2018) Suç, Göç ve Kimlik: Suç Teorilerinde Göç Olgusu. *Turkish Studies*, 13(18), 43-58.
- Aksoy, Z. (2012). Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20), 292-303.
- Ayan, S. (2011). *Suçlu Kim: Türkiye’de Çocuk Suçluluğu*. Ankara: Ütopya.
- Bortner, M. A. (1988). *Delinquency and Justice&Crisis*. New York: Mc Graw Hill Book Company.
- Bui, H. N. (2009). *Immigration and Crime, 21st Century Criminology: A Reference Handbook* (21st Century Reference). (Editör J. Mitchell Miller), SAGE Publications.
- Burgess, E. (1925) *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*. In: Park. R.E., Burgers, E.W. and McKenzie, R.D., Eds., *The City*, Chicago: University of Chicago Press.
- Burkay, S. (2008). Teorik Çerçeve ve Suç. *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 2(4), 1-15.
- Canatan, K. (2013), Avrupa Toplumlarının Göç Algıları ve Tutumları: Sosyolojik Bir Yaklaşım. *Sosyoloji Dergisi*, 3(27), 317-332.
- Delice, M. ve Yaşar, M. (2014), Göç ve Şiddet Suçları İlişkisinin İncelenmesi. *Akademik Barış Dergisi*, 44, 115-144.
- Dodd, V. (2008). Migrant Crime Wave a Myth-Police Study. *The Guardian*, 2008, 16th April. <http://www.theguardian.com/politics/2008/apr/16/immigrationpolicy>. (Erişim Tarihi: 03.05.2023)
- Doyle J., & Wright, S. (2012). Immigrant Crime Wave Warning: Foreign Nationals Were Accused of a Quarter of All Crimes in London. *Daily Mail*, 2012, 18th February. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2102895/Immigrant-crimewave-warning> (Erişim Tarihi: 03.05.2023)
- Durkheim, E. (2004). *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. (Ç. C. Saraçoğlu, Çev.) İstanbul: Bordo Siyah Yayınevi.
- Erdentuğ, A. S. (1977). Suç Kavramının Kültür Farklılığı Açısından Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi DTCF Antropoloji Dergisi*, 10, 75-84.

- Erdoğan, M. (2014) *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum Araştırması*. Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi, Ankara: Hugo.
- Erdoğan, M., Kavukçuer, Y. ve Çetinkaya, T. (2017). Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Mültecilere Yönelik Medya Algısı. *Özgürlük Araştırmaları Derneği*, 5, 5-27.
- General Directorate of Security, (2005). Comparison of European Union Acquis and Turkish Legislation on Migration. International Organization of Migration and British Embassy Co-report.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. Çeviren: H. Özel, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Göç Terimleri Sözlüğü 2'nci Baskı, (2018). İstanbul: Uluslararası Göç Örgütü Yayınları.
- Göç İdaresi Başkanlığı (2020). *Ulusal Mevzuat*, <https://www.goc.gov.tr/ulusal-mevzuat>, (Erişim Tarihi: 03.05.2023)
- Göker, G. (2015). *Göç, Kimlik, Aidiyet. Kültürlerarası İletişim Açısından İsveçli Türkler*. Konya: LT Yayınları.
- Guterres, A. (2007), "Göç Halindeki İnsanlık". *Radikal*, 11.
- Güvenç, B. (1996), *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- İçli, T. G. (2013) *Kriminoloj*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kirişçi, K. (2014). Misafirliğin Ötesine Geçerken: Türkiye'nin Suriyeli Mülteciler Sınava. İngilizceden Çev. Sema Karaca, *Brookings Enstitüsü & Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)*.
- Lee, E. S. (1969). *A Theory of Migration*. J. A. Jackson (der.) Great Britain: Cambridge University Press.
- Lee, M. T. Martinez, R., Jr., & Rosenfield, R. (2001). Does Immigrations Increase Homicide Rates? Negative Evidence From Three Border Cities. *The Sociological Quarterly*, 42, 559-580.
- Jandarma Genel Komutanlığı Olaylar Veri Tabanı, (2023). Olaylar Bilgi Sistemi, Ankara.
- Mangalam, J. J. (1968) *Human Migration: A Guide to Migration Literature in English 1955-1962*. Lexington: The University of Kentucky Press.
- Marshall, G. (2003). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev.: Osman Akinhay, Derya Kömürücü, Ankara: Bilim-Sanat Yayınları.
- Mutluer, M. (2003). *Uluslararası Göçler ve Türkiye*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Orhan, O. (2014), Suriye'ye Komşu Ülkelerde Suriyeli Mültecilerin Durumu: Bulgular, Sonuçlar ve Öneriler. ORSAM Yayını, Rapor No: 189, Ankara.
- Orhan, O. ve Gündoğar, S.S. (2015). Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri. *ORSAM Yayını*, Rapor No: 195, Ankara.
- Özden, P. (2013). Kentsel Yenilenmenin Unutulan Ögesi: Toplumsal Yenilenme, *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları*. 267- 308, (der.) Uğurlu vd., İstanbul: Örgün.
- Piopiunik, M. & Ruhose, J. (2017). Immigration, Regional Conditions, and Crime: Evidence from an Allocation Policy in Germany. *European Economic Review*, 92, 258-282.

- Reid, L., Williams, H. E., Weiss, R. M., & Jaret, A. C. (2005). The Immigration-Crime Relationship: Evidence Across Us Metropolitan Areas. *Social Science Research* 34 (2005), 757-780.
- Samuel, T. J. and Faustino-Santos, R. (1991). Canadian Immigrants and Criminality. *International Migration*, 29(1), 51-76.
- Sampson R. J. and Groves, B. W. (1989). Community Structure and Crime : Testing Social-Disorganization Theory. *The American Journal of Sociology*, 94(4), 774-802.
- Schäfers, B. (2003) *Wanderung, Grundbegriffe der Soziologie*. (edi.) Bernhard Schäfers, Opladen: Leske+Budrich.
- Shaw, C. R. ve McKay, H.D. (1942). *Juvenile Delinquency and Urban Areas*. Chicago, IL, US: University of Chicago Press.
- Shaw, C. R. ve McKay, H. D. (1970) *Cultural Transmission*. M. E. Wolfgang L. Asvitz ve N. Johnston (Ed) *The Sociology of Crime and Delinquency*. New York: John Willey & Soons. Inc.
- Sinha, V. N. P. and Atallah M. D. (1987). *Migration-An Interdisciplinary Approach*. (First Edition), Delhi: Seema Publications.
- Sokullu-Akinci, R. F. (2011) *Kriminoloji*. İstanbul: Beta.
- Stansfield, R. (2016). Reevaluating the Effect of Recent Immigration on Crime: Estimating the Impact of Change in Discrete Migration Flows to the United Kingdom Following EU Accession. *Crime & Delinquency*, 62(2), 1426- 1447.
- Stowell, J. I. & Martinez, J. R. (2007). Displaced, Dispossessed, or Lawless? Examining the Link Between Ethnicity, Immigration, and Violence. *Aggression and Violent Behavior*, 12(5), 564-581.
- Thomas, P. M. (2011). Theoretical Articulation on Immigration and Crime. *Homicide Studies*, 15, 382.
- Tunç, A. Ş. (2015). Mülteci Davranışı ve Toplumsal Etkileri: Türkiye'deki Suriyelilere İlişkin Bir Değerlendirme. *TESAM Akademi Dergisi*, Temmuz 2015. 2(2). 29- 63.
- Tuzcu, A. ve Bademli, K. (2014). Göçün Psikososyal Boyutu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 6(1), 56-66.
- Türkiye Cumhuriyeti, İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>, (Erişim tarihi: 01.05.2023).
- Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık, Resmî Gazete, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu. 11 Nisan, 2013, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm>, (Erişim tarihi: 03.05.2023).
- Türkiye Cumhuriyeti, İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı "Türkiye'nin Düzensiz Göçle Mücadelesi", 03.04.2015, <http://www.goc.gov.tr/icerik3/turkiyenin-duzensiz-gocle-mucadelesi>, (Erişim tarihi: 04.05.2023).
- Uluslararası Göç Örgütü, www.iom.int/iom-history. (Erişim tarihi: 02.05.2023).

Yağcıoğlu, O. (2007). *Göç Sorunu Bağlamında Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Osmanlı Ayanlık Devri'nde Milli Keleş Abdi Hanedanı*

Ercan GÜMÜŞ¹

Öz

Osmanlı Devleti'nin taşra lehine yetkilerini devrettiği ayanlık döneminde konargöçer (koçer) yapısıyla büyümeye başlayan Milan kabileler konfederasyonunun liderliğini üstlenen Keleş Abdi hanedanı, bu çalışmanın ana konusudur. Hanedana adını veren Keleş Abdi ve ardıllarının Osmanlı Devleti ve temsilcileriyle ittifak ve rekabet halindeki gelgitli ilişkisi 18. yüzyıl başından itibaren arşivlerdeki çeşitli türden belgelerden takip edilebilmektedir. Çalışma, sözlü kültürde yer edinmesine karşın hakkında derli toplu malumata sahip olunamayan mitik Keleş Abdi figürüyle başlamaktadır. Devamında onun adıyla anılan hanedanın Mardin-Diyarbakir ve Rakka üçgeninde güçlü bir hanedana dönüşmesinin zeminini sağlayan sosyo-ekonomik dönüşümü irdelemektedir. Ayrıca hanedanın ilk önemli liderleri olan Bişar Paşa, Mahmud Bey ve Timur Paşa dönemleri de ele alınmaktadır. Bu meyanda aşiretin yaşam sahasında gözlemlenen büyük bir beşerî değişim ele alınmıştır. Bu değişim yerleşik yaşamın kıtlık, salgın hastalık ve talana açık olmak gibi öngörülemez tehditlerinden korunmak için ibtidai olmasına karşın korunaklı bir yaşam sunan yarı yerleşik konargöçerleşme sürecine sığınmaktadır. 18. yüzyılda Millî Aşireti'ni oluşturan kabileler bu hayat tarzında Osmanlı Devleti'nin idarî nizamına uygun yeni bir güç olarak belirirken buna aracılık eden Keleş Abdi ve ardılları Osmanlı tarihî araştırmaları için uygun bir araştırma konusu olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Keleş Abdi, Ayan, Konargöçer, Millî Aşireti.

* Bu çalışma Mardin Artuklu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince kabul edilen "Mardin Aşiretleri Tarih Envanteri" konulu ve MAÜ.BAP.21.EF.033 No.lu proje kapsamında desteklenmiştir.

¹ Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: ercangumus1977@hotmail.com, [ORCID: 0000-0001-9904-748X](https://orcid.org/0000-0001-9904-748X).

Milli Kalash (Keleş) Abdi Dynasty in the Ottoman Ayan Period

Abstract

The main subject of this study is the Kalash (Keleş) Abdi dynasty, which undertook the leadership of the Milanese (Milli) confederation of tribes, which started to grow with its nomadic (koçer) structure during the ayan period when the Ottoman Empire transferred its powers in favor of the provinces. The tidal relationship between Kalash Abdi and his successors, who gave the name to the dynasty, with the Ottoman State and its representatives, in alliance and competition, can be traced from various kinds of documents in the archives since the beginning of the 18th century. The study begins with the mythical figure of Kalash Abdi, about whom there is no comprehensive information although it has a place in oral culture. Afterwards, it examines the socio-economic transformation that provided the basis for the dynasty named after him to turn into a powerful dynasty in the Mardin-Diyarbakir and Raqqa triangle. In addition, the periods of Beshar (Bişar) Pasha, Mahmud Bey and Timur Pasha, the first important leaders of the dynasty, are also discussed. In this context, a great human change observed in the life of the tribe is discussed. This change was to take shelter in the semi-sedentary nomadization process, which offered a sheltered life despite being primitive, in order to be protected from the unpredictable threats of settled life such as famine, epidemics and being open to plunder. While the tribes that formed the Milli Tribe in the 18th century emerged as a new power in line with the administrative order of the Ottoman Empire in this lifestyle, Kalash Abdi and his successors, who mediated this, became a suitable research topic for Ottoman history studies.

Keywords: Kalash Abdi, Notable, Nomadic, Milli Tribe.

Extended Abstract

The post-centralization period, in which the Ottoman Empire drifted after the Vienna Campaign of 1683, was referred to with the concepts of "dynasty period", "ayanate and gentry" or "Provincialization of the Ottoman Empire". The Kalash (Keleş) Abdi dynasty, which assumed the leadership of the Milan tribes confederation, which started to grow with its nomadic structure during this ayan period, when the Ottoman Empire transferred its powers in favor of the provinces, deserves to be investigated in terms of its different social base. Kalash Abdi, who named the dynasty, and his successors, in alliance and competition with the Ottoman State and its representatives, can be traced from various kinds of documents in the archives since the beginning of the 18th century.

The study started with the mythical figure of Kalash Abdi, about whom there is no compact information, although it has a place in oral culture. He then touches upon the socio-economic transformation that provided the basis for the dynasty, named after him, to turn into a strong political structure in the Mardin-Diyarbakir and Raqqa triangle, and the periods of Beshar(Bişar) Pasha, Mahmud Bey and Timur Pasha, who were the first important leaders of this dynasty. It should be noted that a great human

change observed in the life of the tribe during this period was also discussed. This change is to take shelter in the semi-sedentary nomadization process, which offers a sheltered life, although it is primitive, in order to be protected from the unpredictable threats of sedentary life such as famine, epidemics and being open to plunder. In the 18th century, the tribes that formed the Milli Tribe emerged as a new power in accordance with the administrative order of the Ottoman Empire in this lifestyle, and Kalash Abdi and his successors mediated this. In this period, which witnessed the rise of provincial elites due to various reasons such as the weakening of the center, the deterioration of the financial management or the sale of offices, it is understood that the Milli Tribe was important for the center, especially in military defense and attacks. The tribe performed a great military service especially in the south and east of the empire.

The emergence of the Kalash Abdi dynasty as a prominent power element coincides with the policies of the 1695 settlement period. During this period, various kinds of measures were applied to force the tribe to settle. In various years, the Ottoman army and the soldiers of the surrounding provinces took action on the tribe that resisted the resettlement. The most known of these attacks is the Exile of 1729 (1729 Tenkili). It is understood that the tribes forming the national confederation came together around the Kalash Abdi dynasty and the tribe it was the leader of, and Kalash Abdi and his sons got out of this structure and took the leadership of the Milli-yi Kebir tribe.

In the records of the 16th century, it is known that three-quarters of the population in the mountainous part of Mardin were Milli Akgeçulu. It is also known that the Milli Tribe mostly adopted the nomadic life here. The Milli Tribe, which mostly wandered in the triangle of Diyarbekir, Mardin and Raqqa, but was known to frequently shift to the north, west and east directions, was directed to the Raqqa Settlement since the 18th century. However, the tribe did not settle within the boundaries proposed to it, and went out frequently. It is understood that the tribe affiliated to the Kalash Abdi dynasty spread in two directions, from the north of Mardin to Malatya and its surroundings from the left, and from the right to Erzurum over Ergani, Keban and Palu. The most important reason for this mobility was the lack of sufficient water and grazing land for the tribesmen and their animals in Raqqa and the settlement area.

While the tribes that formed the Milli Tribe in the 18th century were integrated into the administrative system of the Ottoman State in this lifestyle, those who ruled this operation were the powerful leaders of the Kalash Abdi dynasty. Therefore, in a period when Ottoman localization was observed in the countryside, this dynasty, which was included in this system without leaving their nomadic lifestyle, stands in an exceptional place.

The tribe was of vital importance for the Ottoman Empire, especially in a line to be established for the prevention of Urban attacks and the protection of the central and intermediate regions of the empire. Tribal forces were constantly used in military operations. The fact that they were

an obstacle in front of the Urban tribe took its place in official documents with the phrase "The Lock of Raqqa".

The names of Kalash Abdi/Abdo/Abdal, the father of Kalash Abdi dynasty, the leader of the Milli Tribe, have been found in a sufficient number of documents in official documents. While this dynasty removed tribal rulers during the weak period of the tribal union, it came to the forefront during the union period when the equality was broken and settled at the top of the hierarchical order. Undoubtedly, one aspect that enabled this was that the Ottoman palace administrators bestowed titles such as "iskanbasi" and "kethuda" to the tribal leaders whom they would lean on as allies. What makes Kalash Abdi stand out is that he has the first official title of head of occupant. His son Beshar, on the other hand, took his position one step further and became a pasha and carried his position in the hierarchy to a higher level. Timur, the representative of the next generation, is another member of the Kalash Abdi dynasty, who received the title of pasha.

Another issue that brought Kalash Abdi to the head of the tribal union was that he suppressed "the mir-i asiret" within the tribe and took these gentlemen under his control. As a matter of fact, he was involved in the administration to the extent that he seized the mukataa incomes of the tribe and the incomes of the timar owners.

It should be noted that the separation of Milli-i Kebir (Great Milan) and Milli-i Sagir (Small Milan) did not occur during the Kalash Abdi period and was not observed even during the period of his son Mahmud and Beshar Beys. However, while it is understood that the Kalash Abdi household was the leader of Milli-i Kebir at the beginning of this separation and they were settled on Mardin and on the Zergan River to the south, it is understood that some of the Milli-i Sagir settled around Tercil (Hazro) under the administration of İsa kethuda in the middle of the 18th century. Although their permanent homeland is here, these two tribes continue to live nomadic lives, and on the other hand, they are forced to settle in Raqqa in the south.

The rivalry between Omer and Abdi, which shows the duality within the Milli Tribe, arose not in the same tribe, but in different tribes. Kethudas named Omer and Abdi, who were different tribal leaders, must have competed for the leadership of the Milli-i Tavan structure.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 1683 Viyana Seferi'nden sonra sürüklendiği merkezileşme sonrası yerelleşme devrini haneler dönemi, ayanlık, eşraflık ya da "Osmanlı'nın Taşralaşması" formülasyonlarıyla tanımlayanlar olmuştur (Findley, 2011: 102. İnalçık, 2014: 334. Yayıoğlu, 2010). Gerek merkezin zayıflaması gerek malî yönetimin bozulması yahut da makamların satılması gibi çok çeşitli nedenlerle taşranın yükselişine şahit olunan bu dönemde Milli Aşireti'nin özellikle askerî savunma ve saldırılarda merkez için ehemmiyet arz ettiği anlaşılmaktadır. Aşiret özellikle imparatorluğun güneyinde ve doğusunda büyük bir askerî hizmeti ifa etmişti.

Osmanlı Devleti'nin Urban saldırılarını engellemek amacıyla aşiretleri güney sınırına iskân girişiminde Milli Aşireti'nin yeni bir siyasi yapı olarak ortaya çıktığını ve bu yeni siyasî düzende aşiret temelli bir hüviyetle çevresine çok sayıda kabileyi toplayarak devlet için de çöl taraflarında güçlü bir müttefike dönüştüğünü Seyyid Abdullah Paşa'nın "Rakka'nın Kilidi" şeklindeki tanımından (Gümüş, 2022: 400) ve onları burada yönetime ortak etmesinden çıkarsamak mümkündür. Haneler veya ayanlık devrinde güney ve doğudaki çöl ve dağ geçişlerinde konfederatif bir aşiret örüntüsüyle beliren Milan Aşireti'nin merkezinde hiyerarşinin temerküzü Keleş Abdi hanesinde vücut bulmuştur. Merkezleri olan Karacadağ çevresinde özellikle Fettahzadeler gibi rakip hanelerle çatışmaları onları periferide yer alan diğer konargöçer aşiretler için lider durumuna getiren bir başka husustu. İşte bu çalışma söz konusu yeni gücün erken dönemdeki görünümü ve mezkûr gücün merkezinde yer alan "Keleş Abdi Oğulları" ailesine/hanesine odaklanmaktadır.

1. Konargöçerleşme ve Aşiret Evreni

Kürt aşireti, dış dünyanın ona bilinmez ve tehditkâr bir alan olarak görüldüğü için bireyin zorunlu olarak ait olmayı kabul ettiği bir mikrokozmdur (Nejat Abdulla, 2009).

Yukarıdaki motto, Osmanlı yerelleşmesinin etkilerinin yoğun hissedildiği modern öncesi geleneksel dünyada, Kürt aşiret yapısına mensup insanların içinde bulunduğu durumu betimleyen psikotarihî bir izahtır. Nejat Abdulla'ya ait bu ifadeden dışsal bir tarifiñ ötesinde içeriden gelenlere ait bir ruh hali fehm edilmektedir. Çalışma, genel olarak aşiretlerin güçlendiği bir dünyada bu mikrokozmosun merkezine oturan lider hanesine odaklanmaktadır ve bu itibarla örneklem olarak konargöçer bir hayat tarzını geniş bir coğrafyada benimsemiş Milan Aşireti'ne, sözlü ve yazılı kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda bu aşiretin yönetici eliti olan Keleş Abdi ailesine yönelmiştir.

Keleş Abdi Hanesi'ni 18. yüzyıl başında ortaya çıkaran dönüşüm ve değişim antropologların ele aldığı olgulardandır. Nitekim "parçalı soy sistemi"ne ayrılmış nispeten eşitlikçi kabile ve aşiret düzenlerinde kimi zaman o kabile ve aşiret

liderlerinden birinin hızlı bir şekilde güçlenmesi olgusuna değinilmiştir. Buna göre, bu durumlarda parçalı soy sistemi geçerliliğini korurken soylardan birinin lideri öne çıkar ve diğer kabileleri kendisine bağladı. Suavi Aydın, bu koşulların ciddi bir düşmanın veya tehdidin varlığında ya da ekolojik ve iklimsel koşulların aşılması için öne çıkacak çözümlerde lider figürünü gerektirdiğine dikkat çeker (Aydın-Çiftçi, 2022: 26). Nitekim araştırma konusu olan Keleş Abdî hanesinin belirgin bir güç unsuru olarak görünümü 1695 iskân dönemi politikalarına denk gelmekte ve Arap saldırılarıyla Osmanlı ordusunun Milan kabileleri üzerine saldırdığı bir dönemde belirginleşmektedir. İlgili husus aşağıda sıralanacak “Mühimme Defterleri”ndeki bazı belgelerde açıkça görülmektedir. Bu belgelerin anlattığına göre, Milan kabileleri kuzeyden Diyarbekir paşasının, doğu ve güneyden Musul ve Rakka paşalarının kışkacına alınmışken kabileleri bir arada tutacak bir figür olarak Keleş Abdî ve hanesi ön plana çıkmış ve bu güçlere karşı Milan kabilelerini temsil ederek aracılık/köprü fonksiyonunu icra etmiştir. Sonrasındaki gelişmeler de aileyi riyaset makamında tutmaya yetmiş olmalıdır.

Çalışma özelinde Milli Aşiretî'nin parçası olduğu konargöçer yaşam tarzı tartışılmayı hak etmektedir. Acaba bu yaşam tarzına sahip aşiretler neden yerleşik düzene geçmeye yani köylüleşmeye yanaşmıyorlardı? Acaba bir zamanlar yerleşmişler de sonra tekrar mı hareketli yaşamı benimsemişlerdi? Yerleşik yaşamın iyice kök saldığı düşünülen 16. yüzyıl dünyasında ne olmuştu da konargöçer yaşam şekli yerleşikliğin yerini almıştı; hem de tarım devriminin tohumlarının atıldığı yani neolitik dönemin başladığı günümüz Güneydoğu Anadolu'sunda? Tarihçilerin doğrudan tartışma konusu edinmediği bu soruya tarihî metinlerde cevap aramak mümkündür. Bu büyük dönüşüm maalesef Osmanlı tarihi çalışan çok sayıda araştırmacının da dikkatinden kaçmıştır.

Kanaatimizce taşralılığı ya da desentralizasyonu besleyen en önemli etmen yerelde güvenlik ve üretim dengesinin bozulmasıdır. Dolayısıyla Milan hanesini konfederasyona merkez yapan ve diğer aşiretleri bu aşiret yönetimine çeken husus üretim ve yaşam koşullarındaki bu değişim olmalıdır. Sosyal ve siyasî dönüşüm hâliyle kendi dinamiğini oluşturmuş ve isimleri “müttefik/ittifak” anlamına gelen “mil” sembolüyle anılır olmuştur. Devlet ise dönüşümün hem uzağında hem de uzlaşısında olduğundan dolayı ortaya çıkan bu yeni gücü askerî bir müttefik olarak benimsemekten geri durmamıştır. Bu husus, Karen Barkey gibi kimi araştırmacılarca Osmanlı Devleti'nin yeni dinamiklere uyum sağlama becerisi olarak yorumlanmıştır.²

2 Gümüş, 2019: 17-18. Karen Barkey'e göre Osmanlı Devleti yönetim sahasında katı olduğu kadar esneme becerisini de edinmesiyle çağdaşı olan diğer Avrupa monarşilerinden ayrılır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu her dönemde bünyesindeki topluluklara dikkat etmiştir. Bu sosyoekonomik yapıları kendi amacı doğrultusunda işbirliğine yönlendirmiştir. Yerel idare ve denetim organlarına yansıyan bir esneme becerisiyle geniş sınırlarda hâkimiyetini sürdürmeyi başarmıştır. Bu yönüyle siyasî olarak pazarlıkçı devlet örneği sergilemiştir. Merkez kontrolünün yitirildiği dönemlerde Osmanlı yönetimi aşiretlerle ya da asi olarak gördüğü eşkıyalarla işbirliğine gitmekte bir beis görmemiştir (Barkey, 1999: 249).

1.1. Yerelleşme, Tarımsal Üretimde Dalgalanma ve Eski Hayata (Konargöçerlik) Dönüş

Yukarıda genel olarak değinilen sorunsalı özele taşımak da mümkündür. Bu itibarla bölgede “kadimü'l-eyyam”dan beri meskûn olan Milan Aşireti acaba neden bu dönemde transhüman³ yapıya evrildi? Yerleşikliğin konforuna alışmış topluluklar için çok daha zor şartlarda yaşamak anlamına gelen konargöçer yaşam şekli, muhtemelen Milan mensuplarının tercihi değildir. Mardin eskiden beri yerleşik yaşama ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin burada yaptığı ilk tahrirde Mardin'in kahir ekserinin Milli-yi Akgeçülü/Akkeçili olduğu bilinmektedir. Dahası burada arşiv kayıtlarının desteklediği üzere Milan liderleri timar ve zeamet mutasarrıfıdır (Gümüç, 2023: 7).⁴ Ancak bir süre sonra burayla ilişkili ama burayı da yöneten daha büyük bir aşiret konfederasyonu Mardin'in batısında belirmeye başlamıştır. Bu dönüşümün izi nerede aranmalıdır?

Gerek Ege'deki gerek Adriyatik'teki ve gerekse de tüm Kuzey Doğu Akdeniz'deki dağ kırsallarına benzerlik gösteren Mardin dağlık coğrafyasının konu bağlamında irdelenmesi gerekir. Mardin'in de bir uzantısı olduğu Akdeniz dünyasındaki dönüşüme bakmak ufuk açacaktır.

Fernand Braudel'in buradaki dönüşüme dair notlarına dikkat edilmelidir. F. Braudel, 16. yüzyılda Akdeniz çevresindeki hayvanların özellikle sığır ve koyunların ağırlıklarının çok düştüğünü kaydetmiştir. 1577 yılında tutulan bir kayda göre 8.000 koyun ortalamasında bir koyun için 12 kg gibi bir ağırlık söz konusudur. Bu durumu hayvancılık açısından sefalet olarak yorumlayan Braudel, 1586 yılına kadar kesilen 11.312 koyunun ağırlığının hayvan başına ortalama 11.96 kg olduğunu kaydetmiştir. O, aynı düşük değer in sığırlar ve atlar için de geçerli olduğunu belirtir. Atların yulaf la beslendiği bu dönemde arpa çoğunlukla insanların hayvanlara vermek yerine tükettiği bir tahıl olmuştur. F. Braudel'e göre bu ürün kıtlığının en mühim sebebi iklimdeki tutarsızlık olmakla birlikte ayrıca toprağın derin işlenememesi de başka bir sebeptir. Şartların birbirini tetiklediği bu döngüde toprakların verimsizliğini arttıran bir diğer sebep mezkûr yüzeysel

3 Sözlükte bir yerden diğerine yapılan insan göçü olarak tarif edilmiştir. Toplumsal göçten farklı olarak hayvan sahipliğine dayalı geçim amaçlı bir uyarlanımdır. İnsanların koyun, keçi, sığır, at, katır vb. hayvanlarıyla farklı coğrafi alanlar arasında mevsimlik geliş gidişli yani döngüsel hareketlerine yapılan bir referanstır (Aydın-Emiroğlu, 2003: 811).

4 1667 yılında Milli-yi Esbiyak beyi (mir-i aşireti) büyük dedesi Bayezid'den kendilerine 1557 yılından beri eben an ceddin usulü üzere kalan 12.000 akçe kıymetinde bir timara dair onay istemiştir (BOA. İE. HAT. 2-199, H. 10.10.1077/M. 5 Nisan 1667). 1730 yılına ait bir mühimme defterinde bu timar hala Milan mensuplarındadır ve “Milli-yi Espiyan Mir-i aşiret-i Bayezid” adıyla anılmıştır (BOA, A. DVNSMHH., 135-120). Mardin'de bu hususa dair bir diğer örnek ise Hoca Mahmud hakkındadır. 1585 yılında Hoca Mahmud Gode/Gole köyünde 20.000 akçe değerinde bir zeameti tasarruf ediyordu (BOA, ADVNSMH., 56-321, H. 16.11.993/M. 9 Kasım 1585). Ayrıca Mardin'e yakın bir yer olduğu düşünülen (Bugün ki Viranşehir'in eski yeri olmalı) Milli Viranı adlı yerde de 1579 yılında Milli mensupları zeamet işletmişlerdir. Buna dair kayıтта 18.020 akçe kıymetinde bir zeamet söz konusudur (BOA, A.DVNSMHH., 37-2801, H. 9.04.987/5 Haziran 1579).

tarımın yüklenicisi olan insan ve hayvan gücünün zayıf düşmüş olmasıdır (Braudel, 1989: 154). Ancak Braudel, Akdeniz dünyasında “azla yetinme” kültürünün coğrafyanın getirdiği bir zorunluluk olduğu kanaatindedir. Edebiyat eserlerinden yaptığı kimi alıntılarla özellikle Venedik ve Fransa sofralarının bolluğu karşısında Türk, Rum, İspanyol ve İtalyan sofralarının mütevazılığı ve insanların “karınlarının içeri doğru oyukluğu”nun sebebini hasat ve ürün yetersizliğine bağlamıştır. Hâliyle bu azla yetinme bir erdem olarak belirlemiştir. Ayrıca kıt yaşam ve yokluk “zevk eksikliği”ne yol açan bir gereklilik olarak tanımlanmıştır (Braudel, 1989: 155).

Braudel’in hasatın dengesiz unsurlar sebebiyle eksik kalmasına dair anlatısı önem arz eder. Buna göre hasadın bağlı olduğu dengesiz unsurlar sırasıyla şunlardır: rüzgâr, su baskınları, mevsim düzensizlikleri, yağmur rejimindeki kararsızlıklar ve güneyden gelen çekirge belası. Dolayısıyla bu dengesizlikler sıklıkla hasadı bozmuş ve bozulmuş bir hasat anlaşılacağı üzere insan yerleşimini ve eylemlerini de belirlemiştir. Aç kalmış insanların yiyecek arayışı kanaatimizce tüm Akdeniz dünyasında yerleşik düzeni tehdit eden en mühim amildir. Yağmurun ve karın bol olduğu kış ve bahar döneminde ekmek fiyatları bolluktan dolayı düşerken tersi durumda kıtlıktan hayvanlar ve insanlar kitlesel olarak kırılmıştır. Bu dönemde özellikle 1586 ve 1591 yılları arasındaki bunalım dikkat çekicidir. Braudel, bu yıllarda başarısız da olsa kamusal dağıtımın insanlara çare üretmeye çalıştığına dikkat çeker. Akdeniz çevresindeki bu bunalım insanları yurtlarını terketmeye zorlamış, kuzeye üretimin daha düzenli olduğu kentlere yönlendirmiştir (Braudel, 1989: 156-157).

Yukarıdaki tabloya benzer bir durum Anadolu için de geçerli olmuştur. Anadolu’da bu tarihlerde virane hâle gelmiş ocak ve haneler çok fazladır. Orta Anadolu için bazı veriler mevcuttur. 17. yüzyılın başından 18. yüzyılın sonuna kadar devam eden anarşi döneminde Haymana kazasına bağlı 36 köyün bütünüyle terkedildiği kaydedilmiştir (Aydın-Çiftçi, 2022: 96. Akdağ, 1975: 447).⁵ Benzer bir hususa Carlo Ginzburg da değinmiştir. Carlo Ginzburg bu dönemde İtalya’da çiftçilerin artık üretimi bırakarak evlerini ve çiftliklerini terkedip çevreye dağıldıklarını kaydetmiştir. Buna göre İtalya’da 16. yüzyılda terkedilmiş köylerin oranı 4/3 idi yani her dört köyden üçü terkedilmiştir (Ginzburg, 2018: 46).

Akdeniz çevresindeki bu bunalım inceleme dönemimizdeki Mardin ve çevresine yerleşik Millileri de gerek güneyden gelen saldırılar ve gerekse de hayvanları için verimli otlak arayışı neticesinde harekete sevk etmiş olmalıdır. Nitekim Milan mensuplarını bu dönemden sonra arşivlerde daha sık şekilde konargöçer olarak görmekteyiz.

5 Her iki kaynak Ankara’ya bağlı Bacı Kazası’ndan hükümet merkezine gönderilen bir belgeden hareketle bu kazada mevcut 38 köyün 33’ünün boşaldığını ve ahalisinin firar halinde olduğuna dikkat çekmiştir.

Braduel'in "Akdeniz'de iklim değişmiş midir?" sorusuna nihai olarak evet veya hayır şeklinde bir cevabın kanıtların yetersizliğinden dolayı verilemeyeceği, ancak bir sorun olarak bunun masada durduğu (Braudel, 1989: 177) şeklindeki değerlendirmesine bir katkı kabilinden yerleşim oranlarının değişimi ve yeniden avcı toplayıcılığa (ki bu sefer adı konargöçerlik) dönülmesi olgularını tartışmaya açmak gerekmektedir. Özellikle İmparatorluğun güney sınırındaki Kürt aşiretlerinin transhumansa evrilmesinde iklimdeki değişimin önemli bir etkisi olmalıdır.

1.2. Mardin Çevresinde Yerelleşme ve Keleş Abdi Hanesi'nin Ön Plana Çıkması

Yukarıda ele alınan dönüşümün Osmanlı İmparatorluğu'nun güney sınırını etkilediği sonucuna varılmaktadır. Anılan nedenlerden Osmanlı Devleti'nde desentralizasyonun başlaması Mardin, Urfa ve Diyarbakir çevresinde aşiretli bir tabana sahip olan Milli Aşireti'nin öbeğini oluşturan bir hanenin ön plana çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmenin hızlandığı bir dönemde etkilerinin Milli Aşireti örnekleminde Diyarbakir eyaletinin güneyindeki bölgelere yansımalarını incelemektir.

Osmanlı Devleti'nin taşrada yerleşme temayülüne ve burada beliren yeni temsilcilere imparatorluğun farklı bölgelerinden örneklerle değinmek gerekir. İmparatorluğun İran serhaddinde Beyazid Sancağı'nın başına geçen Bayezid Mirleri bu bağlama bir örnektir. Nitekim bu konfederasyonun başında Besyan Aşireti'nden bir lider hanesi, bölgede büyük bir serbestiyet elde ederek Tanzimat Devri sonrası sıkı merkezleşme politikalarının yaşam bulmasına değin varlığını yürütmüştür. Bu mirliğin lider hanesindekiler, Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi'ndeki müttefiki Şehsüvar Bey'in torunlarıdır. Hanedan mensupları resmî arşiv kayıtlarına göre 1578-1848 yılları arasında sancakbeyliğini deruhte etmişlerdir. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancak idaresiyle yönetici oldukları Bayezid ve çevresinde güçlü bir idare oluşturmuşlar (Kaya, 2023: 334), yönetim merkezlerini inşası 1785'te tamamlanan İshak Paşa Sarayı denen muazzam bir yapı ile taçlandırmışlardır (Varlı, 2004: 428). Karadeniz ve İran arasındaki ticarî yolların kavşağında yer almaları beyliğin iktisadî açıdan ehemmiyetini arttırırken İran savaşları gelişime sekte vuran önemli bir olgudur. İmtiyazlı Ekrad hükümet ve yurtluk ocaklıklarının Osmanlı yerleşmesine uyum sağlayan diğer bazı aşiret ve haneleri şunlardır: Bitlis'te Rojkiler, Cizre'de Aziziler, Atak'ta Zirkiler, Palu ve Çermik'te Mirdasiler, Erdelan'da Erdelan mirleri, Baban ve Süleymaniye'de Babanzadeler, Hakkâri'de Şenbular vb.

Yerelliğin güç kazandığı yerlerden biri de Bağdat olmuştur. Bağdat'ta yönetimi ele geçiren Gürcü asıllı Memlük hanedanı uzunca bir süre etkinliğini sürdürmüştür. 1747 ile 1831 yılları arasında Bağdat paşalığı yapan bu hanedan mensupları merkezleşme sancılarında paylarına düşeni tasfiye edilerek almışlardır. Bu hanedanın araştırma bağlamında özel bir yeri vardır. Nitekim, Milan mensubu Keleş Abdi Hanesi'ni tarih sahnesinde görünür kılan olgu,

anıların Bağdat'taki Gürcü hanesiyle kurduğu ittifaktır. Nitekim Aydın, Salzman'a dayanarak bu hususu dikkatlere sunmuştur (Aydın vd., 2001: 821).

Keleş Abdi Hanesi'nin liderliği ele alması, Milli-yi Kebir ve Milli-yi Sağır ayrışmasının muhtemel bir sonucu olmalıdır. Bu ayrışmanın 16. yüzyıla kadar geriye gittiği kaydedilmiştir. Buna göre, Milli Aşireti'nin yedi temel nüvesinden biri olan Hıdrekan kabilesinin ağası, Milli Aşireti dışından Abdi ve Ömer adlı iki yetimi evlatlık almış ve bunları geleneklere uygun olarak yetiştirmiştir. Zamanla yiğitlikleri ve cesaretleriyle aşiret içinde akınlara liderlik eden bu kardeşler rüştlarini ispat ederek reislik makamını elde etmişlerdir. Millilerin "Gamiri" kısmına mensup yedi aşiret biraraya gelerek Abdi Ağa'yı aşirete reis olarak seçmişlerdir. Bu gelenek aşiret içinde zamanla "Mala Abdi Ağa" ve "Mala Ömer Ağa" adlı iki hanedanın ve dübendiliğin/iki başlılığın başlangıcı olarak kabul görmüştür (Ekinci, 2022: 232).

2. Keleş Abdi/Abdo

Milli aşiretinin konfedere hale gelmesi ve bu yapıya liderlik eden haneyle ilgili kaynaklara bakıldığında gerek aşiret mensuplarının gerekse de bu gelenekten hareketle eser kaleme alan Eyüp Kıran'ın "Mala Keleş Evdi"⁶ (Keleş Abdi Hanesi) hususuna dikkat çektikleri görülür. Nitekim Kıran, bu konuya münhasıran kaleme aldığı eserinde aşirete uzun süre liderlik yapan sülalenin Keleş Evdiler olduğunu kaydetmiştir. Ona göre aşiret konferderasyonunun resmîleşmesi ve belgelendirilmesi muhtemelen Keleş Evdi dönemindeydir. Bu birliği kurmasından hareketle haneye onun adı verilmiştir. Ancak yazar bu konuda kesin bir tarih kaydetmemiştir (Kıran, 2003: 78-79). Aşağıda ayrıntılarıyla değinilecek mühimme kayıtlarından da anlaşılacağı üzere bu kişinin 18. yüzyıl başlarında hala hayatta olduğu düşünülebilir.

Osmanlı Devleti'nin bir şekilde yerel güçlere alan açtığı bir dönemde yaşadığı düşünülen Keleş Abdi Ağa'nın başında olduğu kabile ve müttetik kabileler için taşıdığı önem hanedanın ve aşiret konfederasyonunun birleştirici ve kurucu lideri olmak gibi bir ehemmiyet arz eder. Bu kurucu lider ve ardılları olgusu hakkında İbn Haldun birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Hanedanların ve devletlerin ömürlerine dair bir genelleme yapan İbn Haldun'un teorisine uyarlandığında Keleş Abdi hanesinin ilk lideri olan Abdi aynı zamanda "Bani-i Mecd"dir (İbn Haldun, 2009: 346-347).⁷

6 "Mala Keleş Evdi", Kürtçe olup "Keleş Abdi Hanesi" anlamına gelmektedir. Nitekim mal, ev ve hane anlamlarındadır. Abdi ise yine Kürtçe'de (Kurmanci) Evdi şeklinde telaffuz edilir.

7 İbn Haldun'un teorisine göre yaşayan her şey bir bozulma sürecindedir. Bu meyanda hanedanlar ve hükümdarlıklar da fesad ve bozulma sürecini yaşarlar. Bu itibarla asalet, şan ve şeref de ancak dört kuşak/nesil sürer. Buna göre, bu gücü tesis eden "bani-i mecd"dir. Yerine gelen oğlu "mübaşir" olup babasının güç inşasına şahit olmuştur. Üçüncü nesil "mukallid" olup atalarının iktidarını taklit eder. Çürümenin vücut bulacağı dördüncü kuşağa ise "hadim" denir ki bu asabiyeti yıkan sonuncudur.

Osmanlı arşivinde incelenen kayıtlar Keleş Abdi'nin liderliğini ve hanesinin önemini teyit etmektedir. Aşağıda Keleş Abdi adına rastlanan birbirine yakın tarihlerde kaleme alınmış bazı mühimme kayıtları irdelenecektir. Keleş Abdi isminin sözlü gelenekte bir söylence olmayıp belgelerde yer aldığına dair ilk somut veri, 1718 yılında kaleme alınmış bir belgededir ve burada Abdi ismine rastlanmaktadır. İlgili belgede anılan Milli mensubu birçok kabile arasında ismiyle dikkat çeken “Abdi” ifadesi ister istemez hane kurucusunun bu yıllarda eylemleriyle merkezce anıldığını düşündürmektedir.

1718 tarihli belge, Ergani kazası naibi Mevlana Hüseyin'in divana şikâyet amacıyla kaleme aldığı bir arzı ve şehrin önde gelen ulema ve sulehasının da desteğiyle Millilü Ekradı'ndan Bamiran, Dudegan/Dodikkan, Sendegan/Sindikkan, Ömerkan vesair kabilelerin burayı talan ettiği ve ahalinin mahsulatına büyük zararlar verdiğini şikâyet etmişlerdir. Anılan kabilelerin ayrıca ahaliye ait hayvanları gasp etmekten başka bunlar yüzünden yollarda güvenliğin de temin edilemediğini belirtmişlerdir. Bu durumu tahkik etmesi için Vezir Yusuf Paşa'ya haber verilmiş, bunun üzerine anılan kabilelerin Zergan Suyu⁸ çevresinde iskânlarına dair ferman verilmiştir. Ancak şikâyetlerin arkası kesilmeyince anılanların “haklarından gelmek” üzere bir emr-i şerif istenmiştir. Bunun üzerine hazine-i amiredeki baş muhasebe defterlerine müracaat edilerek anılan Millili kabilelerinin Diyarbekir eyaletine bağlı Mardin voyvodalığı aklamındaki “göçer/koçer ulus” taifesinden olan Ömeran/Emeran, Dodekan, Sendekan, Ömerkan ve Kaşidegan oymakları ile kethüdaları İbrahim, Ebuzer, Kasım, Millilü Abdal, Ahmed, İbrahim ve başkaca Milli-yi Kebir taifesinin yaylak ve kışlaklarına dahil oldukları anlaşılmıştır (BOA, C. DH.. 138-6866, 29.12.1130/23 Kasım 1718). Söz konusu bu belgede anılan “Millilü Abdal” ile Keleş Abdi'nin aynı kişiler olduğu düşünülmektedir. Nitekim mezkûr Millilü Abdal Milli Aşireti kabilelerinden birinin kethüdası idi ve bu itibarla Osmanlı arşivinde mukayyed olduğu görülmektedir. Millilü Abdal'ın Milli-yi Kebir içerisinde yer alan kabilelerden birinin lideri olması ve neredeyse aynı tarihlerde aynı yerde liderlik yaptığı bilinen Keleş Abdi ile aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Bu belgede Milli-yi Kebir'in kadim mahalleri olan Kasr-ı Mezruk çevresinde ve özellikle de Zergan Suyu etrafında iskânı kabul ettikleri, Milli-yi Sağır'in ise kethüdaları olan İsa'nın maiyetinde kadimden beri Tercil⁹ nahiyesinde meskûn olup timar reayasası olarak kayıtlı oldukları belirtilmiştir.

Keleş Abdi ve ardılları olan Bişar ve Mahmud hakkında ayrıntılı bilgiler veren bir diğer araştırmacı Mehmet Rezan Ekinci'dir. Buna göre Milli Aşireti'nin idaresi çok eski zamanlardan itibaren yedi esas aşiretten olan Hıdrekan Aşireti'nin elindedir (Gökalp, 2009: 38. Ekinci, 2017: 127). Ayrıca Milli Aşireti, kebir ve sağır

8 Zergan Suyu, günümüzde resmi kayıtlarda Gümüş Çayı olarak anılmaktadır. Mardin'in Çağ Suyu, Savur Çayı ve Buğur Çayı ile birlikte önemli dört akarsuyundan biridir (Mercan ve Arpağ, 2020:26). Akarsu sularını Mardin yükseltilerinden toplayarak güneyde Kızıltepe'den ülke sınırları dışına akar.

9 Diyarbekir eyaleti dâhilinde bir kaza idi. Günümüz Diyarbakır-Hazro ilçesinde yer alan bu yerleşim Milli sakinlerinin merkezlerinden biriydi (Gümüş, 2014: 13).

şeklinde ayrılmıştır ve Milli-yi Kebir Mardin çevresinde, Milli-yi Sağır ise Viranşehir tarafında yerleşmiştir (Bozkurt, 2003: 148. Bozkurt, ?;187. Ekinci, 2017: 127). İşte bu bilgilere göre Mardin tarafına yerleşen Hidrekan Aşireti yani “Hıdır Ağa Ailesi” Milli-yi Kebir’in esas bünyesini oluşturmuştur. Anlatıya göre Hidrekan lideri Fedgan/Fed’an Araplarından Fu’an Aşireti’nin Şalan kabilesinden Abdi ve Ömer isimli iki yetimini evlat edinmiştir. Zamanla cesaretleri ve cengâverlikleriyle ön plana çıkan bu iki genç aşiretin akıncı reisleri mevkiine gelmişlerdir. Kökeni bu iki gence dayanan Abdi Ağa ve Ömer Ağa aileleri gerçekte Milli Aşireti ile kan bağına sahip değildir. Ekinci, bu iktibasın kaynağı olarak sadece Gökalp’in bildiğini, Bozkurt ve daha başkalarının Abdi ve Ömer Ağa hanelerinin Araplığı iddiasına katılmadıklarını kaydetmiştir. Buna göre her iki hane de aslında Kürt’tür.¹⁰ Anlatıya dönecek olursak daha sonra Milli Aşireti’nin kahir ekserini oluşturan “Gamirîler”¹¹ adlı yedi temel aşiretin beyleri, Abdi Ağa’yı reisliğe seçmişler ve bunu belirten bir mazbata kaleme alarak üzerine mühürlerini basmışlardır. Bu tarihten itibaren söz konusu bu yedi aşirete “Yedi Mühür Sahipleri” denmiştir. Ekinci’ye göre, Osmanlı arşiv belgelerinde Kebir ve Sağır tasnifli Milli Aşireti idaresinin genel lideri Abdi Ağa’dır ve o 1724 yılında aşiretin başındadır (BOA, AE. SAMD. III,11/1031, 29 Z 1136/18.09.1724). Keleş Abdi hakkında fazla bilgi bulunmadığını nakleden Ekinci, Keleş Abdi Ağa’nın kardeşi Ömer Ağa’nın da muhtemelen aynı dönemde Milli-yi Sağır liderliğini yürüttüğünü belirtmiştir (Ekinci, 2017: 127-129).

Milli Aşireti’nin 1724 yılında genel idarecisi olarak görünen Keleş Abdi Ağa’nın Bağdad Valisi Ahmed Paşa maiyetindeki orduda yer aldığı kaydedilmiştir. Ali Emiri’ye göre bu yıllarda Nadir Şah’ın¹² karşısında Osmanlı Devleti yanında

10 Ekinci, Bozkurt’tan şu iktibasta bulunur: “Bozkurt, Millilerin kökeniyle ilgili olarak Ahmed Vasfi Zekeriya’nın eserini kaynak göstererek: “Her ne kadar Milan Aşiret reisleri Arap’tır düşüncesi bölgede hâkim ise de bunlar Arap değildir. Ekseriyetin kabulü, Kürt oldukları yönündedir.” bilgilerini nakletmektedir” (Bozkurt, ?; 184-185. Ekinci, 2017: 128).

11 Kürtçe “Öküzü Ölenler” manasına gelir.

12 Nadir Şah, İran’da Safevi şehzadelerinin hanedan içi çekişmelerine son verip tahta geçen yeni şahdı. Kimi kaynaklara göre Afşar Türkmenleri’nden olan Nadir Şah, yöneticilik kabiliyetini Meşhed ve Horasan emiriyken ispat etmiş ve Şah Abbas Mirza’nın (II. Tahmasb) talebiyle taht kavgasında kendisinden istifade edilmek üzere muhafız alayının başına getirilmiştir. Bu tarihten sonra Tahmasb Kulu Han unvanıyla da anılan Nadir Şah, Meşhed, İsfahan ve Şiraz’ın geri alınmasında etkili olmuştur. İstanbul’da 1729 tarihli Patrona Halil İsyanı’nı fırsat bilerek Hemedan ve Tebriz başta olmak üzere Irak-ı Acem ve Azerbaycan’da Osmanlı yönetimine geçen İran eyaletlerini tekrar Safeviler’e bağlamıştır. Ancak daha sonra buraları alan Osmanlı yöneticileriyle anlaşan Şah II. Tahmasb’ı bu anlaşmalar nedeniyle tahttan indirerek şahın birkaç aylık olan oğlunu III. Abbas ismiyle tahta geçirip kendisini de “naibü’s-saltana” ilan etmiştir (7 Eylül 1732). Bu tarihten tahtta mutlak hâkimliğini ilan edeceği 1736 yılına kadar batıda Osmanlılar ile kuzeyde Ruslarla çatışmaya girmiş ve İran hâkimiyetini genişletmiştir. Bu arada her iki güçle de çatışırken tarafları birbirine karşı ittifaklarda kullanmıştır. Bu sebeple İran’ı Osmanlı ve Rus baskılarından kurtardığı kaydedilmektedir. Kuzeyde Gence, Tiflis ve Revan’ı zaptettikten sonra bir kurultay talebiyle Safevi hanedanına son vermiş, böylece Safeviler’in Osmanlılar ile düşmanlığının da esas nedeni olan Şia anlayışını terkederek mutedil Ceferi mezhebinin benimsenmesi şartıyla 8 Mart 1736 tarihinde tahta Nadir Şah unvanıyla oturmuştur. İran’ın İslam dünyasındaki izole durumuna son vermek kastıyla giriştiği bu tutumu nedeniyle İran’da Sünnilik ithamına maruz kalmıştır. Aktivist bir siyaset izleyen

savaşan Milli Aşireti ve başında bulunan Keleş Abdi Ağa, devlet namına hayli yararlılıklarda bulunmuştu. Böylece Keleş Abdi Ağa, Bağdad valisinin teveccühünü kazanarak Milli Aşireti reisliğine tayin olmuştur. Ali Emiri'nin "Diyarbakir A'yanı'nın Mevakıb ve Eşrafı'nın Terceme-i Halleri" adlı eserinde aşiretin riyasetini gösteren bir şecere sıraladığı, şecerenin Keleş Abdi Bey ile başlatıldığı lakin kardeşi Ömer Bey'e dair bir kayda yer verilmediği kaydedilmiştir (Ekinci,2017: 128). Diğer taraftan Abdi Bey ile Ömer Bey'den bahseden 1724 tarihli bir belgede Ömer Bey'in Milli-yi Sağır aşireti ihtiyarı sayılmasından hareketle anılanların çağdaş kaynaklarda zikredildiği üzere kardeş oldukları ileri sürülmüştür (Ekinci, 2017: 129). Ancak bu iki başlılığın Keleş Abdi Ağa ve Ömer Ağa şeklinde aşiret içinde anılmasına binaen bunu destekleyecek belgeler bulunduğunu belirtmek gerekir ve aşağıda buna dair veriler yeri geldikçe tarihsel sırasıyla ele alınacaktır.

1725 yılında Keleş Abdi ve beraberinde birkaç kişinin sürgün kararlarının kaldırılması için Amid'den 66 kişinin imzasıyla İstanbul'a bir mahzar gönderilmiştir. Bu belgeden hareketle Keleş Abdi'nin bu yıllarda hayatta olduğu ve Milli konfederasyonun iskânbaşı sıfatıyla merkez idarecilerinin tanıdığı bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. Dahası Kiki Aşiretinin de Milli bünyesinde anılmasına itiraz edilerek Kikilerin kendilerine ait bölgede müstakilen yaşadıkları ve iskândan kendilerini affettirmeye çalıştıkları tespit edilmektedir.

8 Eylül 1725 tarihinde Amid sakini ülema, süleha, meşayih, sadat, ayan, tüccar ve diğer imtiyazlı zümreden kimseler bir mahzar kaleme almışlardı. Bu kimselerin beyanına göre, Rakka'ya iskânı ferman olunan Milli aşireti İskanbaşı Keleş Abdo ve Kiki aşiretinden Şah Kulu, Mola Hasan, Tavail ve İsa ile Sipkan aşiretinden Zor Mustafa, Hüseyin ve İsa ile Zirki aşiretinden Şemdin ve İsmail adlı 9 kişi iskâna memurdur. Yanlarında bulunan aşiret mensupları ile iskâna gönderilmişken çevreye zarar verdikleri, geçtikleri yerleri yağma ve talan ettiklerine dair şikayetler merkeze gönderilmiştir. Bunun üzerine anılanlardan Şah Kulu, Molla Hasan, Tavail ve İsa kalebend cezasına mahkum edilmiştir. Oysa bunlar, iskâna riayet etmenin yanında Milli Aşireti içinde dahi değildi. Aynı şekilde Keleş Abdi ve maiyetinin de çevreye zarar vermeleri "hilaf-ı vakıa"dır. Mahzar sahiplerinin iddiasına göre, anılanlar kendi hallerinde olup iskân şartlarına da uymuşken bunlardan Şah Kulu, Molla Hasan, Tavail ve İsa'nın iskândan affolunmaları gerekmektedir. 66 kişinin adının yer aldığı mahzarın ilk imzacıları es-Seyyid Ebubekir el-Müderri ve es-Seyyid Abbas el-Müderri'dir ve devamında

---

Nadir Şah, İran'daki iç karışıklıklara son vermiş, doğu ve batıdaki komşu devletlerle savaşları da başarıyla sürdürmüştür. Bu başarıyı ise askeri dehası ve sert disipliniyle sağladığı kaydedilmiştir. Osmanlılar ile çatışma sürecini 4 Eylül 1746 tarihinde Kerden Anlaşmasıyla sonlandırmıştır. İran Hacı yollarının güvenliği ve Caferiliğin beşinci hak mezhep olması üzerine Osmanlılar ile diplomasi yürütmüş, ilkinde başarılı bir sonuç almışsa da ikinci talebinden bir süre sonra vazgeçmiştir. 20 Haziran 1747'de kendi komutasındaki bir grup askerin eliyle ani bir baskın sonucunda çadırında öldürülmüştür. İran'da İmamiye Şiiliği'nin yayılmasında ve Afganistan adıyla bir ülkenin zuhurundaki rolü önemlidir (Özcan, 2006: 276-277).

yer alanlar seyyid, ağa unvanlı kimselerdir. Aralarında tüccarların da bulunduğu bu isimlerden paşa unvanı taşıyanlar da mevcuttur (BOA, AE.SAMD.III, 9/850, 29.12.1137/8 Eylül 1725). Keleş Abdi'nin başında olduğu Milli Aşiretinin iskân edilmesi sırasında bünyesinde Zirki ve Sipkan aşiretlerinin de yer aldığı ancak Kiki'nin bu yapıdan ayrı olduğu belgedeki beyanlardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu mahzar Keleş Abdi'nin ve yanında anılan iskân görevlilerinin Amid eşraf ve ayanınca masum görülerek akredite edildiğinin bir göstergesidir. Öte yandan bu tarihlerde iskânbaşı unvanına sahip olan Keleş Abdi'nin belki de bu sıfatı dolayısıyla kabilesinin ve aşiretinin riyasetinde hızla yükseldiği düşünülebilir.

Keleş Abdi veya ardıllarının erken sayılabilecek bu dönemde devlet idaresiyle gelgitli bir ilişkide oldukları anlaşılmaktadır. İskanbaşı ve aşiret kethüdası gibi sıfatlarla devlete karşı bazı yükümlülüklerin kabilesi ve dolayısıyla aşireti nezdinde taşıyıcısı olan ve bu itibarla da resmi bir görevi haiz olan Keleş Abdi veya ardılları aynı sıralarda devlet nazarında eşkiya olarak da anılmakta ve takibine diğer devlet görevlileri atanmaktadır. Aşağıda bu olguya dair birkaç belge sıralanacaktır.

1728 tarihli bir mühimme kaydında doğrudan Diyarbekir valisi ve Amid kadısına hitap edilmiş ve Rakka iskânını terkederek Erzurum taraflarındaki kazalara ve hâliyle buradaki dağlara yaylak amacıyla giden “koçer/göçer ulusu” aşiretlerin engellenmesi istenmiştir. Buna göre, Pazkuri ağası Ömer ve oğlu Ali, Abdi oğlu Numan, Hızır ve Abdurrahman ile Milli Aşiretine bağlı Musyanlu,¹³ Dodekanlu, Hasenanlu, Cemaleddünlü vesair aşiret ağaları ile Sipki ağası Hüseyin vesairleri ile Zirki ağası Celali Mustafa ve diğer bazıları, Memanlu ağası Maksud ve diğerleri ile Yezidi taifeleri vesair “koçer/göçer ulusu eşkiya” yaylalalarına giderken yol üzerinde meskûn köylerdeki köylülerin ekinlerini, hayvanlarını ve eşyalarını gasp etmekte, ziraat alanlarına zarar vermektelerdir. Öte yandan haksız yere yapılan katl vakaları da şikayet sebebidir. Bu hususların önlenmesi için Rakka beylerbeyi anılanların iskân mahallerini terketmelerini önleyerek bunların yaylak ve kışlaklarına gidişine engel olmalıdır. Diyarbekir valisinden ise “Palu Köprisi”nden geçişlerine engel olması istenmiştir. Bu vesika ve maden taraflarına yapılan saldırıları içeren belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Palu ve çevresi Milan kabilelerinin yaylağıdır ve mezkûr belgeler bu hususu tescillemektedir. Öte taraftan Musyanların burada iskânı Milan ile Palu ve çevre aşiretlerin ilişkisine delil olmaktadır. Belgede ayrıca anılanlara Palu'yu geçirmemek için Palu hâkiminin önlem alması, şayet geçerse Erzurum müteselliminin üzerlerine giderek sebep oldukları zararı tazmin ettirmesi ve katl olunanların yakınlarına ödenmesi gereken “dem ve diyetin” tahsil edilmesi ve mahkeme edildikten sonra

13 Musyan günümüzde Bingöl ile Palu arasında yer alan bir mıntikanın adıdır. Musyan Aşiretinin Milli Aşiretine bağlı bir kabile olduğuna dair bir bilgiye Abdusselam Efendi tarihinde de rastlanmaktadır. Buna göre, Milli Timur Paşa'nın peşindeki Bağdat valisi Süleyman Paşa, Mardin'e 1791 yılında gelmiş, 120 Musyan Aşiretine bağlı Yezidi'yi öldürmüştür. Ayrıca Sürgücü Hüseyin Ağa ile Gurslu Hacı Hasan Ağa'yı da Mardin çarşısında idam etmiştir (Abdusselam Efendi, 2007: 88). Bu infazların sebebi anılanların Milli Timur Paşa'nın destekçisi olmasındandır.

suçluların cezalandırılması emredilmiştir. Bu önlemler Rakka, Diyarbekir, Erzurum eyalet idarecileri ve kazalardaki kadılardan tek tek talep edilmiştir. Ayrıca Milli ve müttefiki aşiretlerin Pasin, Kiği, Hınıs, Tekman ve Malazgird kazalarında sebep oldukları zararın tespit edilmesi yanında ele geçirdikleri hayvanları, nakit ve diğer eşyaları sahiplerine rücu ettirmesi de istenmiştir. Padişah bu emirleri sıralarken din ve saltanatın varlık nedeninin ahalinin gasp edilmiş haklarının korunması olduğu hakikatine değinmiştir. Yani sultanın tahtında oturması, adalet dairesinin ayakta kalması ilkesine bağlıdır. Sultanın aşiretlerin yerleşikler üzerindeki tasallutunu engellemek ve bu şekilde tanzim etme gayretini yöneticiliğinin gereği olarak görmesi ayrıca önem arz eder. Emrin üç nüshası sırasıyla Rakka valisi ve Ruha kadısına, Mardin voyvodası ve kadısına ve Erzurum mollası ve mütesellimine gönderilmiştir (BOA, A.DVNSMHH.d., 134-1290/1291/1292/1293 numaralı hükümler, 10.08.1140/22 Mart 1728).

1729 tarihli bir mühimme belgesinde “Keleş Abdi oğlu” ismine eşkiya suçlamasıyla rastlanmaktadır. Bu tarihten daha önce Keleş Abdi'nin iskânbehi olarak atandığı gerek yukarıdaki bir belgeden gerekse de ileride tartışılacak bir maliye kaydından anlaşılmaktadır. İlgili mühimme Rakka valisi Ahmed Paşa'ya, Musul beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya, Malatya ve Sivas mütesellimleri ile Mardin voyvodası ve Magosa kalesi dizdarına hitaben kaleme alınmıştır.¹⁴ Sadrazam kethüdası Mehmed Paşa'nın mutasarrıfı olduğu Malatya mülhakatından konargöçer İzoli aşiretine saldırarak büyük zarara sebep olan ve aşiretin çok sayıda hayvanını gasb eden eşkiyaların Magusa kalesine sürülmesi ve kalebend olarak alkonmaları istenmiştir. Belgede saldırganların eskiden beri Erzurum'da kışlayıp vergilerini voyvodalarına öderken bir süre önce Rakka'ya iskân edilen Milli aşireti eşkiyasından Keleş Abdi oğlu (isim boş bırakılmıştır) ve kardeşi Hüseyin, Sağır Süleyman ve amcaoğlu Tûr Abbas, amcası Köse Ali ve İbrahim ile aşiret mensubu eşkiyadan Zalim İsmail, Davud, Halil, Kara Abdullah, Ömer ve başkaca kimselerin İzoli aşiretine saldırdığı kaydedilmiştir. Belgeye göre, üç senedir İzolilere musallat olan bu kişiler toplamda 30.700 gurus, 9500 koyun, 20 katır ve atı almışlardır. Ayrıca aşiret mensubu üç kişiyi katlettikleri de kaydedilmiştir.

Buraya kadar ele alınan belgelerden anlaşılacağı üzere bu tarihlerde Keleş Abdi hanesine bağlı aşiretin Mardin'in kuzeyinde soldan Malatya ve çevresine; sağdan ise Ergani, Keban ve Palu üzerinden Erzurum yönüne olacak şekilde iki yöne doğru yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki “Keleş Abdi oğlu” ifadesinin kullanımı bir başka değerlendirmeyi de zorunlu kılmaktadır. Buysa anılan liderliğin doğrudan bir isme mi yoksa sığata mı denk düştüğüdür. Çalışmanın girişinde sözlü kültür anlatısında hanedan kurucusunun tüm Milan Aşireti'ne hükmedecek şekilde bir liderliği

¹⁴ BOA, A.DVNSMHH.d., 135-793, 29.05.1141/1 Ocak 1729; bir ay sonraki hüküm ise aynı mahiyette olup Musul beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya hiteben hemen hemen aynı içerikle kaleme alınmıştır: BOA, A.DVNSMHH.d., 135-835, 20.06.1141/ 20 Şubat 1729.

olduğuna değinilmiş ve bunu tescil eden yazılı metinlerin Osmanlı arşivinde bulunduğu dair veriler sunulmuştur. Ancak şu yukarıdaki belge ile “Keleş Abdi Oğulları” şeklindeki ifadeden daha da geçmişi hatırlatan bir kullanımın arşivlerde de mevcut olduğu gerçeğine ulaşılmaktadır.

İzoli konargöçer Ekrad aşireti mensuplarına, yukarıda da anıldığı üzere, büyük zarar ve hasara yol açan Milli Aşireti “eşkıyası”ndan Keleş Abdi oğlu (boş), kardeşi Hüseyin ile Sağır Süleyman ve amcaoğlu Kör Abbas ve ammüsü Kör Ali, İbrahim ve aynı aşiretten Zalim İsmail, Davut, Kalbi, Kara Abdullah ve Ömer’in neden oldukları 32.700 guruş, 9500 koyun, 20 katır ve 23 at ile sair eşya ve katledilen 3 adamlarının diyetini içeren cezalarının tatbiki ve anılanların Magusa kalesine kalebend olmaları ile geri kalanların iskân bölgesine sürülmesi hususu Musul Valisi Hüseyin Paşa’nın da dikkatine sunulmuştur. Takiple görevli Rakka valisi Vezir Ahmed Paşa’nın maiyetine tabi olması istenen Hüseyin Paşa’ya Milli Aşireti mensuplarının bahar aylarında Şikaki Aşireti ile birleşerek Musul ve Zaho arasından geçerek Erzurum yaylaklarına geçmesinin önlenmesi emredilmiştir. Musul valisi ile birlikte Cizre hâkimi ve Zaho hâkiminin de görevlendirildiğine dair bir bilgi aynı nüshanın suretlerinde kaydolunmuştur. İlgili idarecilerden aşiretlerin geçeceği yolları ve derbendleri tutarak anılan kabile ve aşiretlerin geçişlerine engel olmaları istenmiştir (BOA, A.DVNSMHM.d., 135-919/920/921 numaralı hükümler, 20.07.1141/19 Şubat 1729).

Keleş Abdi ve ardılarının yönetimindeki Milan aşiret ve kabilelerinin devlet nezdinde zararlı görülen hareketleri sadece tarımsal üretim sahaları ve kentlerde değil dağlık alandaki maden sahalarında da sürmüştür. Aşağıda buna dair birtakım bilgiler yer almaktadır.

1731 tarihli bir mühimme kaydında Ergani ve Keban madenlerinin üretimini engellemek buraları işlemez hâle getiren Milan kabilelerinin bu yıkıcı cevelanlarının engellenmesi istenmiştir. Bu sebeple Palu hâkimi derlenecek bir orduya başbuğ tayin edilmiştir. Bu orduya hükümet ve yurtluk ocaklık türünden neredeyse tüm Ekrad ocaklarından ve mir-i aşiretlerinden katılım istenmiştir (BOA, A.DVNSMHM.d., 136-1649, 20.09.1143/29 Mart 1731). Ulus tabiriyle anılan Rakka iskânı firarilerinden Millilü-yi Kebir Tavan aşiretinden Ömer ve Numan’a/Nimet’e bağlı olan Pazkuri (Bahaeddinlü), Topal Haydar’a bağlı Hasenanlı ve Millilü-yi Kebir Abdi’ye bağlı Şeranlu/Siratlu(?) ve Millilü Bişar oğlu Yusuf’a bağlı Cemaleddünlü vesair aşiretlerin kışlaklarından yaylaklarına gidüş gelişi sırasında sebep oldukları düzensizliği yok etmek adına Rakka’ya iskân edilmiş iken anılanların bu iskân emrine uymayıp Ergani madeni ve Palu kalesi üzerinden cevelanlarına devam etmesi büyük bir sorun olarak görülmüştür. Bu sorun betimlenirken “Millilü-yi Kebir Tavan” adıyla bir üst birimin tanımlanması ve bunun da “ulus” ifadesiyle anılması aşiretin bu dönemde konfederatif bir

bünye edindiğini göstermektedir.¹⁵ Bu büyük birliğin sorunlu nüveleri olarak anılan aşiretler (kabileler) arasında Ömer ve Numan adlı kişilerin Bahaeddinlü aşiretinin liderleri, Keleş Abdi'nin ise Milli-yi Kebir Abdi adıyla Şeranlu aşiretinin başında olduğu düşünülmektedir. Öte taraftan aşiret içindeki dubendiliği/iki başlılığı gösteren Ömer ve Abdi liderliğinin aynı kabileden değil farklı kabilelerde ortaya çıktığı ve tavan yapısının liderliğine talip olmak üzere birbirine rakip olarak belirdiği ulaşılan bir diğer sonuçtur.

Milli Aşireti'ne mensup taifelerin kuzey sahasında Ergani ve çevresindeki madenleri felç etmesi ve Palu hisarı çevresini düzensiz hale getirmeleri esnasında madende 200 kömürçünün alıkonulması ve mallarının yağmalanması gibi hususlar eyalet yöneticilerinde büyük rahatsızlıklara yol açmıştır. Maden kömürçüleri bu hadiseler neticesinde madenden çıkmaya korkar olmuş, bu da kömür ihtiyacının karşılanamaması gibi büyük bir soruna yol açmıştır. Nitekim bu durum üzerine başta Palu beyi bir dizi askeri önlemlerle yetkilendirilmiştir. Anılan aşiretlerin bu bölgeden uzaklaştırılması uğruna alınan en önemli tedbir ise Diyarbakır mütesellimi, Mardin voyvodası ve Diyarbakır kul ağasının askerleriyle ve diğer aşiret beylerinin aşiretleriyle Değirman Boğazı ve Mardin Yaylası'na giden geçit ve bendleri tutmaya memur edilmeleridir. Palu hâkimi anılan orduya mir-i miran olacaktı ve Eğil, Çermik, Ergani hâkimleri ve Harperet voyvodası, Çermik ve Harperet'teki Cihanbeyli aşireti, Çarsancak çevresindeki Karaçorlu Osman Bey ve adamlarıyla 300 tüfekli asker kazalardan toplanıp bu mıntıkaya getirilerek Ergani maden emininin marifetiyle Palu hisarında Milli Aşireti taifelerinin yaylağa gitmesine engel olacaktıdır. Bu emre memur kılınanlar arasında Ulus taifesinden mir-i aşiretlik mührüne sahip Millili Ömer ve aşiretin sair bey ve kethüdalarının bulunması dikkate şayandır. Bu görevlendirme Millili Ömer hanesi ile Keleş Abdi hanelerinin rekabetinde göz ardı edilmemesi gereken bir ayrıntıdır.

1735 yılında isminin anıldığı bir belge sebebiyle Keleş Abdi'nin hala hayatta olduğu düşünülebilir. İlgili maliye kaydından anlaşıldığı kadarıyla Diyarbakır'e bağlı Mardin nahiyesindeki Milli-yi Akgeçülü¹⁶ cemaatinin “mahsul-i rüsumat ve

15 Ulus ifadesinin Moğollar tarafından kullanıldığı ve aşiret üstü konfederatif birlikleri tanımladığı kaydedilmiştir (Emiroğlu ve Aydın, 2003:79). Bu kullanım ve tasnif muhtemelen neredeyse aynı şekilde Osmanlılar tarafından da sürdürülmüş olmalıdır.

16 1564 tarihli bir Tapu Defteri'ni esas alarak bazı bilgiler aktaran Yılmaz Kurt'a göre, bu tarihlerde Mardin'in dağlık kısmı olarak anılan Kuh-i Mardin'in 4/3'ü Milli-yi Akgeçülü idi. Yani burada yaşayan ahalinin yüzde yetmiş beşi Milli aşireti mensubudur. Öte yandan Kurt'un aktardığına göre bu aşiretin yüzde 64'ü tam yerleşikliğe geçmemiş ve konargöçerliği benimsemiştir. Kurt'un naklettiğine göre, bu sırada Milli Aşireti'nin 75 oymağından 34'ü Mahmud Bey'in 41 oymağı ise Budak Bey'in emrinde yaşamaktadır. (1565 tarihli bir mühimme kaydında bu iki başlı liderlik hususuna dair bilgiler mevcuttur. Buna göre, bizzat padişahın emriyle Budak adlı kişi Millü cemaatinin kethüdası olan Kadı Mahmud'un ahaliden kanuna mugayir olarak vergi toplaması ve topladığı vergiyi hazineye vermemesi üzerine mir-i aşiret olarak aşiret başına atanmıştır (BOA, A.DVNSMHH.d. 5-17, H.02.01.973/29 Ağustos 1565). Aşirete tabi olan Akgeçülülerin hepsi Kuh-i Mardin'de yerleşik olmadan yaşarken Tilbesim ve Danyalı nahiyesinde bulunan Akgeçülülerin

bad-ı heva ve resm-i arusane” kabilinden 64.999 akçelik timarı söz konusudur (MAD.d., 9935; 28.12.1147/21 Mayıs 1735). Bunun 33.990 akçesi hassa-i hümayun adına, 31.500 akçesinden 16.500 akçesi Muharrem bin Haydar, 10.000 akçesi Abdullah ve 5000 akçesi Muhammed adlı Milli Aşireti mensubu mir-i aşiret unvanına sahip üç kişi üzerine kayıtlıdır. Bu hâliyle Millilü Kebir Tavan aşireti mukataası 3.500 guruştur ve Mardin mukataasına bağlıdır. Ancak 1131/1719 yılında buradan alınarak Rakka mukataasına bağlanmıştır. Böylece Muharrem, Abdullah ve Mehmed adlı “eben an cedd” üzere mir-i aşiret olan kimseler mutasarrıfı oldukları timarlardan reayaların Rakka’ya kaydedilmeleri sebebi ile gelir elde edemeyince durumu merkeze bildirmişlerdir. Reaya üzerlerine düşen rüsumat, bad-ı heva, resm-i arusane türünden vergileri Rakka iskânı sebebiyle ödememektedir. Muhtemelen mezkûr vergiyi Rakka paşasına ödemekte ve ikinci defa ödemeye yanaşmamaktadırlar. Divan ise eski usul üzere timar mutasarrıflarına 1133/1721 ve 1135/1723 yılı vergilerini (senevi 3800 guruştur) ödemelerini emretmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, buna dair bir emr-i şerif gönderilmiştir. Ancak iskânbaşı Keleş Abdi bu emri menetmiş ve her sene Millilü Aşiretinden 12.000 guruş toplayarak bu işleyişe mani olmuştu. İlgili kayda göre Keleş Abdi 1137/1725 ile 1146/1741 yılları arasındaki 16 sene boyunca, ki bu bilgi ile Keleş Abdi Bey’in yöneticiliğinin kimi ayrıntılarına vakıf olunmaktadır, “gadr-ı külli” ile bu paraları tahsil etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Milli Tavan aşireti eskiden beri (kadimü’l-eyyam) senede iki defa saliyane verir ve bunun 3500 guruşluk bir meblağını baharda mal-ı miri için, diğerini ise 3.800 guruş olarak bad-ı heva ve resm-i arusane karşılığı kendi beylerine ödemektedir. Merkez şimdi makbuz karşılığında geçmişe binaen ödenmesi gereken miri kısmının Rakka voyvodasına ve mir-i aşiret kısmının ise timar mutasarrıflarına ödenmesini istemiştir. Sonuç olarak Keleş Abdi isimli iskânbaşının hem mukataa gelirene hem de timar sahiplerinin alması gerekene el koyma gücünü elinde tutmasından hareketle aşiret içinde hayli güçlü olduğu sonucuna varılmaktadır. Dahası Keleş Abdi bu uygulamayı bir defa değil iskânın başından beri yani 16 yıl boyunca sürdürmüştür. Ancak Keleş Abdi’nin bu keyfi uygulamasının yani düzenin değişmesinden hareketle Rakka voyvodası ve aşiret içindeki mir-i aşiret beyleriyle arasının açıldığı da ulaşılan bir başka sonuçtur. İskanbaşı unvanına sahip Keleş Abdi’nin yanında aşiret içerisinde mir-i aşiret unvanlı beylerin de başka bir güç öbeğini temsil ettiği de anlaşılmaktadır. Nitekim bunlara geçen timarlar “eben an cedd” yani babadan kalmaz. Böylece Mardin Millilü Akgeçülülerinin bu durumda 3’ü mir-i aşiret biri de iskânbaşı olmak üzere dört lider tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Ancak belgenin teyit ettiği ise hiçbirinin hakları olan tahsilat hususunda dahi iskânbaşı Keleş Abdi kadar otoriteye sahip olamadığı, alacaklarını/haklarını ise Rakka valisi ve İstanbul ile kurdukları ittifak sayesinde talep edebildikleridir.

Nihayet Keleş Abdi ile ilgili ulaşılan yukarıdaki nadir belgelerden bazı kesin sonuçlara varmak mümkündür. Keleş Abdi/Abdo/Abdal, Osmanlı haneler çağında

---

nerdeyse hepsi geçimlerini topraktan sağlayan çiftçilere dönüşmüştür. Akgeçülü cemaatinin 18 oymağı konargöçerken yerleşik olanlar 36 farklı köyde meskündür (Kurt, 2012: 58).

Mardin, Urfa/Rakka ve Diyarbakir üçgenine yayılmış Milli Aşireti'nin belki de ilk resmi sıfatlı iskânbaşısı olup devlet merkezinde kimi zaman müttefik kimi zaman ise eşkıyalıkla anılan muhalif bir unvana sahiptir. İsmi sadece sözlü kültür geleneğine ait bir efsane/söylence olmayıp belgeler vasıtasıyla somut bir kimliğe bürünmüş bir liderdir. İsmi verdiği haneyi/aileyi çağdaşı diğer hanelerden ayıran mümtaz husus ise anılanların konargöçer olmalarıdır. Ancak torunları döneminde konargöçerlikle birlikte kurumlara sahip bir kent de inşa etmişlerdi ki burası Viranşehir'dir. Ancak sıklıkla kıl çadırında takibi zor bir hareketli hayata da sahiptirler. Keleş Abdi'den sonra halefleri de Osmanlı vesikalarında yer edinmiştir.

3. Keleş Abdi Ağa'nın Merkez Tarafından Tanınmış İlk Ardılları: Milli Bişar Paşa ve Kardeşi Mahmud Bey

Keleş Abdi'nin Milli Aşireti'ni oluşturan kabileler nezdinde merkezi devlet idaresi tarafından iskânbaşılık ve kethüdalık gibi muteber unvanlarla ödüllendirilmesi ve akredite¹⁷ olması onu aşireti içinde muteber kılmıştır. Ancak hanedanın esas büyümesini onun ardılları döneminde gözlemlemek mümkündür. Nitekim yerini alan oğullarından Bişar/Bişşar Bey'in paşalık unvanını edinmesi hanedanı hem kendi aşireti için hem de devlet idarecileri için güçlü bir müttefik konumuna taşımıştır. Özellikle 1724 yılından sonra paşa (İnalçık, 2014: 335) unvanının taşradaki ayanlara da verilmesine imkan sağlayan gelişme hanedanı bulunduğu çöl ve dağ mıntıkasında hızla güçlendirmiştir. Bişar Paşa'nın bu unvanı ne zaman edindiği malum olmasa da aşağıda ilgili örnekte görüleceği üzere 1755 yılında bu şekilde anılmaktadır.

Keleş Abdi hanesinden ikinci kuşak idarecileri İbn Haldun'un asabiyet ve mecd bahsinde verdiği sıralamada ikinci nesil idareciler olarak tanımlayıp bunlara "mübaşir" sıfatı yakıştırmak da mümkündür. Nitekim bu iki idareci babaları olan bani-i mecd'in aşireti kurma ve geliştirme sürecinin şahitleri olarak birliğin kuruluşuna dair gelişmeleri bizzat tanık olarak deneyimledikleri düşünülebilir. Bu haliyle anılanlar verilen çaba ve emeğin mimarları sayılabilir. Özellikle karar alma süreçlerinde birliğin parçalarına daha özenli ve eşitlikçi davrandıkları da düşünülebilir. Yine bu dönemde kabileler ittifakının henüz mutlak bir liderlik ile yönetilmediği, ancak buna dair bir ihtiyacın da sonraki kuşağa taşınabileceği düşünülebilir.

Arşivlerde Keleş Abdi'nin haleflerine ondan daha fazla tesadüf edilmektedir. Bunun sebebiyse anılanların bu dönemde daha sıklıkla merkezle temas içinde olmasıdır. Bu ilişki yukarıda Keleş Abdi bahsinde görüldüğü gibi kimi zaman çatışma kimi zaman da merkezin eyaletteki vekilleriyle dayanışma biçiminde olmuştur.

17 Devlet yönetimiyle uyumlu ilişkinin bir sonucu olarak kendisine sunulan imkan ve yetkilerden sonuna kadar faydalanmak, makbul görülme anlamında kullanılabilir (Ekinci, 2021: 146). M.R. Ekinci, "Mîr-i Aşiretten Eşkıyalığa: Aşiret Hanedan Üyelerinin Makbulden Madunlaşma Sürecine Bakış 1800-1855", Nubihar Akademi, yıl:8, sayı:16, 2021, s. 146)

“Keleş Abdi oğulları” olarak sıklıkla anılan iki lider Bişar ve Mahmud kardeşlerdir. Onlardan başka kardeşler de vardır ancak lider olarak bu ikisi vesikalara daha fazla yansımıştır.

Bişar ve Mahmud Beylerin kardeş olduğu ve Keleş Abdi'nin çocukları olduğu tartışmasıdır (Ercan Gümüş, 2022: 395. Rezan Ekinci, 2017: 129. Ekinci-Polat, 2022: 98).

28 Ocak 1751 tarihli bir kayıta Bişar'ın “Ekraddan Milli-yi Kebir Aşireti” iskânbaşısı olduğu anlaşılmaktadır (Gümüş, 2022: 395). Bişar liderliğindeki Milli Aşireti Siverek çevresine büyük bir saldırı gerçekleştirmiştir. Siverek havalisinde gerçekleşen bu çatışmalar münasebetiyle Kuh-i Mardin tarafında etkin olan Milli-yi Kebir'in ve başındaki iskânbaşı Bişar'ın bu dönemde Rakka iskânına uymadıkları ve Siverek ile Karacadağ çevresinde çok güçlü bir pozisyon edindikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Siverek tarafını da etkisi altına almış Milli Aşireti'nin Mardin tarafında Milli-yi Kebir ve Viranşehir merkezinde Milli-yi Sağır olarak birbirinden bağımsız iki farklı ünite olduğuna dair modern anlatının (ki Ali Emiri ve Ziya Gökalp tarafından kayda alınmıştı) 18. yüzyıl ortalarında henüz vücut bulmadığını tespit etmek mümkündür. 1750 başlarında Siverek havalisini neredeyse tamamıyla kontrol altına alan Milli Aşireti ve liderlerinin engellenmesi işi taşradaki temsilcilere havale edilmiştir. İlgili belge Diyarbekir valisi Çeteci Abdullah Paşa'ya hitaben kaleme alınmıştır. Milli İskanbaşı Bişar, kardeşi Mahmud ve tabileri Siverek kazasına saldırmışlardır. Bu saldırılarda kaza ahalisinin 6.000 guruştan fazla maddi zararı oluşmuştur. Bişar ve Mahmud kardeşler idaresindekiler esas büyük zararı pirinç üreten çevredeki 26 köye vermiştir. Köy ahali 22 kişinin öldürüldüğünü ve 320.000 guruştan fazla hasarın bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bişar ve Mahmud kardeşler bu saldırıları yalnız yapmamışlar, Milli Aşireti'ne bu saldırılarda Ben-i Kays Urbani da yardımcı olmuştur. Nitekim bu birleşik güçler Ruha'daki Colab Nahiyesi'nde sakin Döğerli Aşireti'ne saldırmışlar, 150 kişiyi katletmişler, 40-50 değirmeni yakmışlar ve 888,5 kese akçe değerindeki hayvanlara el koymuşlardır. Olaylar Ruha, Besni ve Siverek kadınlarının merkeze gönderdiği mahzarlarla takibe alınmıştır (BOA, AE.SMHD.I., 78-5200, 30.02.1164/28 Ocak 1751. Gümüş, 2022: 395).

Keleş Abdi oğlu Bişar ve Mahmud'un 1750 yılında Siverek çevresinde ahaliye verdikleri zararın tazmini için bazı kararlar alınmıştır. Saldırlardan sonra aşiretliler ve başlarındaki iki kardeş çöl tarafına çekilmiştir. Padişahın emriyle sebep oldukları zararın tazmini için onlara ait ağnama el konulmuş ve bunlar satılarak mağdur olanların masrafı ödenmiştir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu hayvanlar Diyarbekir'de satılmış ve elde edilen 18.361 Esedi gurusu Hasan adlı bir görevli eliyle İstanbul'a hazineye gönderilmiştir. 8 Ocak 1751 tarihli belge esas belge paranın kaydına dair tafsilatı içermektedir (BOA, C.ML., 509-20727, 29 Safer 1165/17 Ocak 1752. Gümüş, 2022: 396). Belgede satıştan elde edilen gelirin hayli yüksek olduğu ve dolayısıyla aşiret idarecilerinin hayvansal üretimden kaynaklı yüksek bir gelire sahip oldukları sonucuna varılmaktadır. Bu belgeden anlaşıldığı

üzere bu tarihte Bişar Bey, Milli Aşireti iskânbaşısıydı ve Keleş Abdi'nin oğludur. Sonraki tarihli bazı belgelerden anlaşıldığı üzere iskânbaşılığa Bişar Bey'den sonra kardeşi Mahmud Bey atanmıştır.

Siverek üzerine Milli Aşireti'nin saldırıya geçmesinin bir nedeni “1729 Tenkili”ne karşı Siverek sancağının verdiği askeri destek olmalıdır. Nitekim 18. yüzyılın hemen başında Rakka İskanı emredilen Milli Aşireti'nin bu emre uymayarak sık sık iskân mahallini terkederek Kuzey ve Batı isitkametindeki yönelimi merkezi bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Bunlardan en önemlisi aşiret üzerine çıkılan bir seferdir. 1729 Tenkili şeklinde tanımladığımız bu seferberlikte amaç, Milli Aşireti'ni iskân mahalline sıkıştırmak ve dışarıya diğer eyaletlere girmelerinin önünü almaktır. Oluşturulacak büyük bir ordu, çevreye dağılmış kabileleri Rakka'ya getirecektir. Rakka valisi Vezir Ahmed Paşa komutasındaki bu orduya Cizre hâkimi 500 süvari ve 500 piyade, Çermik sancağı beyi 200 süvari, Atak sancak beyi 200 süvari, Mardin voyvodası 300 süvari ve 200 piyade, Tayy urbanı şeyhi 500 piyade ve 500 piyade, Kilis voyvodası 500 piyade ve 500 süvari, Diyarbekir mütesellimi 300 piyade ve 200 süvari ve Siverek voyvodası 1000 piyade gönderecektir (BOA, A. DVNSMHM.d. 135-911, 10.07.1141/6 Mayıs 1729. Gümüş, 2022: 392-393). Siverek voyvodasının Milli Aşireti üzerine gönderdiği bu askerler Milli Aşireti'nin Siverek yöneticilerine düşmanlığını beslemiş ve arttırmış olmalıdır.

1755 tarihinde Milli Aşireti iskânbaşısının Mahmud olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbekir valisi İbrahim Paşa'ya gönderilen hükümde Milli Aşireti iskânbaşı olan Mahmud, Şarkıyanlı oymağı ve Advan urbanıyla neredeyse 5 seneden beri Siverek sancağını vergiye bağlamış, “nüzul-ı zahire” adıyla ahalinin/reayanın hayvanlarına ve zahirelerine el koymuş ve köylerden 300-500 gurus para toplamıştır. Ayrıca 1755 Ağustos'unda 30 gün boyunca Siverek kazasını kuşatmış, 15 köyün sürüsüne el koymuştu. Bu olaylar sırasında 50 kişi öldürülmüş ve 40 kadın Fırat Nehri'ne atılmak suretiyle boğularak katledilmiştir (BOA, AE, SOSM.III,6-350, 10.03.1169/14 Aralık 1755. Gümüş, 2022:398).

Mahmud ve Bişar kardeşleri bu çevrede güçlü kılan öncelikle aşiret idaresindeki pozisyonlarıdır. Yukarıda da görüldüğü üzere her iki kardeş iskânbaşı unvanına sahiptir. Ancak daha da önemlisi aşiretten ilk defa Bişar'ın bu tarihlerde Milan Aşireti'nin Rakka Eyaleti'nde vazgeçilmez oluşu sebebiyle valinin desteğiyle “paşa” unvanı edinmiş olmasıdır. İki kardeş aynı dönemde neredeyse münavebeli denebilecek şekilde aşiret idaresinde görünmektedir. 1755 tarihli bir belgede Mahmud “Fırka-i Milliyan” lideri olarak anılmış ve kardeşi Bişar Paşa ile Rakka iskânına geri gönderilmeleri istenmiştir. Söz konusu emirde anılanların Rakka'da kalmaları ve Rakka valisinin emrinden çıkmamalarına dair 100.000 gurusluk bir nezre bağlanmaları emrolunmuştur. Mezkûr emir, Diyarbekir valisine gönderilmiş, mezburlar hüccet-i şeriyeye ile nezri kabul ettiklerini imzalamışlardır (BOA, AE. SOSM.III, 6-350, H.10.03.1169/14 Aralık 1755. Gümüş, 2022: 398).

Bışar ve Mahmud kardeşlerin Keleş Abdi'den sonra aşiretin iskânbaşılığını yürüttüğü ve bu itibarla belgelerde birlikte anılması hususu bu çalışmadan önce de ele alınmıştır (Ekinci, 2017:129. BOA, C. ZB, 30-1482, 24 Safer 1168/10.12.1754). Ekinci, Mahmud Bey'in "Derviş", "Derviş el-Mahmud" şeklinde anıldığını kaydetmiştir (Ekinci, 2017: 129. BOA., HAT., 1402-56594, 29 Zilhicce 1206/18 Ağustos 1792. BOA., HAT., 1414-57707, 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791). Ancak bu değerlendirmenin sıhhati tartışmalıdır. Nitekim belgelerin tarihine bakıldığında Siverek baskınlarında yer alan Keleş Abdi oğlu Mahmud ile Mahmud el-Derviş arasında neredeyse 50 yıla yakın bir süre söz konusudur. İlkinin belgelerde yer aldığı tarih 1750'lerin başı iken ikincisinin görünümü 1790'lardır.

Çalışmasında Mahmud ve Bışar kardeşlere dair münhasıran bir başlık oluşturan M. R. Ekinci, iki kardeşin idarelerinin özellikle aşiretin Rakka eyaletine iskân edilmeleri sürecine denk geldiğini kaydetmiştir. Özelde iskânın kontrol altında tutulması, vazifesinin anılan iskânbaşılara verilmesi dikkat çekicidir. Ekinci, "Milli-yi Kebir'in Rakka'ya iskânına memur edilen "Milli İskân Başu Beşar olarak bilinen eşkiya reisi"nin 1000 kadar siyah çadırla Siverek Kazası'nı sekiz ay boyunca muhasara altına" aldığını kaydetmiştir. Ekinci'nin bu konuda Mühimme kaydı (A.DVN.MHM, Defter no:154, Belge no: 937, evail-i Ca 1163/17.04.1750: Ekinci, 2017; 129) kullandığı olaylara hatırlanacağı üzere yukarıda değinilmiştir. Şu farkla ki M. R. Ekinci çalışmasında Milan aşiretinin çadır sayısına yer vermiştir ve ayrıca kuşatmanın 8 ay sürdüğünü ilgili belgeleri kaynak göstererek vurgulamıştır. Buna göre, 1749 yılında Milan Aşireti iskân bölgesini yanına kattığı Türkmen aşiretlerle birlikte terk etmiştir. Başlarında ise "Millili Abdioğlu ve Konakçı Mustafa namındaki şakiler" yer almıştır. Diyarbekir, Mardin, Maraş ve Haleb içlerine dağılan bu taifelerin ilgili yerlerde kalmasına Osmanlı yönetimi izin vermemiştir. Nihayet bu sıralarda "Diyarbakir Valisi Vezir Haytacu Abdullah Paşa" ve "Rakka Valisi Vezir Çelebi Mehmed Paşa"ya, firar halinde dağılmış vaziyette bulunanların mübaşir ve iskânbaşları marifetiyle teftiş edilmesi ve tekrardan yerlerine döndürülmeleri emredilmiştir.

1748 tarihli bir mühimme belgesinde Siverek baskınına dair bazı önemli bilgilere yer verilmiştir. Buna göre, bu sırada Keleş Abdizade Bışar iskânbaşısıdır. İlgili belgede İskanbaşı Bışar'ın Siverek'e saldırırken yanında "amcazadesi Abdülkerim, Uluhanı(?), Süleymanê Hamo, Hasan Hıdır, Sincar, Abbas, 'Ado, İbrahimê Hasan, Mıraş(?), Haşmanê Sitabî(?), Abdoş, 'İzzî, Mustafayê Mirnê(?), Temmoyê(?)" gibi kişiler yanında aşiret mensubu 1000 süvarinin bulunduğu belirtilmiştir (Ekinci, 2017:129. BOA., A. DVN. MHM., 154, s. 289-290, vesika no. 937, Eva'il-i Ca 1163/08-17.04.1750).

1756 yılından sonra Keleş Abdizade kardeşlerden Mahmud'un iskânbaşılık vazifesinde tek başına anıldığı, Bışar Paşa'nın zikredilmediği kayıtlara yansımıştır. Bu tarihlerde arşivlerde Bışar Paşa'nın adı geçmesine karşın iskânbaşı olarak anılmadığı, öte taraftan azledildiğine karşı bir bilginin de bulunmadığı

kaydedilmiştir (Ekinci, 2017: 129. BOA., AE. SOSM. III, 6/350, Evail-i Za 1169/28.07-06.08.1756).

1756 sonrasında Keleş Abdizade Mahmud Bey idaresindeki Milli Aşireti'nin tekrar Siverek ve çevresine saldırıları dikkat çekmektedir. Belirtmek gerekir ki Millizadeler ile Siverek'te rakipleri olan ayandan Fettahzade Mehmed Ağa arasında eskiye dayanan bir düşmanlık vardır ve bu düşmanlık Osmanlı valilerinden Rakka beylerbeyi Seyyid Abdullah Paşa tarafından ayrıntılarıyla rapora dönüştürülmüştür. İlgili kaime de Seyyid Abdullah Paşa göreve geldiğinden beri Milli Aşireti iskânbaşısı Mahmud Bey ile Siverek voyvodası Mehmed Ağa'nın sürekli olarak sürtüşme halinde olduğunu, Millizade Mahmud Bey'in kendi halinde olmasına karşın Fettahzade Mehmed Ağa'nın bozguncu bir karaktere sahip olarak kendisine yapılan tüm barış davetlerine sırtını döndüğünü kaydetmiştir. Hatta kendisinden önce görev yapan sabık Rakka valisi Ragıb Muhammed Paşa, Fettahzade Mehmed Ağa'yı birkaç defa uyarmışsa da hiçbir şekilde sonuç alamamıştır. Rapor sahibi Seyyid Abdullah Paşa, Mehmed Ağa'nın uzlaşmaz, inatçı bir kişilikte olup keyfi idaresi sebebiyle tüm çevresini canından bezdirdiğini kaydetmiştir. Fettahzade'nin iskândaki Milli Aşireti'ne haksız saldırıları sebebiyle tedibi uygun görülmüş ve Siverek mukataası elinden alınmıştır. Ancak Siverek ahalisinin ve bazı ricacıların araya girmesiyle ikinci defa Siverek mukataası Mehmed Ağa'ya verilmiş, ancak o bu sefer de Milli Aşireti'ne saldırılardan vazgeçmemiştir. Bu saldırılardan birinde Milli Aşireti iskânbaşısı Mahmud'un amcaoğlu olan Mehmed'i, çok sayıda Siverekli'yi ve Milli mensubunu da katletmiştir. İdaresi altında çok sayıda kişiyi haksız yere idam etmesinden başka son olarak Rakka eyaleti sınırına girerek burada Milli Aşireti'nden kimselere ait 20.000'den fazla koyun ve davarı da yağmalayınca Rakka valisi Seyyid Abdullah Paşa, Siverek mukataasının Fettahzade Mehmed Ağa'dan alınması için harekete geçmiştir (Gümü, 2022: 399-400).

Milli Aşireti İskanbaşı Mahmud, 1756'da yanında Milli Aşiretine tabi Yezidi Şarkıyanlı oymağı ve Advan Urbanı ile Siverek tarafında saldırıya geçmiş, yöredeki ziraat mahallerine hayli zarar vermişlerdir. Çevre köyleri haraca bağlayarak ahaliden bazılarını katletmişlerdir. Bu çatışmalı durum 1751'den beri böyle süregelmiştir. Anılanlar Siverek'i 30 gün boyunca kuşatmışlar, 15 köye el koymuşlar ve mezkûr köy hanelerini ateşe vermişlerdir. Burada katledilen 50 kişiden başka korkudan Fırat Nehri'ne atlayarak ölen kadın ve çocuk 40 masum da kayıtlarda yerini almıştır. Amid mahkemesinden bu olayları inceleyecek bir ekip duruma müdahil olmuştur. Bu inceleme ve Siverek kadısının mahzarı ile Milli Aşireti iskânbaşı Mahmud ve adamları şikayet edilmiş ve iskân bölgelerine döndürülmeleri talep edilmiştir. Halbuki önceki yıl Milan iskânbaşı Mahmud ve kardeşi Bişar Paşa iskân mahallinde bulunacaklarına dair "10 kere yüzbin" (bir milyon) gurusluk nezri kabul etmişlerdir. Davacılar nezre uyulmasını talep etmiştir (Ekinci, 2017: 130. BOA., AE. SOSM. III, 6/350, Evail-i Za 1169/28.07-06.08.1756.)

1757 yılında Mahmud Bey'in aşiret iskânbaşılığını yürüttüğü kaydedilmiştir. Arşivde konuya dair belge Milan aşiret mensuplarının Ergani ve çevresindeki yerleşimlere verdiği zararları havi bir kayıttır. Buna göre Diyarbekir valisi İbrahim Paşa ve Amid kadısı el-Hac Ebubekir, İstanbul'a bir yazı yazmışlar ve Ergani Madeni'ne bağlı Karacadağ yakınındaki Sarıkonak adlı mahalde Milli Aşireti İskanbaşı Mahmud ve yandaşlarının büyük bir kervanı yağmaladıklarını bildirmişlerdi. Bu olayda Milan'a bağlı Ömerkanlı, Mendanlı ve Şarkıyanlı kabilelerinden bazıları yer almıştı. Olaylar sırasında kervandan 18 tüccar yaralanmış, 50.000 guruş değerinde inci, nakit ve başkaca ticari mal ve eşya gasp edilmiştir. Olayı duyan Rakka valisi Seyyid Abdullah Paşa askerleriyle Siverek Mukataası'na bağlı Karakeçili'ye gelmiş, anılanlarla ufak sürtüşmelere girmiştir. Anılanların Rakka sakini olması sebebiyle Rakka valisi ve Diyarbekir valisinin meseleyi şer-i şerif mucibince çözmeleri istenmiştir (BOA., Müh. 159, s. 113, vesika no. 289, Evahir-i B 1170/10-20.04.1757: Ekinci, 2017: 129-131).

Keleş Abdi Ağazade Bışar ve Mahmud'un liderliğindeki Milli Aşireti'nin özellikle 1756 yılından sonra Rakka valisi Seyyid Abdullah Paşa'nın da desteğiyle Osmanlı Devleti'nin güney sınırında vazgeçilmez bir müttefik haline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Abdullah Paşa merkeze hitaben kaleme aldığı raporda, Siverek voyvodası Fettahzade Mehmed Ağa'nın saldırılarıyla buldukları iskân bölgesinde bunalan Milli Aşireti reislerinin bir çıkış yolu olarak Fırat Nehri'nin batısına geçmeyi planladıklarını ve Bakkara ve Seccane gibi kabile liderleriyle görüştüğü ve ayrıca Anaze ve Bani Sahra gibi bedevi Arap kabileleri içine karışarak iskân bölgelerini terketmek niyetinde olduklarını haber vermiştir. Eğer bu gerçekleşirse Osmanlı Devleti'nin uzun yıllardır düzene sokmak istediği güney eyaletlerinde düzen daha da karmaşıklaşacak ve içinden çıkılmaz büyük bir kaosa zemin hazırlayacaktır. Hatırlanacağı üzere Milli Aşireti, İmparatorluğun güneyindeki Lazkiye'den Zaho'ya çekilecek bir hatta yer alan sınır bölgesinde Urban aşiretlerinin ve bu bölgedeki isyan halindeki "haşeratin" önünde "pişgah" olarak tanımlanmıştır (Gümüş, 2022: 400: BOA, C.DH.270-13466,15.05.1169/16 Şubat 1756). Abdullah Paşa, Milli Aşireti'nin İskan Politikası bağlamında güney eyaletleri için taşıdığı önemi "*Rakka'nın Kilidi*" metaforuyla tescil etmiştir. Paşa'ya göre, şayet Milli Aşireti buraları terkederse eyalet yıkıma uğrar, haşeratin güzergahı olur, valilerin Rakka eyaletinde ikamet ve idaresi yok olur ve bir daha asla buradan miri geliri elde edilemez.

Seyyid Abdullah Paşa'nın yukarıda ayrıntıları verilen yazışmasının etkisiyle İskanbaşı Mahmud Bey yönetimindeki Milli Aşireti'nin Diyarbekir eyaletine doğru olan hareket kısıtı kaldırılmış ve aşiret mensupları yaylak ve kışlak ihtiyacı için eski serbestisine kavuşmuştur.

Milli Aşireti İskanbaşı Mahmud Bey'in devlet temsilcileriyle olan ilişkilerinin 1760 yılında bozulduğu ve bu son gerginlik sürecinde katledildiği anlaşılmaktadır. 1760 yılında Keleş Abdzade Mahmud, Osmanlı Devlet merkezine şikayet edilmiştir. İlgili belgede Rakka valisi Hüseyin Paşa, İskanbaşı Mahmud'un

kendisini affettirmek için Bağdat valisinden iltica talep ettiğini, ancak maksadının hasıl olmadığını ve Rakka'ya geri döndüğünü İstanbul'a bildirmiştir. Af ısrarlarına devam edip nihayet sonunda aşiretini uygun bir yerde tutmak şartıyla muradına eren Mili İskanbaşı Mahmud, verdiği söze uymamıştı. Maiyetindeki eşkiya ile çevreye verdiği zarar gerekçesiyle Rakka valisi Hüseyin Paşa, 1760 yılında ani bir baskınla Mahmud Bey ve aşiretine saldırmış, İskanbaşı Mahmud'u ve yanındaki 15 süvarisini ele geçirmişti. Hemen sonrasında idam edilen İskanbaşı Mahmud'un infaz haberi İstanbul tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Ekinci, 2017: 129-131. BOA., A.DVNSMHM.d. 162- 94, Evasıt-ı Safer 1174/01-10.10.1760).

M. R. Ekinci'ye göre, Mahmud Bey'in öldürülmesinin ardında yatan sebep onun Milli Timur Paşa'ya destek vermesidir. Nitekim onun aşiretin cevelan sahasında gösterdiği serbestilik ve Osmanlı paşalarına karşı girdiği boyun eğmez tutum, Milli Timur Paşa'ya verdiği destekle birleşince sonunu hazırlamış ve Rakka valisi Hüseyin Paşa bir yerde Timur'u da teslim olmaya zorlamak maksadıyla Mahmud Bey'i katletmiştir. Ancak M. R. Ekinci'yi bu değerlendirmeye götüren bir karmaşayı tespit etmek gerekmektedir. Çünkü Mahmud Bey'den sonra 1791 yılında Derviş el-Mahmud ve kuzeni Beşşar Paşazade Sadun Beyler de aynı makûs sonla hayata veda etmişlerdir. Dolayısıyla Keleş Abdizade Mahmud ile ondan bir kuşak sonraki aşiret idarecisi olan oğulları Timur Paşa ve Derviş el-Mahmud kardeşler karıştırılmıştır.¹⁸ Yani Milli iskânbaşı Keleş Abdizade Mahmud'un katledilmesiyle Timur Paşa isyanı arasında bir münasebet bulunmamaktadır. Ancak onun oğlu Derviş el-Mahmud, kardeşi Timur Paşa'nın ele geçirilmesi münasebetiyle katledilmiştir.

4. Keleş Abdi Hanesinin Üçüncü Kuşaktan Lideri Olarak Timur Paşa ve Bu İsim Üzerinde Bir Tartışma

Keleş Abdi Hanesi'nden üçüncü kuşak mensuplarının da tıpkı selefleri gibi iskânbaşı, kethüda ve benzeri türden liderlik unvanını devralıp yükseldikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Mahmud ve Bişar kardeşlerden hemen sonra Mahmud Bey'in oğulları Timur ve Derviş el-Mahmud'un ve ayrıca Bişar Paşa'nın oğlu Sadun Bey'in aşirete yöneticilik yaptıkları anlaşılmaktadır.

Devlet merkezine karşı asi tutumlarıyla anılan Timur Paşa'nın rakibi olarak yerine kuzeni Sadun Paşa desteklenmiş, böylece Keleş Abdi hanesindeki birlik zayıflatılarak ihtilaflardan istifade edilmiştir.¹⁹

18 Osmanlı arşiv belgeleri vasıtasıyla Timur Paşa ve kardeşi Derviş el-Mahmud'un Milli İskanbaşı Mahmud'un oğulları olduğuna dair şu kaynaklara bkz: A.Ekinci-M.Polat, 2022: 98. Ekinci, 2017, s. 133.

19 Timur Ağa'nın rakibi olarak desteklenen Sadun Bey'i her ne kadar M. R. Ekinci, kardeşi olarak belirtmişse de kuzeni olduğuna dair ayrıntılara yukarıda yer verildi. Hatırlanacağı üzere Mahmud ve Bişar kardeşi ve Timur Mahmud'un oğlu iken Sadun Bişar'ın oğludur. M. R. Ekinci çalışmasında şu bilgiye yer vermiştir; "Timur Ağa'nın elinin zayıflatılması için muhalifi ve zıddı olan kardeşi Sa'dun'un, ona karşı kullanılarak aralarında tefrika çıkarılması fikri ileri sürülmüştür." (Ekinci, 2017: 106. BOA., HAT, 27/1294, 10 B 1201/28.04.1787).

Timur Ağa'nın Keleş Abdi'nin oğlu olabileceğine dair bir bilgi veren M. R. Ekinci, bu iddiayı bir arşiv vesikasına dayandırmıştır. Buna göre, Haleb'den Kuddusi Efendi adlı biri merkeze bir kaime (rapor) göndermiş ve Timur adlı “şaki”nin 31 yıldan bu yana toparladığı servetinin telef olduğunu bildirmiştir. M. R. Ekinci, bu rapordaki bilgiye istinaden 1792 yılında katledilen Timur Paşa'nın 1761'den bu yana idarecilik yaptığı ve bu itibarla Keleş Abdi Ağa'nın oğlu olduğu kanaatindedir (Ekinci, 2017: 134). Buna karşın A. Ekinci ve M. Polat, Timur Ağa'nın iskânbaşı Mahmud'un oğlu olduğu ve bu hususun arşiv belgelerinde vurgulandığından bu evsafa belge veya kronikle desteklenmedikçe Timur Paşa'nın Keleş Abdi oğlu Mahmud ahfadı olarak kabul görmesi gerektiğini kaydetmişlerdir (Ekinci-Polat, 2022: 98).

Üçüncü kuşak Keleş Abdi Hanesi mensuplarının belki de en ünlüsü ve hakkında en fazla bilgi karmaşası olanı Timur Paşa'dır. Nitekim aynı unvan ve isme sahip birden fazla Timur bulunmaktadır. Bu “paşa ile eşkiya” unvanları arasındaki gelgitli ilişkiye sahip figürü ayrıntılarıyla ele almak bir sonraki çalışmaya hasredilecektir.

Öte yandan Milli Aşireti yöneticisi Keleş Abdi hanesinden çıkan liderler Timur Paşa ile nakıs bulmamış, halefleri ondan sonra da kimi zaman konjunktüre bağlı olarak daha zayıf, kimi zaman ise daha güçlü şekilde etkinliklerini sürdürmüştür. Timur Ağa'dan sonra sırasıyla Sadun Bey, İbrahim Bey, Milli Mahmud Bey, Milli Eyub Bey, Behram Paşa, Milli Bişar Bey, Milli Mahmud Ağa, Milli Temavi Ağa, Milli Mahmud Ağa, Milli İbrahim Paşa etkin liderler olarak belirmiştir. Öyle ki bu hanedana mensup liderler Cumhuriyetin kuruluşu sürecine kadar taşrada devlet temsilcisi ve müttefiki olarak varlıklarını sürdürmüş, 1920 yılından sonra ise güneyde Suriye sınırında ve daha güneyinde mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Hala aynı haneden liderlerin gerek ülkemizde gerek Suriye'de siyasi ve sosyal hayatta etkin oldukları gözlemlenmektedir.

Sonuç

İbn Haldun'un devletler ve hanedanların ömürlerine dair biçtiği dört silsile genellemenin bir yerde Milli Keleş Abdi hanesine uyarlamasını da test eden bu çalışmada hanenin üçüncü kuşağına kadar arşiv vesikaları üzerinden bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Bu güçlü hanenin nüfuzlarının dördüncü babada kesilmeyip üçüncü kuşak temsilci olan Timur Paşa'dan sonra sırasıyla Sadun Bey, İbrahim Bey, Milli Mahmud Bey, Milli Eyub Bey, Behram Paşa, Milli Bişar Bey, Milli Mahmud Ağa, Milli Temavi Ağa, Milli Mahmud Ağa, Milli İbrahim Paşa ile 13 kuşak boyunca sürdüğü tespit edilmiştir. 1908 yılında resmi güçlerle yaşanan çatışmalarda hâkimiyet alanlarında iktidarlarının inkıtaa uğradığı anlaşılrsa da koçer ve aşiretli gelenekte birkaç kuşak daha etkilerinin sürdüğü, günümüzde hanenin kimi temsilcilerinin aşiret önderliğine devam ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı ayan ve eşraf olgusunun konargöçer tabanlı bir numunesi olan Keleş Abdi hanesini ortaya çıkaran en önemli etmen yaşadıkları bölgedeki büyük

beşerî değişimdir. Yerleşik yaşamın en erken örneklerinin verildiği bu bölgede 16. yüzyıldan itibaren gözlemlenen bu büyük değişim kıtlık, salgın hastalık ve talana açık olmak gibi öngörülemez tehditlerden korunmak amacıyla eski ibtidai tecrübelerle dönerek konargöçerleşme sürecidir. 18. yüzyılda Milli Aşireti'ni oluşturan kabileler bu hayat tarzında Osmanlı Devleti'nin idari sistemine entegre olurken bu işleyişi yönetenler Keleş Abdi hanesinin güçlü liderleridir. Dolayısıyla Osmanlı yerelleşmesinin taşrada gözlemlendiği bir dönemde konargöçer yaşam tarzlarını terk etmeden bu sisteme dahil olan bu hane müstesna bir yerde durmaktadır.

Aşiret özellikle Urban saldırılarının önlenmesi ve imparatorluğun merkez ve ara bölgelerinin korunması için oluşturulacak bir hatta Osmanlı Devleti için hayatî bir ehemmiyet arzemişti. Aşiret güçlerinden askeri operasyonlarda sürekli olarak istifade edilmiştir. Urban aşireti önünde bir engel olmaları ise "Rakka'nın Kilidi" ifadesiyle resmi belgelerde yerini almıştır.

Milli Aşireti'nin lider hanesi olan Keleş Abdiler'in isim babası olan Keleş Abdi/Abdo/Abdal isimlerine resmi belgelerde yeter sayıda rastlanmıştır. Bu hane aşiret birliğinin zayıf olduğu dönemde kabile yöneticileri çıkarırken eşitliğin bozulduğu birlik döneminde önplana çıkarak hiyerarşik düzenin tepesine yerleşmiştir. Kuşkusuz bunu sağlayan bir husus Osmanlı saray idarecilerinin müttefik olarak yaslanacağı kabile liderlerine iskânbaşı ve kethüda gibi unvanları bahşetmesidir. Keleş Abdi'yi ön plana çıkaran onun ilk resmi sıfatlı iskânbaşı unvanına sahip olmasıdır. Oğlu Bişar ise makamını bir adım ileriye taşıyarak paşa olmuş ve hiyerarşideki pozisyonunu daha yükseğe taşımıştır. Ondan sonraki kuşak temsilcisi Timur ise paşa unvanını alan bir başka Keleş Abdi hanesi mensubudur.

Keleş Abdi'yi aşiret birliğinin başına taşıyan bir başka husus ise aşiret içindeki mir-i aşiretleri bastırarak kendi kontrolüne almasıdır. Nitekim o, iskânbaşı olarak aşiretteki mukataa gelirlerine ve timar sahiplerinin alması gerekene el koymaya varacak şekilde müdahil olmuştu.

Milli-yi Kebir ve Milli-yi Sağır ayrışmasının/dubendiliğinin Keleş Abdi döneminde oluşmadığı, hatta oğlu Mahmud ve Bişar Beyler döneminde dahi gözlemlenmediğini belirtmek gerekir. Ancak Keleş Abdi hanesinin bu dubendiliğin başlarında Milli-yi Kebir liderleri olduğu ve bunların da Mardin ve güneyindeki Zergan Suyu üzerinde meskûn oldukları anlaşılırken, Milli-yi Sağır'den bazılarının 18. yüzyıl ortalarında İsa kethüda idaresinde Tercil (Hazro) çevresinde meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Daimi yurtları buralar olsa da bu iki aşiretin konargöçer yaşama da devam ettiği, öte yandan güneyde Rakka'ya iskâna zorlandıkları da varılan sonuçlar arasındadır.

Milli Aşireti içindeki dubendiliği/iki başlılığı gösteren Ömer ve Abdi rekabeti aynı kabiledede değil, farklı kabilelerde ortaya çıkmıştır. Farklı kabile lideri olan

Ömer ve Abdi adlı kethüdalar Milli-yi Tavan yapısının liderliğine talip olmak üzere rekabete girmiş olmalılardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A.DVNSMHH.d. 5-17, H.02.01.973/29 Ağustos 1565.

BOA, A.DVNSMHH.d. 37-2801, H. 9.04.987/5 Haziran 1579.

BOA, A.DVNSMHH.d. 56-321, H. 16.11.993/M. 9 Kasım 1585.

BOA. İE. HAT. 2-199, H. 10.10.1077/M. 5 Nisan 1667.

BOA, AE.SAMD.III,11/1031, 29 Z 1136/18.09.1724.

BOA, AE.SAMD.III,9/850, 29.12.1137/8 Eylül 1725.

BOA, A.DVNSMHH.d., 134-1290/1291/1292/1293 numaralı hükümler, 10.08.1140/22 Mart 1728.

BOA, A.DVNSMHH.d., 135-919/920/921 numaralı hükümler, 20.07.1141/19 Şubat 1729.

BOA, A. DVNSMHH.d. 135-911, 10.07.1141/6 Mayıs 1729.

BOA, A.DVNSMHH.d., 136-1649, 20.09.1143/29 Mart 1731.

BOA, AE.SMHD.I., 78-5200, 30.02.1164/28 Ocak 1751.

BOA, C.ML., 509-20727, 29 Safer 1165/17 Ocak 1752.

BOA, C. ZB, 30-1482, 24 Safer 1168/10.12.1754.

BOA, AE. SOSM.III, 6-350, H.10.03.1169/14 Aralık 1755.

BOA, C.DH.270-13466,15.05.1169/16 Şubat 1756.

BOA., A.DVNSMHH.d.,162- 94, Evasıt-ı Safer 1174/01-10.10.1760.

BOA, A. DVNSMHH.d., 135-120.

MAD.d., 9935; 28.12.1147/21 Mayıs 1735.

Telif Eserler

Abdulla, N. (2009), İmparatorluk Sınır ve Aşiret, (Çev: Mustafa Aslan), İstanbul: Avesta Yayınları.

Abdusselam Efendi (2007), Mardin Tarihi (Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi), (haz.: H. Haşimi Güneş), İstanbul.

Akdağ, M. (1975), Türk Halkının Dirlık ve Düzen Kavgası: Celali İsyanları, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aydın,S., Emiroğlu, K., Özel O.,Ünsal, S. (2001), Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet, İstanbul:TVYY.

Aydın, S., Çiftçi, E.,(2022) İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihristü'l-Aşair, İstanbul:İletişim Yayınları.

Barkey, K. (1999), Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, İstanbul: TVYY.

Bozkurt, İ. (2003), Tarih Boyunca Aşiretçilik ve Şanlıurfa Aşiretleri, Şanlıurfa: İmaj Ofset.

Bozkurt, İ. (?), Aşiretler Tarihi, İstanbul: Kitap Matbaası.

Braudel, F. (1989), Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, (Fransızca'dan çev: Mehmet Ali Kılıçbay), C. 1, İstanbul: Eren Yayınları.

- Ekinci, A., Polat, M., (2022), XVIII. Yüzyılda Şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalın Güç Devşirmesi: Millilü Timur Paşa, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Sayı:14, 95-118.
- Ekinci, M. R., (2017), Osmanlı Devleti'nde Milli Aşireti XVIII.-XIX. Yy, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE.
- Ekinci, M. R. (2021), Mîr-i Aşiretten Eşkıyalığa: Aşiret Hanedan Üyelerinin Makbulden Madunlaşma Sürecine Bakış 1800-1855, Nubihar Akademi, 8 (16), 143-168.
- Ekinci, M.R. (2022), 19. Ve 20. Yüzyıllarda Milli/Milan Aşireti, Aktör, Müttetik, Şakî Kürt Aşiretleri, (der:Tuncay Şur-Yalçın Çakmak), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Emiroğlu, K-Suavi, A. (2003), Antropoloji Sözlüğü, İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Findley, C. V. (2011), Siyasi Kültür ve Büyük Haneler, S. Faroqi (ed.), Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu içinde (ss. 89-107). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ginzburg, C. (2018), Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni, (Çev: Ayşen Gür), İstanbul: Metis Yayınları.
- Gümüş, E. (2014), 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası, Basılmamış Dr. Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.
- Gümüş, E. (2022), Osmanlı Ayanlık Devri'nde Siverek'te Rakip İki Güç: Millizadeler ve Fettahzadeler (1743-1756), Mukaddime, 13 (2), 383-407.
- Gümüş, E. (2019), Devlet ve Asi, Ankara: İlahiyat Yayınları.
- Gümüş, E. (2023), Nirxandinek Derheqê Cihnegirtina Eşîra Milan Di Şerefname Yê De, Dewlet û Mîrgehên Kurdî Di Serdemên Naverast û Nû Da/Orta ve Yeni Çağ'da Kürt Devletleri ve Beylikleri, Zaho, 5-15.
- Gökalp, Z. (2009), Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kaya, H. (2023), Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Mirligi: Bayezid Mirleri (1578-1800), Dewlet û Mîrgehên Kurdî Di Serdemên Naverast û Nû Da/Orta ve Yeni Çağ'da Kürt Devletleri ve Beylikleri, Zaho, 333-343.
- Kıran, E., (2003), Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu, Elma Yayınları: İstanbul.
- Kurt, Y. (2012), Mardin ve Çevresinde Aşiretler, Uluslararası Ömerli/Ömeryan Sempozyumu Kitabı. Ercan Gümüş-Veysel Gürhan (ed.), İstanbul: Kent Işıkları.
- İbn Haldun (2009), Mukaddime, C. 1-2, (hazırlayan: Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları.
- İnalçık, H. (2014), Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Mercan ve Arpağ (2020), Coğrafi Bilgi Sistem Analizleri Kullanılarak Toprak ve Arazi Özelliklerinin Değerlendirilmesi: Türkiye, Mardin İli Arazisi, Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi, 7(1), 23-33.
- Özcan, A. (2006), Nâdir Şah, TDV, İstanbul, 276-277.
- Varlı, A. (2004), Diwan u Jinewariya Ahmed ê Xani, Ankara: Sipan Yayınevi.

Yaycıoğlu, A. (2010), Taşranın İmparatorluğu: Osmanlı Dünyasına Merkezden Bakmamak, Deđ: F. Samime İnceoğlu, BSV Bülten, Sayı:73, İstanbul.

Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile İlişkisi*

Mübarek İPEK'

Öz

19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasına çok sayıda Avrupalı oryantalist gelmiştir. Bazı oryantalistler seyahat ve akademik araştırma yapmak için gelmişken, bir kısmı ise ülkelerinin siyasi ve askeri çıkarları adına istihbarat bilgisi toplamak için Osmanlı topraklarında bulunmuşlardır. Bu yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasına gelenler arasında İngiliz oryantalist David George Hogarth da bulunmaktaydı. O, yaşadığı dönemde yazdığı değerli eserler ve keşiflerle dolu arkeolojik çalışmalarıyla entelektüel ve akademik toplulukların dikkatlerini üzerine çekmeyi sağladı. Akademik araştırmalarında kazandığı ün dışında I. Dünya Savaşı'nda subay olarak ülkesi için Arabistan'da verdiği mücadele ona olan ilgiyi daha da artmasını sebep oldu. Ölümünden sonra Hogarth'ın hayatı ve İngiliz istihbaratıyla bağlantısı üzerine çeşitli araştırmalar yapılmış, fakat Hogarth'ın bu yönü üzerine yapılan bazı çalışmalarda eksik ve hatalı bilgilerin olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma Hogarth'ın yaşam serüveni ve istihbarat birimiyle olan ilişkisi üzerine hatalı ve eksik bilgilerin düzeltilmesi ve doğru bilgilere ulaşmak için hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: D.G. Hogarth, Oryantalizm, Arkeoloji, İstihbarat, Arşiv Kayıtları

* Bu makale, Mübarek İpek'in Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda devam eden "David George Hogarth'ın Oryantalist Yönü ve Britanya'nın Ortadoğu Siyasetindeki Rolü (1862-1927) adlı doktora tezi hazırlanırken erişilen arşiv kayıtlarından üretilmiştir. Tez çalışması Türk Tarih Kurumu ve Oxford Üniversitesi The Martin Harrison doktora araştırma burs komisyonu tarafından desteklenmektedir.

1 Doktora öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, mubarekipek@hotmail.com, [ORCID: 0000-0001-7184-1681](https://orcid.org/0000-0001-7184-1681).

The Life of the Orientalist David George Hogarth and His Relations with the British Intelligence Service

Abstract

In the 19th and 20th centuries, many European orientalists came to the Ottoman lands. While some of them came to the Ottoman lands for traveling and academic research, others were there to gather intelligence information for the political and military interests of their countries. Among those who came to the Ottoman geography in these centuries was the British orientalist David George Hogarth. He attracted the attention of the intellectual and academic communities with his valuable works and archaeological studies full of discoveries. In addition to his reputation for academic research, his service as an officer in World War I fighting for his country in Arabia further increased the interest in him. After his death, various studies have been conducted on Hogarth's life and his connection with British intelligence, but some studies on this aspect of Hogarth have been found to be incomplete and inaccurate. This study has been prepared in order to correct the missing and erroneous information on Hogarth's life adventure and his relationship with the intelligence unit and to reach accurate information.

Keywords: D.G. Hogarth, Orientalism, Archaeology, Intelligence, Archival Records

Extended Abstract

D. G. Hogarth was one of the influential orientalists who lived in England between 1862 and 1927. After graduating from Oxford University, he came to the Middle East and Balkan geography for his academic research. Between 1886 and 1914, he conducted multiple archaeological excavations and surface surveys within the borders of the Ottoman Empire. He worked on the Hittite Empire, Ancient Greek and Egyptian civilization, and collected and published information about Ottoman society and the Islamic religion. He played a role in raising young Englishmen such as Thomas Edward Lawrence, Getrude Bell, Charles Leonardo Woolley and Reginald Campbell Thompson. During World War I, he served as an intelligence officer in the Arab office in Egypt against the Ottoman Empire and contributed to the shaping and progress of the Arab rebellion. After the war, he attended the Paris Peace Conference and wrote some reports to protect his country's interests during the peace conference. In short, orientalist Hogarth made valuable contributions to archaeology, history, geography and Britain's Middle East policy. Numerous works have been written about the life, personality, academic studies, relationship with the intelligence unit and activities during the war of Hogarth, who left his mark in history. However, some studies describing his life and his relationship with the intelligence unit contain incomplete or inconsistent information. For example, some researchers such as Colin Simpson, Philip Kingtley, H. V. F. Winstone, David Fromkin, Polly A. Mohs, Mim Kemal Öke and Elif Gizem Polat claimed in their works that Hogarth worked for British intelligence while doing his scientific studies in the Middle East before the war. Some

writers, such as Bruce Westrate and Richard Aldington, are of the opinion that since the information about Hogarth's life is limited, it is not known who he really was (Westrate, 1992: 52; Aldington, 1955: 75).

In this study, the issue of whether the claims and opinions put forward about Hogarth are true or not is discussed. First, the origins of the claims and opinions put forward by the authors were examined. The examinations showed that the authors' opinions about Hogarth included inconsistent information that was not based on archive records. In addition, it is seen that the inconsistent information created by the authors about Hogarth's life and that he worked for intelligence before the war is accepted and used as accurate information in other academic and non-academic works. In this context, in order to correct these mistakes about Hogarth's life and his relationship with the intelligence unit, archive documents in different institutions were scanned and an interview with Hogarth's grandson, Prof Caroline Barron were held. Information in archive documents and the new findings provided by Caroline Barron, Hogarth's life and his relationship with the intelligence unit have been reviewed. In the light of new information in order to know and understand Hogarth correctly; Information about his family, education, academic career, works and archaeological studies will be given. After this information is given, the issue of Hogarth's connection with the intelligence service will also be discussed.

There have been numerous studies on Hogarth's life, personality and his connections with British intelligence. Under these headings, it is understood that most of the studies on Hogarth have incomplete, ambiguous and inconsistent information. In order to correct this inconsistent and incomplete information and to reach the correct information, David George Hogarth's life and his relationship with British intelligence have been included in this study again. In the light of the new information, information about where Hogarth was born, who his family members were and in which institutions he was educated is given. The archaeological studies he participated in and headed between 1886 and 1914 in the Ottoman and Greek geography are mentioned. His contributions to the world of academia are mentioned. At the end of the article, Hogarth's relationship with British intelligence is discussed. Hogarth's relationship with intelligence was one of the most questionable issues in the minds. Most modern scholars have argued that Hogarth's academic work between 1886 and 1914 was conducted under the umbrella of the intelligence service. An attempt has been made to provide information on how he was connected to intelligence before and after the war. In the light of the information provided based on archival records, it is understood that he had an unofficial connection before the war. During the war, he worked officially for intelligence in Egypt. It has been determined that the claims of modern researchers that Hogarth collected information for intelligence while doing his academic studies are not true. In short, this study has tried to provide accurate information about Hogarth's life and his relationship with intelligence based on archival documents.

Giriş

D. G. Hogarth, 1862-1927 yılları arasında İngiltere’de yaşamış etkili oryantalistlerden birisi idi. Oxford Üniversitesi’nden mezun olduktan sonra akademik araştırmaları için Orta Doğu ve Balkan coğrafyasına geldi. 1886-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde birden fazla arkeolojik kazı ve yüzey araştırması yaptı. Hitit İmparatorluğu, Eski Yunan ve Mısır uygarlığı konuları üzerine çalıştı, Osmanlı toplumu ve İslam dini hakkında bilgi toplayıp yayınladı. Thomas Edward Lawrence, Getrude Bell, Charles Leonardo Woolley ve Reginald Campbell Thompson gibi genç İngilizlerin yetişmesinde rol oynadı. I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne karşı Mısır’da Arap bürosunda istihbarat subayı olarak görev aldı ve Arap isyanının şekillenmesine ve ilerlemesine katkı sağladı. Savaş sonrasında Paris Barış Konferansı’na katıldı ve barış konferansı esnasında ülkesinin çıkarlarını korumak için bazı raporlar kaleme aldı. Kısacası oryantalist Hogarth’ın arkeoloji, tarih, coğrafya ve Britanya’nın Orta Doğu siyasetine değerli katkıları oldu. Tarihte iz bırakmış Hogarth’ın hayatı, kişiliği, akademik çalışmaları, istihbarat birimiyle ilişkisi ve savaş dönemindeki faaliyetleri hakkında sayısızca eser kaleme alınmıştır. Fakat onun hayatını ve istihbarat birimiyle ilişkisi anlatan bazı çalışmalarda eksik veya tutarsız bilgiler yer almaktadır. Örneğin Colin Simpson, Philip Kingtley, H. V. F. Winstone, David Fromkin, Polly A. Mohs, Mim Kemal Öke ve Elif Gizem Polat gibi bazı araştırmacılar eserlerinde Hogarth’ın savaştan önce Orta Doğu’da bilimsel çalışmalarını yaparken İngiliz istihbaratı için çalıştığını iddia etmişlerdir.² Bruce Westrate ve Richard Aldington gibi kimi yazarlar Hogarth’ın hayatı hakkında bilgilerin sınırlı olduğu için gerçekte kim olduğunun bilinmediği görüşündedirler (Westrate, 1992: 52; Aldington, 1955: 75).

Bu çalışma da Hogarth hakkında ileri sürülen iddiaların ve görüşlerin doğru olup olmadığı konusu ele alınmaktadır. İlk önce yazarlar tarafından ileri sürülen iddia ve görüşlerin kökeninin ne olduğu incelenmiştir. Yapılan incelemelerde yazarların Hogarth hakkında dillendirdikleri görüşlerde arşiv kayıtlarına dayanmayan tutarsız bilgiler ileri sürüldüğü görülmüştür. Ayrıca yazarların Hogarth’ın hayatı ve savaştan önce istihbarat için çalıştığı şeklinde oluşturdukları tutarsız bilgilerin, akademik ve akademik olmayan diğer eserlerde doğru bilgi olarak kabul edilip kullanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede Hogarth’ın hayatı ve istihbarat birimi ile ilişkisi hakkındaki bu yanlışları düzeltmek için farklı kurumlardaki arşiv belgeleri taranmış ve Hogarth’ın torunu olan Prof. Dr. Caroline Barron’la görüşmeler yapılmıştır. Arşiv belgelerindeki bilgiler ve Prof. Dr. Caroline Barron’ın sağlamış olduğu yeni bulgular ışığında Hogarth’ın hayatı ve istihbarat birimiyle olan ilişkisi tekrar gözden geçirilmiştir. Hogarth’ı doğru tanımak ve anlamak için yeni bilgiler ışığında; aile bilgisi, eğitimi, akademik kariyeri, eserleri ve arkeolojik çalışmaları üzerine bilgiler verilecektir. Bu bilgiler verildikten sonra

² Yukarıda isimleri yazılan yazarların her birinin Hogarth hakkındaki görüş ve iddialarının neler olduğu daha sonraki sayfalarda detaylı şekilde açıklanacaktır.

Hogarth'ın istihbarat servisiyle ne gibi bağlantısının olduğu konusu da ele alınacaktır.

1. Biyografisi

Hogarth, 23 Mayıs 1862 yılında İngiltere'nin Lincolnshire şehrine bağlı Barton kasabasında doğdu. Babası Rahip George ve annesi Jane Elizabeth 1860 yılında evlendiler. Çiftin toplam on dört çocuğu oldu.³ Hogarth çifti çocuklarına Fransızca, Latince, İtalyanca yanında dini bilgileri de öğrettiler. Hogarth, babası kasabadaki bir kilisede rahip olarak görev yaptığından dolayı çocukluğunun büyük kısmını kilisede geçirdi ve kilise işlerinde babasına yardım etti. Ailesi geçimini tarımla sağlamaktaydı; fakat aile nüfusları çok olduğu için geçim sıkıntısı yaşadılar. Geçim sıkıntısı Hogarth'ın işe başlayacağı tarih olan 1909 yılına kadar önündeki engel olarak devam etti. Aile üyeleri arasında Mary Henrietta ve Janet Elizabeth Courtney sahip oldukları meslekleri sayesinde kendi branşlarında tanınmış kişiler arasında yer aldılar. Mary mimar ve yazardı. Janet da ablası gibi yazarlık mesleğini yaptı ve yaşadığı dönemde İngiltere'de önemli feminist yazarların arasında yer aldı. Janet, Çöl Kraliçesi lakabını alan G. Bell'in yakın arkadaşıydı ve Janet arkadaşı G. Bell'in, abisiyle tanışmasını sağladı (MCA: P452/OTH/3/14; Garnett, 1938: 97; Magdalen College, D. G. Hogarth Conference: 2021; Prof. Dr. Caroline Barron'la yapılan kişisel görüşmeden, 05.07.2021).

Hogarth, lise eğitimine kadar ailesiyle beraber Barton'da yaşadı. Üniversite yıllarında tanıştığı Laura ile nişanlandı, Laura ile altı yıl nişanlı kaldıktan sonra 1894 yılında evlendiler (Courtney, 1931: 3). 1901'de Hogarth'ın tek çocuğu olan William Billy doğdu. William'ın yaptığı evlilikten ise sadece Caroline (1940) doğmuştur. Hogarth, akademik çalışmalardan ve savaş döneminde aldığı görevlerden dolayı eşi ve çocuğuna fazla zaman ayıramamıştır (Prof. Dr. Caroline Barron'la yapılan kişisel görüşmeden, 05.07.2021). Ailesinden uzakta kaldığı sürede ailesini ihmal etmemiş ara sıra eşine, çocuğuna, annesine ve kardeşine mektuplar yollamıştır. Uzun yıllar boyunca farklı coğrafyalarda yaptığı araştırmalar ve görevler esnasında çok defa hastalandı. Kötü ve zor şartlar altındaki yaşantısından dolayı vücudunun zayıfladığı anlaşılmaktadır. Kız kardeşi Janet abisinin savaştan döndükten sonra zayıfladığını ve eski görünümünden eser kalmadığını belirtmiştir (Courtney, 1931: 3). T. E. Lawrence, hocasının 1924 yılından itibaren hastalandığını ve hastalığı yüzünden güçten düşmeye başladığını söylemiştir (Mack, 1998: 58-59). Hogarth, 1927 yılının ekim ayında kalp rahatsızlığı artması sonucu müzedeki işinden izin aldı (MCA:P452/OTH/1/4). Arkeolog, klasik

³ George ve Jane'nin üç erkek çocuğu doğum esnasında ve üç kız çocuğu da 1874'teki difteri (kuşpalazı) salgınında ölmüştür. Kalan çocukların isimleri Mary Henrietta, David George, Janet Elizabeth (evlendikten sonra Courtney soyadını almıştır), Edith Cecilia, Charles James, Gertrude Maud (Maud ismiyle biliniyor), Mildred Agnes ve Alice June'dir (Prof. Dr. Caroline Barron'la yapılan kişisel görüşmeden, 05.07.2021).

⁴ Makalede Oxford Üniversitesi Magdalen College arşivlerindeki belgelerin kullanımı ve izni: By Kind Permission of The President and Fellows, Magdalen College Oxford tarafından verilmiştir.

tarihçi, akademisyen, gezgin, coğrafyacı, müzeci, yazar ve savaş döneminde istihbarat subayı olarak görevlerde bulunan Hogarth, 6 Kasım 1927 yılında öldü.

1.1. Eğitimi ve Akademik Çalışmaları

1872 yılında büyüdüğü yere yakın Stevenage kasabasında, ilköğretimini tamamladı ve ortaöğretimini de aynı yerde bitirdi (Gill, 2004: 538; Magdalen College, D. G. Hogarth Conference: 2021). 1876-1880 yılları arasında Winchester Koleji'ni (lise eğitimi) bitiren Hogarth,⁵ 1881 yılında Cambridge Üniversitesi'nin bursluluk sınavına katıldı, fakat sınavda başarısız oldu. Aynı yıl Oxford Üniversitesi bünyesindeki Magdalen College'de lisans eğitimine başladı, 1882 ve 1885 yılları arasında başarılarından dolayı üniversitesinden ödüller kazandı. 1885 yılında *Phillip and Alexander*⁶ adlı çalışması ile Magdalen College'den mezun olduktan sonra 1886 yılında Oxford Üniversitesi'nin bünyesinde verilen Craven araştırma⁷ bursuna seçildi (GB165-0147-Hogarth Collection). 1887 yılında arkeolog William Mitchell Ramsey ile Anadolu'da bir araştırma gezisine katıldı (Boyar, 2002: 99). W. M. Ramsay ile yaptığı araştırmalar Hogarth'a arkeoloji çalışmalarında büyük yarar sağlamış, araştırmalar esnasında eski eserler hakkında nasıl fotoğraf çekeceğini, not alacağını ve hangi yöntemler ışığında arkeolojik veri toplayacağını öğrenmiştir. Kazandığı deneyimden sonra 1888 yılında Kıbrıs'taki Paphos⁸ antik liman kenti kazısına katılan, fakat kazıdan memnun olmayan Hogarth, kazıdan ayrılarak kendi başına Kıbrıs'taki antik kentleri dolaşmış ve notlar almıştır. Bir yıl sonra Kıbrıs üzerine aldığı notları *Devia Cypria*⁹ adı altında kitap şeklinde yayınlamıştır (Hogarth, 1889: 1-119). Bu kitap onun ilk akademik çalışmasıdır.

1890 yılında Ramsay'le beraber tekrar Yakınoğu'ya ziyarete gelip araştırmalar yapan Hogarth, bu esnada hastalandı; fakat yine de çalışmalarına devam etti. 1893-1895 yılları arasında The Egypt Exploration Fund adına Mısır'da bazı araştırmalarda bulundu. 1894 yılında arkeolog Henri Edouard Naville ile beraber Queen Hatshepsut at Deir el-Bahri tapınağında kazı yaptı. 1896 yılında arkeolog Bernard P. Grenfell ve Arthur S. Hunt ile beraber Mısır'daki araştırmalara devam etti. Hogarth, Bernand ve Arthur Mısır'daki araştırmalarını *Fayum Towns and Their Papyri*¹⁰ adlı kitapta yayımladılar. Mısır'da kaldığı ilk kazı sezonlarında Arapçayı da öğrendi (Hall, 1928: 128). 1897-1900 yılları arasında

⁵ Farklı kaynaklarda Puclic School at Winchester okulundan 1881 de mezun olduğu yazmaktadır.

⁶ Bu çalışması daha sonra 1897 yılında kitap olarak basılmıştır.

⁷ Bu burs Oxford Üniversitesi bünyesinde yer alan Magdalen College tarafından verilmekteydi. Bursu ilk kazanan kişi D. G. Hogarth olmuştur. Bursu kazanan araştırmacılar saygın ve bilgili kişiler arasında gösterilmekteydi. Daha sonra pek çok İngiliz araştırmacı bu bursu kazanarak Osmanlı coğrafyasına araştırmalara gelmiştir. Burs ile ilgili detaylı bilgi için bkz. <http://bsahistory.blogspot.com/2008/02/oxford-and-craven-university.html>. Erişim Tarihi: 01.05.2021.

⁸ Kıbrıs'taki Baf şehri kastedilmektedir.

⁹ Bu kitap Hogarth'ın master tezi olarak Oxford Üniversitesi'nde kabul edilmiştir.

¹⁰ Bernard P. Grenfell, Arthur S. Hunt, David G. Hogarth, "Fayum Towns and Their Papyri, The Egypt Exploration Fund (E.E.F.), London 1900.

Atina'daki British School adlı arkeoloji kuruluşunun müdürlüğünü üstlendi. 1899 yılında Mısır'daki Naukratis antik kentinde ve Milos adasında araştırmalarda bulundu. 1899'da ünlü arkeolog Arthur Evans'ın Girit'teki Knossos ve Zakro kazısında yer aldı. 1901 yılında Zakro antik kenti kazısından ayrılarak 1903 yılına (yaz aylarında) kadar Mısır'daki Naukratis antik kenti kazılarına katıldı. 1904-1905 yıllarında British Museum adına Efes Artemis Tapınağı kazılarını yönetti. Tapınağın MÖ 600'e tarihlenen ilk evresine ait tabaka kazısını yapan Hogarth, dünyanın yedi harikasından biri sayılan ve daha geç dönemde MÖ 560-550 arasında yapılan esas tapınağını buldu (Hogarth, 1910: 66; Yüce, 2015: 176; Death of Archeologist: 1927; British Empire: D. G. Hogarth; Waterhouse: 1986: 10). 1906 ve 1907 yılının kış aylarında Mısır'a döndü ve Asyut antik şehrinde kazı yaptı. 1909'da Sir Arthur Evans, Ashmolen Müzesi'nden emekli olunca müze müdürlüğüne atandı. Müze müdürlüğü görevini vefat edene kadar sürdürdü (Breasted, 1928: 161). 1911-1914 yılları arasında Karkamış antik kentinde kazı yaptı.

Hogarth, 25 Ekim 1915 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla deniz kuvvetlerine (gönüllü) istihbarat subayı olarak atandı ve aynı yıl içinde Mısır'da istihbarat ve savaş ofisi için bilgiler topladı (TNA, FO 882, ARB/15/2: 1915; TNA, ADM, 337/120/308: 156; MCA, P452/PER/4/4/5: 1915). 25 Mart 1916 tarihinde Kahire'deki Arap Bürosu'nun vekil müdür sorumlusu oldu (BL, IOR/R/20/A/1569: 1916). Ağustos 1916'da vekillik görevinden ayrıldı, fakat danışman olarak Arap Bürosu'nda 1919 yılına kadar çalıştı (BL, Dosya: IOR/R/20/A/1569: 1916). I. Dünya Savaşı sürerken bilim adına yaptığı araştırmalardan ötürü Oxford Üniversitesi'nden 1918 yılında doktora ünvanı ve savaşta göstermiş olduğu üstün başarı için de The Royal Geographical Society'den altın madalya aldı (Kenton, 1967: 423). Savaşın sona ermesiyle 18 Mart 1919 tarihinde General Allenby ile beraber Paris Barış Konferansı'na katıldı (MEC, File 4, 4/12: 23.03. 1919; GB/1/1/28/4: 16.03.1919). Konferansta İngiltere'nin "Ortadoğu Bürosu" komiseri olarak görev yaptı ve barış konferansı devam ettiği sırada 23 Mayıs 1919'da komiserlik görevinden ayrılarak İngiltere'ye döndü (BL, IOR/L/MIL/17/5/332: 18.04.1919.; MCA, P452/OTH/3/1/2.). 1 Temmuz 1919 yılında subaylık görevinden istifa ettikten sonra Oxford'taki görevine devam etti (Perry, 2000: 62). Ömrünün son yıllarında The Royal Geographical Society ve The Ashmolean Museum'da yöneticilik görevlerinde çalıştı.

Hogarth'ın hayat serüveninde gizli veya saklı bir şeyin olmadığı verilen bilgiler ışığında anlaşılmaktadır. B. Westrate ve R. Aldington'ın Hogarth'ın hayatı hakkında ileri sürdükleri görüşlerinde hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Hogarth'ın hayatı hakkında yüksek lisans tezi yazan J. Aurelia Perry, bazı modern çalışmacılar tarafından dile getirilen Hogarth'ın hayatı hakkında bilgilerin sınırlı olduğu şeklindeki düşünce ve görüşlerin T. E. Lawrence'dan kaynakladığını düşünmektedir (Perry, 2010: 2). Hogarth'ın eşi Laura, Lawrence'den Hogarth'ın biyografisini yazmasını rica etmiştir, fakat Lawrence, hocasının eşine Hogarth ile ilgili bilgilerin sınırlı olduğunu ve bu nedenle de onun hakkında biyografi yazmanın zor olacağını belirtmiştir (Perry, 2010: 2). Perry'e göre, Lawrence'ın bu

tutumundan yola çıkan pek çok modern araştırmacı ona atıf yaparak Hogarth hakkında bilgi eksikliği olduğunu söylemiştir (Perry, 2010: 2). Perry'nin ileri sürdüğü görüşlerinde doğruluk payı olabilir. Son yıllara kadar Hogarth'ın hayatı bilinmemesi veya onun hayatı hakkında aktarılan bilgiler de eksik yanların kalmasında başka unsurlarda olduğu düşünülmektedir.

2019 yılına kadar Hogarth'ın hayatının modern araştırmacılar tarafından tam olarak bilinmemesinin sebepleri arasında: Hayatını ve çalışmalarını kapsayan günlükleri, mektupları, aile soy ağacı bilgisi, fotoğraf albümleri vd. belgelerin resmi arşivlerde yer almaması bu durumun ortaya çıkmasının nedeni olarak görülebilir. Ona ait arşiv belgeleri Hogarth öldükten sonra eşi Laura daha sonra tek çocuğu olan William Billy tarafından muhafaza edilmiştir. William'ın ölmesiyle de arşiv kayıtları kızı Prof. Dr. Caroline kalmıştır (Prof. Dr. Caroline Barron'la yapılan kişisel görüşmeden, 05.07.2021). Hogarth'ın ait arşiv belgeleri ailesinde kaldığı için çoğu araştırmacı bu arşivlere ulaşamamaktaydı. Prof. Dr. Caroline elindeki arşiv belgelerini 2019 yılında büyükbabasının mezun olduğu Oxford Üniversitesi Magdalen College arşivine bağışlamıştır. Magdalen College Arşiv Departmanı'da, Prof. Dr. Caroline'in verdiği arşiv belgelerini kullanarak Hogarth'ın hayatını ve çalışmalarını kapsayan arşiv dosyasını (Dosyanın numarası: P452'dir) hazırladı. Daha sonra kolejin arşiv görevlileri farklı araştırmacı ve arşiv birimlerinden topladıkları diğer arşiv materyallerini de toplayarak dosyaya eklediler. Ayrıca Hogarth'ın el yazısı günlükleri ve mektupları Magdalen College arşivinde görevli Dr. Lucy Smith¹¹ tarafından matbu yazıya çevrilmektedir (Dr. Lucy Smith ile yapılan görüşmeden, 24.01.2023). Magdalen College arşivindeki dokümanlar sayesinde Hogarth'ın çocukluğundan ölümüne kadar ki bilgilerinin olduğu belgelere ulaşma imkanı artık mümkün olmuştur.

Hogarth'ın eserleri Orta Doğu coğrafyası ve tarihi açısından önemli kaynaklar arasındadır. Özellikle Anadolu'da yaptığı araştırmalar son dönem Osmanlı tarihi için kayda değer önem taşımaktadır. Anadolu ve diğer bölgelerde gittiği yerlerde halkla ve yerel Osmanlı yöneticileriyle temaslarda bulunmuş, burada kazandığı deneyimleri kitaplarında konu edinmiştir. Gözlemleri dışında arkeolojik kazılardaki notlarını ve raporlarını kitap haline getirip yayınlayarak arkeoloji bilimine katkı sağlamıştır. Eserlerinde genel olarak Antik Yunan, Mısır ve Hitit uygarlıklarını konu almış; Arabistan, Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya'nın coğrafyasını ve tarihini anlatmaya çalışmıştır. Ayrıca eserleri kişilik özelliğini, bilimsel ve oryantalist fikirlerini doğru şekilde yorumlaması için en önemli arşiv kaynaklarıdır. Eserlerine bakmadan onun hakkında yapılacak yorumların veya fikir yürütmelerinin eksik kalacağı rahat bir şekilde söylenebilir.

¹¹ Makale de kullanılan Hogarth'ın günlük ve mektuplarının bazılarında okuyamadığım kelimeler ve yerlerde Dr. Lucy Smith'ten yardım aldım. Destek ve yardımlarından dolayı Dr. Lucy Smith'e burada teşekkür etmeyi borç bilirim.

2. İngiliz İstihbarat Servisi ile İlişkisi: İstihbaratla Resmi Olmayan İlk Temasları

Gazeteci yazar C. Simpson (1908-1983) arkadaşı Leonard Russell'e göndermiş olduğu tarihsiz mektupta Hogarth'ın hayatı boyunca İngiliz istihbaratının kıdemli üyesi olduğunu yazmıştır (Presgrove, 1979: 306). Ayrıca C. Simpson ve P. Knightley tarafından yazılan *The Secret Lives of Lawrence of Arabia* (Lavrens'in Gizli Hayatı) adlı eserde Hogarth'ın istihbarat biriminin arka odasındaki gizli elemanlardan birisi olduğu ileri sürülmüştür. Hogarth'ın istihbarat için tuttuğu notların daha sonra imha edildiğini de iddia etmişlerdir (Knightley, Simpson, 1969: 20). C. Simpson ve P. Knightley'in iddialarından Hogarth'ın sanki hayatı boyunca istihbarat için çalıştığı anlamı çıkmaktadır. Bir şahsın sürekli istihbarat adına çalışması, istihbarat biriminin daimi üyesi ve istihbaratın kıdemli üyesi olması için de istihbarat kurumundan eğitim almış olması gerekmektedir. Nitekim Hogarth'ın nerde büyüdüğü ve hangi eğitim kurumlarında okuduğu yukarıda açık şekilde belirtilmiştir. Hogarth'ın istihbaratın seçilmiş ve eğitim almış üyesi olduğuna dair şu ana kadar resmi olarak herhangi bir arşiv belgesine ulaşılmamıştır. Fakat babasının ve etrafındaki dostlarının istihbaratla bağlantılı kişiler olduğu bilinmektedir.

Hogarth'ın babası, Orta Doğu'da istihbarat görevindeyken öldürülen Prof. Dr. Edward Henry Palmer (1840-1882) ve 1914-1919 yılları arasında İngiltere'nin Amirallik istihbaratının direktörü olan William Reginald Hall'ın (1870-1943) kayınpederi olan peder Henry Thomas Armfield'in yakın arkadaşıydı (Aydın, 2020: 52-53; Winstone, 1982: 40-44; Westrate, 1992: 44). Babası vasıtasıyla W. R. Hall ile tanıştığı düşünülmektedir. W. R. Hall, Hogarth ölene kadar onun en yakın dostlarından birisi olmuştur. Hogarth lisede okurken Edward Grey (1862-1933) ile tanışmıştır. E. Grey 1905'ten 1916 yılına kadar İngiltere'nin Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Savaş öncesinde ve savaş esnasında irtibatla kalmışlardır. Dışişleri bakanlığında E. Grey'in dışında başka arkadaşları da bulunmaktaydı. Dışişleri bakanlığında istihbarat bilgilerini sunmak için çalışmış ve Orta Doğu üzerine bilgisi olan Ignatius Valentine Chirol (1852-1929) da onun yakın arkadaşıydı. Oxford'ta okurken üniversitenin Arapça kürsüsü başkanı Dr. David Margoliouth ile tanışmış ve daha sonra yakın ilişki içinde olmuştur. D. Margoliouth ise 1896'dan beri Orta Doğu'daki istihbarat çalışmaları için muhtemel adayları değerlendirmek ve işe almakla meşgul olan askeri istihbarat müdürünün özel danışmanı olan London School of Oriental Studies'in başkanı Denison Ross ile bağlantılıydı (Winstone, 1982: 41-42). Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Hogarth'ın lisans eğitimini bitirene kadar (1885) istihbaratla resmi olarak bir bağlantısının olmadığı fakat istihbaratla yakın temasta olan kişilerle bağlantısı bulunduğu anlaşılmaktadır.

2.1. Akademik Araştırmalarının İstihbaratla İlişkisi

E. G. Polat, Hogarth ve ekibinin 1876-1918 yılları arasında Orta Doğu'da yaptığı araştırmalar esnasında istihbarat için çalıştığı veya istihbarat birimine

dolaylı yoldan bilimsel destek verdiğini dair iki eser kaleme almıştır (Polat, 2022: 433-437; Polat, 2023: 20-59). E. G. Polat yazdığı iki eser de, İngiliz ekibinin Osmanlı devletinden kazı ve yüzey araştırmaları için aldığı izinler ve Osmanlı istihbarat birimi elemanlarının arkeolog ekibini takip ettiklerine dair yazdıkları raporların olduğu arşiv kayıtlarına değinmiştir. E. G. Polat, arşiv bilgilerinde geçen Osmanlı polisi ve istihbarat elemanlarının sürekli şekilde Hogarth ve ekibini takip etmesini şüpheli görmüş ve arkeolog ekibin istihbarat elemanları oldukları için Osmanlı kolluk kuvvetleri tarafından takip edildiğini düşünmüştür. Ayrıca arkeolog ekibin bilimsel çalışmaları esnasında tuttıkları notların ve çizdikleri bazı haritaların savaş başladıktan sonra istihbarat birimi tarafından kullanılmasına dayanarak Hogarth ve arkadaşlarının istihbarat için çalıştığını iddia etmiştir (Polat, 2022: 433-437; Polat, 2023: 20-59). E. G. Polat'ın eserlerinde kullandığı arşiv kayıtları üzerinde yapılan incelemede Hogarth'ın ajan olarak çalıştığına dair bulgu bulunmamıştır (Polat'ın eserlerinde kullanmış olduğu Osmanlı arşiv belgeleri: BOA: DH. ŞFR. Dosya No: 165, Gömlek No: 103, Rumi 13.02.1310; DH. MKT. Dosya No: 2067, Gömlek No: 16 Hicri 03.11.1311.; İ. MF. Dosya No: 16, Gömlek No: 51, Hicri 28.10.1328.; BEO. Dosya No: 3819, Gömlek No: 286414, Hicri 03.11.1328.; MF. MKT. Dosya No: 1168, Gömlek No: 13, Hicri 14.03.1329.; DH. İD. Dosya No: 28, Gömlek No: 11, Hicri 19.03.1329.; İ. MF. Dosya No: 20, Gömlek No: 8, Hicri 18.08.1330.; BEO. Dosya No: 4069, Gömlek No: 305123, Hicri 21.08.1330.; HR. SYS. Dosya No: 2218, Gömlek No: 8, Miladi 08.09.1915.)

E. G. Polat'ın, arkeolog ekibinin bilimsel çalışmalardaki dokümanlarının savaş esnasında istihbarat tarafından kullanıldığı tabiri doğrudur.¹² Fakat Polat'ın görmediği ve gözden kaçırmış olduğu ayrıntılar bulunmaktadır. Hogarth, bilimsel çalışmalarında tuttuğu not ve çizimlerini daha önce herkese açık şekilde makale ve kitaplarında yayınlamıştır (Hogarth, 1896: 1-206.; Hogarth, Munro, 1893: 644-739.; Hogarth, 1902: 462-473.; Hogarth, 1910: 1-175.; Hogarth, 1915: 457-467). Hogarth'ın yayınlamış olduğu haritaların bir kısmı daha sonra istihbarat birimi tarafından da kullanılmıştır. E. G. Polat'ın, Hogarth tarafından savaştan önce farklı tarihlerde yayınlamış olan bildiri, makale ve kitaplarda yer alan notları ve çizimleri görmediği anlaşılmaktadır. E. G. Polat'ın, İngiliz ekibi için ileri sürdüğü görüşlerinde hatalı yaklaşımlar da bulunduğunu gösterecek arşiv belgesi de vardır. Hogarth 1894 yılında Anadolu'da araştırma yaptığı sırada onu takip eden Osmanlı polisi tarafından rapor tutulmuştur. Raporla arkeolog ekibin, gizli bilgi toplamak ve Ermeni olayları için Anadolu'ya gelmedikleri, Hogarth ve ekibinin eski eserleri araştırmak için bölgede oldukları bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, Dosya 214/ Gömlek 36, 03.09.1311: 1-24). Osmanlı arşivindeki bu bilgi Hogarth'ın Osmanlı topraklarında istihbarat bilgisi toplamak için çalışmadığını gösteren örnekler arasında gösterilebilir.

¹² İstihbarat biriminin savaş esnasında Hogarth'ın notlarından nasıl faydalandığı konusu aşağıda detaylı şekilde açıklanacaktır.

C. Simpson, P. Kingtley, D. Fromkin, Polly A. Mohs, H. V. F. Winstone ve M. K. Öke; Hogarth ve ekibinin istihbarat için çalıştığı hakkında iddiaları, İngiliz ekibinin 1908'deki Suriye çevresindeki yüzey araştırması ve 1911-1914 yılları arasında Karkamış Antik kentindeki yaptıkları kazılar üzerine olmuştur. Konunun açıklığa kavuşturulması amacıyla İngiliz ekibin neden yüzey araştırması yaptığı ve Karkamış kazısında neden görev aldığı konusuna aşağıda detaylı şekilde yer verilecektir. Daha sonra altı yazarın İngiliz ekibi hakkındaki iddiaları değerlendirilecektir.

2.2.Karkamış Kazısı

Nehirlerin insanlığa bahşettiği medeniyetlerden biri olan Karkamış Antik Kenti, Fırat Nehri üzerinde kurulmuş önemli bir yerleşim yeridir. Türkiye-Suriye sınırının bitişiğinde Gaziantep ilinin içinde bulunan antik kent çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarih boyunca Hitit, Asur, Babil, Pers, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi büyük devlet ve imparatorlukların önemli şehirlerinden biri olmuştur (Sönmez, 2012: 1082). Mısır, Suriye ve Anadolu ticaret yolları üzerinde bulunan kent eskiçağdan günümüze kadar ticaret anlamında da önemli bir yer olmuştur. Karkamış Kenti'ni ilk fark eden kişi 1699 yılında İngiliz şirketi adına Halep'te çalışan Henry Maundrell'dir. 18. yüzyılda Halep'te İngiliz konsolosluğunda görev yapan Alexander Drummond tarafından kentin planı ve bazı buluntularının çizimi yapılmıştır. 1876 yılında British Museum adına George Smith ve konsolos W. H. Sken, Karkamış'ta araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu ikili buradaki araştırmaları esnasında buldukları antik kentin İncil'de geçen "Karkamış" olduğunu ileri süren ilk kişiler olmuşlardır. Karkamış'ın yeri bulunduktan sonra ilk kazıyı 1876'da G. Smith yapmıştır. G. Smith'in ani ölümüyle kazı çalışmalarını 1878-1881 yılları arasında İngiliz diplomat P. Hendorson yürütmüştür (Woolley, Lawrence, Hogarth, 1914: 1-9; Peker, 2005: 38).

Daha sonra bir süreliğine Karkamış'taki kazılara ara verilmiştir. British Museum müdürü Sir E. Maunde Thomson ve müzede görevli Asur-Babil uzmanı Dr. Wallis Budge aralarında yaptıkları görüşmede Hitit Krallığı'na ait önemli yerlerin kazılması ve tespit edilmesinin önemi üzerinde durmuşlardır. İngiltere'de o dönem Hititler konusunda uzman olan Hogarth bu görev için uygun görülmüştür. Müze, Hogarth'ı Hitit yerleşim yerlerini tespit etmek için Suriye ve Anadolu'ya göndermiştir. Hogarth, 1908 yılının ilkbaharında müze adına araştırmalara başladı. Gördüğü Hitit yerleşim yerleri hakkında yazdığı raporda Karkamış'ın öneminden bahsetti ve tekrardan kazılarının başlaması gerektiğini yazdı. British Museum, Hogarth'ın raporu doğrultusunda tekrardan kazıların başlamasını uygun gördü. Fakat Osmanlı Devleti'nin 1908 yılında yaşadığı sorunlardan dolayı kazı izni 1911 yılına kadar çıkmadı. 1911 yılının Mart ayında Hogarth kazı başkanı olarak yanına R. C. Thompson, T. E. Lawrence ve Gregori Antoniou'yu da alarak kazıya başladı (Woolley vd., 1914: 12). Kazı çalışmasına daha sonra kısa süreliğine de olsa G. Bell de katıldı. Arşiv belgelerinde Hogarth'a iki yıllığına Karkamış'ta kazı yapma izni verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı

hükümeti tarafından Hogarth'a kazı izni Rumi takvime göre 17 Şubat 1326 (2 Mart 1911) yılında verilmiştir (BOA, DH. İD, Dosya 129/ Gömlek 8: 08.05.1330).¹³ Hogarth ve ekibinin kazı çalışmalarında Karkamış Antik Kenti'nde önemli eserler ortaya çıkarılmıştır. Çıkarılan eserler Osmanlı Devleti'nin de dikkatini çekmiş ve bulunan eserlerin Müze-i Hümayuna getirilmesi ve Karkamış Antik Kenti'nin olduğu yerlerin devlet tarafından satın alınarak istimlaki istenmiştir (BOA, DH. İD, Dosya 129/ Gömlek 8: 08.05.1330).

Hogarth, Karkamış'taki ilk kazı çalışmaları esnasında bulduğu buluntular ve Karkamış'ın diğer antik yerleşim yerleriyle bağlantısı hakkında "Hittite Problems and The Excavation of Carchemish" başlıklı bir yazı yazdı. (Hogarth, 1911: 1-15). Kazıya başladıktan bir süre sonra kazı başkanlık görevini R. C. Thompson'a verdi ve Thompson da bu görevi ilk kazı sezonunun sonunda bıraktı. Daha sonra kazı başkanlığına C. Leonard Woolley getirildi. Hogarth'ın gözetiminde C. L. Woolley ve T. E. Lawrence kazıyı birlikte aralıklı şekilde 1914 yılına kadar sürdürdüler.¹⁴ I. Dünya Savaşı'nın başlamasına yakın, bölgede tansiyonun yüksek olması ve güvenlik problemlerinden dolayı İngiliz ekip kazı çalışmalarına son verdi. Karkamış kazısı hakkında verilen bilgilerden İngiliz bilim insanları Karkamış Antik Kenti'nin önemini erken fark ettiklerini ve çalışmalarda işinin ehli arkeologları görevlendirdikleri anlaşılmaktadır. Fakat C. Simpson, P. Knightley, H. V. F. Winstone, D. Fromkin, P. A. Mohs ve M. K. Öke, İngiliz ekibinin 1908'de yüzey araştırması ve antik kentte kazı yapmasında tesadüf olmadığını belirtmişlerdir. Yazarlara göre yüzey araştırması ve kazı çalışması istihbarat birimi tarafından tertiplendiği ileri sürülmektedir. C. Simpson mektubunda Hogarth'ın, T.E. Lawrence'ı istihbarat için Karkamış'a gönderdiğini yazmıştır (Presgrove, 1979: 36). P. Knightley'le beraber yazdıkları eserde de Hogarth ve ekibinin Karkamış'taki faaliyetlerinin arkeolojik amaçla olmadığını casusluk için orda olduklarını iddia etmekteydiler. İki yazara göre Hogarth ve ekibi Karkamış'ta kazı yaparken Suriye'de demiryollarını yapan Almanların faaliyetlerini izlemiş ve bununla ilgili istihbarat raporları tutmuşlardır (Knightley ve Simpson, 1969: 20-29). M. K. Öke, Karkamış'ta çalışan İngiliz ekibinin eğitilmiş ve soylu ajanlar sınıfından oluştuğunu düşünmekteydi (Öke, 2013: 12-15). D. Fromkin ve P. A. Mohs da arkeolog ekibin savaştan önceki yüzey araştırması ve kazı çalışmalarını istihbarat birimi adına bilgi toplamak için yapıldığını iddia etmişlerdir (Fromkin, 2001: s.171; Mohs, 2008: 14). H. V. F. Winstone, Hogarth'ın ekibiyle 1908'de Arabistan'da yüzey araştırması yapmasının nedeninin bölgede Deutsche Orient Gesellschaft bünyesinde çalışan Alman ekibini izlemek olduğunu yazmıştır

¹³ Kazı ruhsat izni Hogarth'a 6 Eylül 1326 (19 Eylül 1910) tarihinde verilmiş; fakat Hogarth'ın bazı mazur durumlardan dolayı izin tarihi 2 Mart 1911 yılına ertelenmiştir (BOA, DH. İD., Dosya 129/ Gömlek 8: 08.05.1330).

¹⁴ Hogarth'ın aniden kazı başkanlık görevini öğrencisine devredip ülkesine dönmesinde gizli işler çevirdiği şüphelerinin doğurmasına sebep olabilecek ihtimaller arasında gösterilebilir. Fakat Hogarth'ın başkanlık görevini bırakmasının nedeni 1909 yılında Ashmelon Müzesi'nde başlamış olduğu müdürlük görevinden kaynaklanmıştır. Görevinden dolayı uzun süre kazı çalışmalarında yer alamayacağı için kazı başkanlık görevini asistanına vermiştir.

(Winstone, 1982: 43). Ayrıca Winstone, Karkamış kazısında Hogarth ve ekibinin, İngiltere Dışişleri Bakanlığı koruması, The British Museum sponsorluğunda ve Director of Naval Intelligence (Amirallik İstihbarat Servisi) birimine bağlı çalıştıklarını ve kazı esnasında Hogarth'ın, T.E. Lawrence, G. Bell ve C. L. Woolley'i Almanları gözetlemek için görevlendirdiğini ileri sürmüştür (Winstone, 1982: 40-180; Winstone, 1978: 66, 111).

H. V. F. Winstone, Hogarth'ın kazı esnasında bir arkadaşına gönderdiği mektupta T. E. Lawrence'ın giyim kuşamında değişiklik olduğunu ve Araplara benzemeye başladığını yazdığını söylemektedir. Bu durumu da istihbarat göreviyle bağdaştırmıştır. Ona göre mektuptaki bilgilerden anlaşılacağı üzere T. E. Lawrence'ın Arap giysilerini giymesi ve Arap gibi davranmasının nedeni Türk istihbaratının dikkatini çekmeden bölgede istihbarat çalışması yapmaktır. T. E. Lawrence'ın bölgedeki akademik araştırmalarının da istihbarat amaçlı olduğunu iddia etmiştir (Winstone, 1982: 80, 83). Arşiv belgelerinde Karkamış kazısı başlamadan önce ve kazı esnasında Hogarth ve ekibinin Dışişleri Bakanlığı destek aldığı ve amirallik istihbaratı için çalıştığı konusundaki H. V. F. Winstone'nin görüşlerini destekleyecek herhangi arşiv belgesi bulunmamıştır. Karkamış kazısından sonra Hogarth amirallikte istihbarat subayı olarak çalışmıştır. H. V. F. Winstone'nin, macerayı ve şovu seven T. E. Lawrence'ı tam olarak tanımadığı için T. E. Lawrence'ın sahadaki garip ve tuhaf tavırlarını istihbaratla bağdaştırdığı anlaşılmaktadır.

C. Simpson, P. Knightley, M. K. Öke, E. G. Polat, D. Forkim, P. A. Mohs ve H. V. F. Winstone'nun bahsettikleri iddialar hakkında, İmparatorluk Savaş Müzesi, The British Library, The National Archive, Magdalen College ve Osmanlı arşivinde şu ana kadar herhangi bir doküman bulunmamıştır. Hogarth ve ekibinin Karkamış'ta istihbarat için bulunmadığını ve önceliklerinin kazı olduğunu rahat bir şekilde öğreneceğimiz arşiv belgeleri de bulunmaktadır. İngiliz ekibinin Karkamış'taki çalışmaları hakkında The British Museum arşivlerinde "Carchemish Excavations" başlığında çok sayıda doküman bulunmaktadır. Karkamış arşivinde; kazı notları, çizimler, Hogarth'ın müze müdürü F. Kenyon, T.E. Lawrence, C. L. Woolley, R. C. Thompsonla mektuplaşması ve Hogarth'ın kazıda değilken diğer kazı üyelerinin müze müdürü ve Hogarth ile yaptıkları yazışmalar yer almaktadır. Arkeologların yazışmalarında birinci önceliğin kazı çalışması olduğu anlaşılmaktadır. Kazı çalışmasının nasıl gittiği ve yaşanan sorunlardan bahsedilmiştir. İngiliz ekibinin, demir yolunu yapan Almanlardan haberdar oldukları da yazdıkları mektuplardan anlaşılmaktadır. Fakat amaçları Almanlar hakkında istihbarat toplamak değildir. Arkeologlar, Alman demiryolu şirketinin demiryolu ağını yaparken antik kente verecekleri tahribattan korkmuşlardır (Wilson, 1990: 77-147).¹⁵

¹⁵ The British Museum'da yer alan mektupların benzeri Magdalen College arşivinde de bulunmaktadır. MCA, P452/ARC/2/1, Letter from T. E. Lawrence to David George Hogarth 29 September 1913; P452/ARC/2/2, Letter from T E Lawrence to David George Hogarth 10 February 1912-1914 (Bu

İngiliz ekibinin Almanları izlemek ve istihbarat toplamak için Karkamış'ta olmadıkları gösteren başka kanıtlar da bulunmaktadır. İngiliz Ulusal Arşivi'nde (The National Archive) yer alan 1909-1914¹⁶ yıllarını kapsayan istihbarat raporlarında ne Hogarth'ın ne de ekibinden birisinin ismi geçmemektedir (TNA, FO:882/2, MC, 10:1-2: 01.01.1911-29.12.1916; TNA, FO:882/2, MC, 18:1-5: 15.04.1911-31.12.1918). İngiliz ekibinin çalışmaları hakkında bilgi veren diğer arşiv kayıtları The British Library arşivinde yer almaktadır. Arşiv kayıtlarında Bağdat demiryolunu yapan Almanların İngiliz mülkü olan Karkamış Antik kentine zarar vermemesini, Hogarth ve ekibinin haklarının korunması gerektiğine dair bilgiler yer almıştır. Kazının arkeoloji bilimi adına yapıldığını ve kazıda bulunan arkeolojik buluntulardan bahsedilmiştir (BL, IOR/L/PS/10/212, File, 211, November 1911 July 1914; IOR/L/PS/10/58, 2764, Bagdad Railway: German Activity, 25 May 1912; IOR/L/PS/10/58, 2764, Young To Sir G. Lowther, Aleppo, 28 October 1911; IOR/L/PS/10/845, 4368, 13.09.1910). The British Library arşiv kayıtlarında (1886-1914 yılları için) yapılan taramalarda Hogarth ve ekibine ait istihbarat raporları bulunmamıştır. Hogarth ve ekibinin savaş başlamadan önce istihbarat için resmi olarak çalışmadığını gösteren bir kanıt da eski Arap Büro çalışanı Albay Stewart Newcombe'in 1953 yılında bürodaki arkadaşı Ronald Storrs'a göndermiş olduğu mektuptan anlaşılmaktadır. S. Newcombe savaştan önce arkeolog ekibinin Arabistan'da M. I. (Askeri İstihbarat) için çalışmasının gülünç olduğunu ve gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir (Presgrove, 1979: 307). Hogarth'ın 1886'dan 1914 yılına kadar yazdığı mektuplarda ve günlüklerinde istihbarat için bilgi topladığı veya raporlar yazdığıyla ilgili şimdiye kadar bilgi bulunmamıştır. Mektup ve diğer notlarında genellikle arkeolojik eserlerden, Osmanlı Devleti'nde yaşanan olaylardan, karşılaştığı farklı insan topluluklarından ve keşif maceralarından söz etmiştir (MCA, P452/PER/; P452/ARC/3/).¹⁷ Hogarth'ın notlarından ve arşivlerdeki bilgilerden anlaşılacağı üzere 1886 ve 1914 yılları arasında yapmış olduğu akademik çalışmaların istihbarat birimi için olmadığı görülmektedir.

Hogarth'ın kazılarda tuttuğu günlükleri üzerine çalışan arkeolog Peter Lock, Hogarth ve ekibi hakkında savaştan önce ajan olarak çalıştıkları iddiaların Avrupa'da 1960 yıllarından itibaren ortaya atıldığını söylemiştir. Bu iddiaların doğmasına ise İngiltere'nin emperyalist politikasının neden olduğunu belirtmiştir. İngiliz arkeologların da devletlerinin bünyesinde akademik araştırma yaptıkları için ajan gözüyle bakıldığını yazmıştır (Lock, 1990: 194). P. Kingley ve C. Simpson'un, Hogarth ve ekibi hakkındaki iddialarına ilk eleştiri The British Museum'dan gelmiştir. Müzenin Batı Asya Antik Eserler müdürü R. D. Barnett 16

mektup için sadece yazıldığı gün belirtilmiştir. Yazıldığı yıl kesin bilinmediği için arşiv çalışanları mektubun 1912-1914 yılları arasında yazıldığını düşünmektedirler. Lawrence, Hogarth'a yolladığı mektuplarda kazının nasıl gittiğine ve hangi buluntuların bulunduğuna dair bilgi vermiştir. Mektupların içinde istihbarat bilgisi yer almamaktadır.

¹⁶ İngiltere'nin Ağustos 1914 yılında savaşa katılmasıyla T. E. Lawrence ve C. L. Woolley 1914 Ekim'inde istihbarat için çalışacaklar.

¹⁷P452/PER/ ve P452/ARC/dosyalarında Hogarth'ın 1880-1914 yılları arasında tuttuğu günlükleri yer almaktadır. Kaynakça kısmında günlüklerin isim ve yılları verilmiştir.

Ekim 1969'da The Times Literary Supplement gazetesine yazdığı "T. E. Lawrence and The British Museum" başlıklı yazıyla Kingleyt ve Simpson'un iddiaların cevap vermiştir. Müzenin eskiden beri antik kente önem verdiğini ve Hitit uzmanı olan Hogarth bu göreve layık olduğu için atandığını söylemiştir. Müze bünyesinde Karkamış antik kentinde çalışan Hogarth ve T. E. Lawrence'in amaçlarının kazıdan başka bir şey olmadığını yazmıştır. Arkeologların istihbarat bilgisi toplamak ve Alman demiryolu şirketini izlemek için bölgede oldukları hakkındaki iddiaların asılsız olduğunu belirtmiştir (Barnett, 1969: 1210-1211).

Araştırmacı John E. Mack, Hogarth'ın istihbaratla resmi olarak ne zaman çalıştığı konusunu açıklığa kavuşturmak için 18 Mart 1965 yılında Hogarth'ın oğlu Williamla görüşme yapmıştır. William, babasının kendisine karşı hep açık sözlü olduğunu savaştan önce babasının resmi olarak istihbarat adına çalışmadığını belirtmiştir. Babası ve T.E. Lawrence'in gayri resmi olarak ülkelere bilgi sağlayabileceklerini bunun da o dönem için doğal olarak karşılanması gerektiğini belirtmiştir (Mack, 1998: 102). Prof. Dr. Caroline Barron, dedesinin savaştan önce istihbaratla derin ve resmi bir bağlantısının olacağını düşünmediğini söylemiştir (Prof. Dr. Caroline Barron'la yapılan kişisel görüşmeden, 02.03.2023). William ve kızı Caroline'nin, Hogarth ve ekibi hakkındaki görüşleri doğru olma ihtimali yüksektir. Savaş başlamadan önce Orta Doğu'da güçlü istihbarat ağına sahip İngiliz istihbaratı bazen Hogarth ve ekibine danışmış olabilir. Fakat istihbarat biriminin doğrudan ve derin istihbarat bilgisini kanalize etmek için arkeolog ekibini ihtiyaçları için kullandıklarına dair şu ana kadar bilgi bulunmamıştır.

Hogarth'ın 1908'deki yüzey araştırması ve Karkamış'ta görev almasının üç önemli sebebi olduğu görülmektedir. Birincisi yaşadığı dönemde İngiltere'de Hitit Uygarlığını bilen akademisyenlerden birisi olması, ikincisi bölge hakkında bilgi sahibi olması ve üçüncüsü bölgenin dillerini bilmesidir. Bu üç özellik kazı başkanı olarak atanmasını sağlamıştır. Hogarth ve çalışma arkadaşlarının ülkelere döndüklerinde dışişleri bakanlığına, resmi kurumların vermiş olduğu bir davette, parti toplantılarında veya devlet zirvesindeki aile dostları arasındaki ziyaretlerinde çalıştıkları bölgelerde yaşanan gelişmeler hakkında bilgi vermiş olabilirler. Savaş öncesinde devlet kurumlarına veya resmi yetkiye sahip dostlarına sağlamış oldukları bilgiler onları resmi ajan statüsüne koymamaktadır. Sadece istihbarat birimine gayri resmi bilgi sağlayan iletişim kanalını oluşturmaktadır.

2.3. İstihbarat ile Resmi Bağlantısının Başlaması

İngiltere'nin Ağustos 1914 yılında savaşa katılmasıyla düşman kuvvetlerine karşı yapılacak hareketlerin planlaması ve bilgi akışının sağlanması için her alanda nitelikli insan gücüne ihtiyaç vardı. Arabistan topraklarında Osmanlı ve Almanlara karşı yapılacak girişimler için bu coğrafya üzerine bilgi birikimine sahip araştırmacılara da gerek duyulmuştur. Arabistan konusunda yeterli bilgi ve tecrübesi olan Hogarth ve ekibi belki de başvurulacak ilk kişiler arasında olmuşlardır. İngiltere'nin savaşa katılmasından kısa süre sonra C. L. Woolley ve T.

E. Lawrence istekleri üzerine ve Hogarth'ın desteğiyle, 14 Aralık 1914'te Savaş Ofisi'ne (War Office) bağlı askeri istihbarat birimine yardım etmek için Kahire'de görevlendirilmişlerdir (Knightley ve Simpson, 1969: 45). Hogarth eski dostu ve savaş döneminin ilk yıllarında Dışişleri Bakanı E. Grey'e mektup göndererek savaşta ülkesi için çalışmak istediğini yazmıştır. E. Grey eski dostunun isteğini kabul etmiştir (Cournety, 1931: 42). E. Grey ve W. R. Hall'ın destekleriyle Hogarth 1915 yılında amirallik istihbarat biriminde subay olarak göreve başladı ve aynı yıl içinde istihbarat birimine bağlı olarak Kahire ve Londra arasında gidip gelmekteydi. Arap kabileleri, Türkler ve Arabistan topografyası hakkında askeri birimlere yazılar yazmaktaydı. Daha sonra 1915 yılında Hogarth'ın tavsiyesi ile G. Bell de Kahire'ye gelmiştir. G. Bell ve Hogarth birlikte istihbarat birimi için yazılar hazırlamışlardır (MEC, File 1, 1/14: 09.08.1915; Winstone, 1978: 66-199; Wilson, 1990: 232).

Hogarth, 1916 yılında kısa süreliğine Arap Bürosu'na vekil müdür olarak atanmıştır. Aynı yıl içinde müdürlük görevinden istifa edip amiralliğin istihbarat birimine bağlı kalarak Kahire'de kalmış ve Arap Bürosu personeline de yardım etmiştir. Savaş esnasında ve savaş sonrasında Arabistan, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyası hakkında istihbarat birimleri için bilgiler sağlamıştır. Geçmişte bu bölgelerde yapmış olduğu araştırmalar esnasında görmüş olduğu halklar, şehirler ve coğrafi şekiller hakkında tuttuğu notlarını (günlüklerini) istihbarat birimiyle savaş esnasında paylaştığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. İstihbarat raporlarını hazırlayan kişiler Hogarth'ın günlüklerinde geçen bilgilerden faydalandıklarını belirtmişlerdir (BL, IOR/L/MIL/17/15/41/6, 1917: 386, 396, 397; IOR/L/PS/20/C189, June 1920; IOR/L/MIL/17/15/22, 1919: 10; IOR/L/MIL/17/16/2/1, 1917: 731; IOR/L/MIL/17/16/2/2, 1917: 424).

T. E. Lawrence ve G. Bell'in aksine Hogarth savaş esnasında sahada çalışmamıştır. Yaşının ileri olması, bilgi seviyesi yüksek ve değerli bir bilim adamı olması savaş sahasında görev yapmasına engel olacak ihtimaller arasında gösterilebilir. Sahada çalışmadığı için de savaş bölgelerinde yaşanan gelişmeler ve yaşanan olaylar hakkında az sayıda istihbarat raporu bulunmaktadır. İstihbarat subaylığı görevini savaşın bitimine kadar sürdürmüştür. Aldığı subaylık rütbesini sadece savaş döneminde kullanmıştır. İstihbaratla resmi teması 1915'te başlayıp 1919 yılına kadar devam etmiştir. 1919 yılında siyasi ve askeri operasyonlardan elini çekerek müzedeki görevine devam etmiştir. Savaş döneminde; resmi olarak tuttuğu raporlar, İngiltere'nin Orta Doğu'daki siyasi ve ekonomik avantajlarının korunması için yazdığı bildiriler arşiv belgelerinde bulunmaktadır. Hogarth'ın istihbaratla resmi ilişkisi beş yıl gibi kısa süreli olup ülkesi adına Arabistan topraklarında istihbarat subayı olarak çalışmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada yeni bulgularla, Hogarth ile ilgi geçmişte ileri sürülen çok sayıda yanlış bilgi düzeltilmiştir. Hogarth'ın hayatı konusunda bilgi olmadığı ve gizli bir karakter olduğu hakkında bazı iddiaların yanlış olduğu gösterilmeye

çalışılmıştır. Aktarılan bilgilerden Oryantalist Hogarth'ın yaşantısı, ailesinin kimlerden oluştuğu ve nerelerde okuduğu tespit edilmektedir. Ortaya konulan bilgilerle Hogarth'ın gizli bir yaşantısının olmadığı açıklığa kavuşturulmuştur. Akademik kariyeri boyunca Orta Doğu ve Yunanistan'da çok sayıda arkeolojik kazı ve yüzey araştırmasına katılmıştır. Yayınladığı eserler ve yaptığı çalışmalarla 19. ve 20. yüzyılda arkeoloji bilimin gelişmesine katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Akademik yazıları Orta Doğu tarihi için de önem taşımaktadır. Bazı eserlerinde tanık olduğu tarihi olaylardan ve Osmanlı toplumundan bahsetmektedir. Kendi gözlemleriyle aktarmış olduğu bilgiler birinci elden kaynak niteliğindedir.

Hogarth ve ekibindeki bazı kişilerin savaştan önce istihbarat elemanı olarak çalıştıkları iddia edilmişti. Özellikle İngiliz ekibinin 1886-1914 yılları arasında Ortadoğu'daki akademik çalışmalarının nedeninin istihbarat birimine bilgi sağlamak için olduğu ileri sürülmekteydi. Ortaya atılan iddialar ele alınarak detaylı şekilde incelenmiştir. İleri sürülen iddialar hakkında arşiv bilgilere ulaşılmamıştır. Arkeolog ekibi hakkında ortaya atılan iddiaların tutarsız ve dayanıksız bilgilerden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Hogarth ve ekibindeki arkadaşlarının akademik çalışmalarını istihbarat birimine bilgi toplamak için yapmadıkları ve arkeolog ekibin 1914 yılının ortasına kadar istihbaratla resmi bağlantılarının olmadığı gerçeği ortaya çıkarılmıştır.

Ayrıca Hogarth ve ekibindeki kişilerin istihbaratla resmi ilişkilerin ne zaman ve nerede başladığı konusu da aydınlatılmıştır. Hogarth'ın ekibinde yer alan bazı kişiler 1914 yılında Hogarth'ın tavsiyesiyle istihbarat birimine girmişlerdir. Hogarth da eski dostlarının desteğiyle 1915 yılında amirallik istihbarat biriminde çalışmaya başlamıştır. Aynı yıl içinde istihbarat birimlerine bilgi sağlamak için Mısır'da görev almış; savaş bitimine kadar Mısır'daki görevine devam etmiştir. Görevi esnasında İngiltere'nin Orta Doğu çıkarlarını korumak için rapor ve bildirimler yazmıştır. 1919 yılında istihbarat elemanı görevini bırakarak akademik yaşamına geri dönmüştür. İstihbaratla resmi bağlantısı beş yıl gibi kısa bir süreliğine olmuştur. Makalede verilen bilgiler sayesinde Hogarth'ın hayatı ve istihbaratçılığı üzerine yapılan tartışmalara, ortaya atılan iddialara ve puslu kalmış yerlere ışık tutularak bu konudaki sorunlara açıklık getirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kayıtları

British Library (BL)

India Office Record:

IOR/L/MIL/17/5/3321, 18.04.1919.

IOR/L/MIL/17/15/41/6, A Handbook of Mesopotamia, Volume IV, Northern Mesopotamia and Central Kurdistan, prepared by Admiralty and War Staff Office, April, 1917, s.386,396,397.

IOR/L/MIL/17/16/2/1, 'Gazetteer of Arabia Vol. I, 1917, s.731.; Dosya: IOR/L/MIL/17/16/2/2, 'Gazetteer of Arabia Vol. II, 1917, s.424.

IOR/L/PS/10/212, File, 211.

- IOR/L/PS/20/C189, June 1920; Dosya: IOR/L/MIL/17/15/22, Kurdistan and the Kurds, 1919, s.10.
- IOR/L/PS/10/212, File, 211, November 1911 July 1914.
- IOR/L/PS/10/58, 2764, Bagdad Railway: German Activity, 25 May 1912.
- IOR/L/PS/10/58, 2764, Young To Sir G. Lowther, Aleppo, 28 October 1911.
- IOR/L/PS/10/845, 4368, 13.09.1910.
- IOR/R/20/A/156 Encloseru to 51, From Hogarth to Lord Chelmsford, 2 August 1916.
- IOR/R/20/A/1569 File 121, Enclosure No. 2, Serial No. 8, D.G. Hogarth, Arab Bureau , First Report, 1 May 1916.
- Oxford University, Magdalen College Archive (MCA), Papers of David George Hogarth, 1860s-2017
- P452/ARC/2/1, Letter from T E Lawrence to David George Hogarth 29 September 1913.
- P452/ARC/2/2, Letter from T E Lawrence to David George Hogarth 10 February 1912-1914.
- P452/ARC/3/1, 1894-1894, 1894 Dig Diary Volume: Deir-el-Bahri (Egypt) and Trebizond (Asia Minor),
- P452/ARC/3/2, 1894-1894, 1894 Diary of Journey from Adana to Trebizond (Asia Minor),
- P452/ARC/3/3, 1895-1896, Dig Diary for Faiyum (southwest of Cairo, Egypt),
- P452/ARC/3/9, 1908, Diary of First Reconnaissance Visit to Carchemish [Karkemish]. (Turkish/Syrian border).
- P452/OTH/1/4, The Geographical Journal" Obituary of David George Hogarth, 1927
- P452/OTH/3/1/2.
- P452/PER/1/4, 3 Jan-4 Nov 1887 Asia Minor and Greece.
- P452/PER/1/6, 7 Jul-25 Sep 1888, Greece, Cyprus, Italy diary 1887-1888.
- P452/PER/1/5, 13 Dec 1887-7 Jul 1888, Greece, Cyprus, Italy diary 1887-1888.
- P452/PER/1/7, 13 Jun-27 Aug 1891, Untitled diary, Turkey, 1891.
- P452/PER/4/4/5, Naval Commission
- Oxford University, St Antony's College Middle East Centre Archive, (MEC) David George Hogarth Collection,
- File 1, 1/4, Letter from D.G. Hogarth to His Mother, Cairo, 09.08.1915
- File 4: 4/12, Letter from D.G. Hogarth to Laura, Paris, 23.03. 1919.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA):**
- Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) Dosya 3819/ Gömlek 286414, Hicri Takvim, 03.11.1328 Miladi Takvim, 06.11.1910.
- Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) Dosya 4069/ Gömlek 305123, Hicri Takvim, 21.08.1330. Miladi Takvim, 05.08.1912.
- Dahiliye İdare (DH. İD.) Dosya 28/ Gömlek 11, Hicri Takvim, 19.03.1329, Miladi Takvim, 20.03.1911.
- Dahiliye İdare (DH. İD.) Dosya 129/ Gömlek 8, Hicri Takvim 08.05.1330, Miladi Takvim 12.04.1912.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) Dosya 214/ Gömlek 36, Hicri Takvim, 03.09.1311, Miladi Takvim, 10.03.1894, s. 1-24.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) Dosya 2067/ Gömlek 16, Hicri Takvim, 03.11.1311, Miladi Takvim, 08.05.1894.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) Dosya 165/ Gömlek 103, Rumi 13.02.1310, Miladi Takvim, 25.04.1894.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) Dosya 2218/ Gömlek 8, Miladi Takvim 08.09.1915.

İrade Maarif (İ. MF.) Dosya 16/ Gömlek 51, Hicri Takvim, 28.10.1328, Miladi Takvim, 02.11.1910.

İrade Maarif (İ. MF.) Dosya 20/ Gömlek 8, Hicri Takvim, 18.08.1330, Miladi Takvim, 02.08.1912.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.) Dosya 1168/ Gömlek 13, Hicri Takvim, 14.03.1329, Miladi Takvim, 15.03.1911.

The National Archive (TNA)

Admiralty:

ADM, 337/120/308, s. 156.

Foreign Office:

882, ARB/15/2, Hall to Clayton, 20 December 1915.

882/2, MC, 10:1-2 (01.01.1911-29.12.1916).

882/2, MC, 18:1-5 (15.04.1911-31.12.1918)

Kişisel Görüşmeler

Dr. Lucy Smith ile yapılan görüşme, 24.01.2023.

Prof. Dr. Caroline Barron'la yapılan görüşmeler, 2021-2023.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Aldington, R. (1955). *Lawrence of Arabia: A Biographical Inquiry*, Collins, London.

Aydın, A. (2020). İngiliz Oryantalist E.H. Palmer ve Arapça Ders Kitapları, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C. 9, S. 1.

Boyar, E. (2002). British Archaeological Travellers in Nineteenth Century Anatolia: Anatolia 'Without' Turks, *Eurasian Studies*, 1-1.

Breasted, H., J. (1928). Obituary: David George Hogarth, *Geographical Review*, Vol. 18, No. 1, January.

Courtney, E., J. (1931). *An Oxford Portrait Gallery*. London: Published By Chapman & Hall Ltd.

Fromkin, D. (2001). *A Peace to End All Peace, The Fall of The Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, New York: Henry Holt and Company.

Garnett, D. (1938). *The Letters of T. E. Lawrence*, Oxford: Alden Press.

Gill, D. (2004). "Hogarth, David George 1862-1927", *Oxford Dictionary of National Biography*, vol 27, H. C. G. Matthew (Ed.), Brian Harrison, In Association With The British Academy : From The Earliest Times To The Year 2000 , Oxford: Oxford Press .

Grenfell, P., B., Hunt, S. A., Hogarth, G. D., (1900). "Fayum Towns and Their Papyri, London: The Egypt Exploration Fund (E.E.F.).

- Hall, R., H. (1928). David George Hogarth: Died Nov. 6, 1927, *The Journal of Egyptian Archaeology*, May, 1928, V. 14, No. 1/2.
- Hogarth, G., D. (1889). *Devia Cypria, Notes of an Archaeological Journey in Cyprus in 1888*, Fellow of Magdalen College, London: Late Craven Fellow in The University of Oxford, Henry Frowde, Amen Corner, E. C.
- Hogarth, G., D., Munro, R., A., J. (1893). *Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor*, Royal Geographical Society, Volume III, London.
- Hogarth, G., D. (1896). *The Wandering Scholar In The Levant*, 2.Edition, London: Pirted by Jhon Murray.
- Hogarth, G., D. (1902). *The Bagdad Railway*, *The National Review*, Volume XXXIX, March to August, s. 462-473.
- Hogarth, G., D. (1910). *Accidents of an Antiquary's Life*, London: Printed by Macmilian Company.
- Hogarth, G., D. (1911). *Hittite Problems and the Excavation of Carehemish*, *The British Academy*, Volume 5, London: Oxford Universty.
- Hogarth, G., D. (1915). *Geography of The War Theatre in The Near East*, *The Geographical Journal*, Volume XLV, JUNE, NO:6, 457-467.
- Kenton, G., F. (1967). *David George Hogarth 1862-1927*, *The Dictionary of National Biography: 1922-1930*, George Smith, J. R. H Weaver (Ed.), London: Oxford University Press.
- Knightley, P., Simpson, C. (1969). *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*, New York: McGraw Hill Book Company.
- Lock, P. (1990). *D.G. Hogarth (1862-1927) A Specialist in the Science of Archaeology*, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 85.
- Mack, E., J. (1998). *A prince of Our Disoder, The Life of T. E. Lawrence*, London: Harvard Press.
- Mohs, A., P. (2008). *Military Intelligence and the Arab Revolt, The First Modern Intelligence War*, New York: Routledge.
- Öke, M., K. (2013). *Ajanların Gizli Tarihi*, *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Peker, H. (2005). *Karkamış Krallığı*, *Arkeo Atlas Dergisi*, Sayı 4,s.38.
- Perry, A., J. (2000). *Rediscovering D.G. Hogarth: A Biographical Study of Oxford's Near Eastern Archaeologist and World War I Diplomat*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Faculty of the Graduate School of the State University of New York at Buffalo, Master Thesis, New York.
- Polat, G., E. (2022). *Yayılmacı Politikada Arkeolojinin Kullanımı: David Hogarth Örneği (1876-1918)*, *Amisos*, C. 7, S.13.
- Polat, G., E. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeologların Casusluk Faaliyetleri (1876-1918)*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Presgrove, A., B. (1979). *Britain and The Middle East, 1914 – 1921 A Study In Personal Policy-Making*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, The Florida State University College of Arts And Sciences, Florida.

- Sönmez, E., M. (2012). Karkamış'ta Yerleşmenin Tarihsel Gelişiminde Etkili Coğrafi Faktörler ve Antik Karkamış Şehri, Gaziantep University Journal of Social Sciences (<http://jss.gantep.edu.tr>),11(4),s.1082.
- T.L.S. Thursday 16 October 1969, Times Literary Supplement, No :3529, R.D. Barnett, T.E. Lawrence and The British Museum, s.1210-1211, <https://archive.org/search?query=Times+Literary+Supplement+1969>, Erişim Tarihi: 06.05.2022.
- Waterhouse, H. (1986). The British School at Athens: The First Hundred Years, The British School at Athens Supplementary Volumes, No. 19.
- Westrate, B. (1992). The Arab Bureau: British Policy in The Middle East 1916-1920, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Wilson, J. (1990). Lawrence of Arabia, The Authorized Biography of T.E. Lawrence, New york: Atheneum.
- Winstone, H., V., F. (1978). Gertrude Bell, London: Published by Jonathan Cape.
- Winstone, H., V., F. (1982). The illicit Adventure: The Story of Political and Military Intelligence in the Middle East From 1898 to 1926, London: Published by Jonathan Cape.
- Woolley, L., C., Lawrence, E., T., Hogarth, G., D. (1914). Carchemish: Report on the Excavations at Djerabis on Behalf of the British Museum, Part 1: Introductory, London Trustees of the British Museum. London: Printed By Order of The Trustees Sold at The British Museum.
- Yüce, S. (2015). Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi SBE, Karabük.

İnternet Kaynakları

- GB/1/1/1/28/4, Letter from Gertrude Bell to her stepmother, Florence Bell, 16 March, 1919, <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/gb-1-1-1-28-4>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.
- GB165-0147-Hogarth Collection, <https://www.sant.ox.ac.uk/sites/default/files/gb165-0147-hogarth-collection.pdf>. Erişim Tarihi: 02.07.2020.
- <http://bsahistory.blogspot.com/2008/02/oxford-and-craven-university.html>. Erişim Tarihi: 01.05.2021.
- <https://www.britishempire.co.uk/maproom/dghogarth.htm>, Erişim Tarihi: 04.07.2020;
- Hogarth Conference, Magdalen College (online) 23 January 2021, Magdalen College, Oxford, <https://www.youtube.com/watch?v=36FfMzXrogU> Erşim Tarihi: 04.05.2021
- National Library of Australia, "Death of Archeogolist" The Brishbane Courier, 8 November 1927; <https://www.nla.gov.au/search?keys=hogarth>, Erişim Tarihi: 04.09.2021

Ekler

Hogarth'ın Gençliği 1887

Oxford University, Magdalen College Archive, P452/PER/3.2 Young Hogarth.

Soldan Saęa: T.E. Lawrence, D.G. Hogarth, A.G.C. Dawnay, Mısır Kahire
1918.

Oxford University, Magdalen College Archive, P452/PER/3.2.

**Kurgu ile Gerçek Arasında Alman Oryantalizmi, Remzi Avcı,
Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021, 372 Sayfa, ISBN: 978-625-
7587-49-5.**

Oryantalizm, Doğu ve Yunan Kilisesi üyeleri için kullanıldığı 1683 yılından günümüze gelinceye kadar tanım ve mahiyet açısından pek çok değişime uğramıştır. 1691’de Doğu dillerini bilen manasında kullanılan oryantalizm İngiliz sömürüsü altındaki Hindistan’da Hintçe eğitimi savunanları tanımlamıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yı resmedenler de bu tanıımı almaya hak kazanmıştır. Yazar, bu tanımlamalar içerisinde belki en geniş fakat bir o kadar da gayretli bir amaçsallığı gerektirecek bir tanımlama yapar ve kavramı “Doğu’yla ilgilenen onu tartışmaya açan bilimsel bir disiplindir.” şeklinde ifade eder (Avcı, 2021: 18). Tanımın “Doğu’yla ilgilenen” kısmındaki flu çember filoloji, tarih, kültür, edebiyat, sanat, coğrafya felsefe, din ve dinler tarihi gibi çok geniş bir yelpazeyi içine alırken “onu tartışmaya açan bilimsel bir disiplin” ifadesiyle ancak ciddi ve metodik bir çalışmanın oryantalizm kapsamına alınabileceğini söyleyerek çizgiyi netleştirir ve böylece tanımının sınırlarını belirginleştirir.

Doğu karşısında konumlandırılan ve bu bağlamda kendini tanımlayan Batı, XIX. yüzyıla geldiğinde coğrafi keşifleri, reformu ve rönesansı tecrübe etmişti. Artık Batı, Doğu’yu tanımaya ve bir sonraki adım olan dünyaya kendi istediği düzeni vermek için onu Avrupalılaştırmaya hazırды. Doktora tez çalışmasının bir ürünü olan kitapta Avcı, oryantalizmin siyasallaşma sürecini, Alman oryantalistlerden Becker ve Hartmann’ın şahsında ele almış ve dönemin Alman politikasının merkeze aldığı Osmanlı toplum ve siyaseti üzerinden izaha çalışmıştır. Bu kitabın temel savunusu, tüm bu tarihsel olay örgüsü içinde bilimin, iktidarın hizmetinde araçsallaştırılabilirliğidir. XIX. yüzyıl dünyasında bu işi meşru kılmak için bilim ve tekniğe ihtiyaç vardı ve bunu Batı’ya sağlayacak olan araç oryantalizmdi. Yazar, oryantalizmin bilim ve tekniği nasıl sağlayacağıyla ilgilenmez. Bu durumu peşinen kabul eder ve Alman oryantalizminin oryantalizm içerisindeki yerini tespiti ve önemini ortaya koymaya çalışır. Avcı, bunu yaparken iki Alman oryantalist olan Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann üzerinden yapmakla birlikte eser salt biyografik bir çalışma değildir. Eser Becker ve Hartmann özelinde Alman oryantalizminin atılımını anlatırken bu hareketin çağın ruhundan etkilendiği minvalleri tespit eder ve oryantalizme katkısını gözler önüne serer. Son olarak oryantalizmdeki bu dönüşümün Osmanlı’daki tesirlerini aktarır.

Yazar, 2011’de Technische Universität Darmstadt’ta yüksek lisansını tamamladıktan sonra Artuklu Üniversitesi’nde 2018 yılında doktora tezini vermiştir. Aynı yıl Justus-Liebig-Universität Gießen’de misafir araştırmacı olarak bulunmuştur. Hâlâ Artuklu Üniversite’sinde görev yapmaktadır. Doktora tez

çalışmasının bir ürünü olan kitapta Avcı, oryantalizmin siyasallaşma sürecini, Alman oryantalistlerden Becker ve Hartmann'ın şahsında ele almış ve dönemin Alman politikasının merkeze aldığı Osmanlı toplum ve siyaseti üzerinden izaha çalışmıştır. Bu kitabın temel savunusu tüm bu tarihsel olay örgüsü içinde bilimin iktidarın hizmetinde araçsallaştırılabilirliğidir.

Disiplinler arası tartışılmaz bir alan olan Oryantalizmin pek çok sosyal bilimle iç içe geçmiş durumu bu konuda yapılan çalışmaların da çok perspektifli ve katmanlı bir hal almasına neden olmaktadır. Avcı'nın bu çok perspektifli ve katmanlı yapıyı bütünlüklü bir şekilde ortaya koyması, oryantalizmi tanımlama çabalarıyla başlayan ve Panislamizm başlığıyla sonuca bağlanan eseri ilk kez eline alan okur için çok mümkün görünmeyebilir. Ancak eserin sonuna gelindiğinde oryantalizmin diğer disiplinlerle girgin yapısının, Alman oryantalizmi özelinde incelenen tarih aralığında nasıl yerli yerine oturduğu görülecektir.

Kitap, bir önsöz, giriş, sekiz bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Eserde izah edilmeye çalışılan durumda bilimin siyasallaştığı XIX. yüzyıl dünya konjonktürü resmin birinci katmanını oluşturur. İkinci katmanda Alman oryantalizmi durur. Dönemin politik, ekonomik, akademik ruhundan etkilenen Alman oryantalizminin içine giren siyasallaşmış bilim, Almanya'dan oryantalizmin siyasallaşması olarak çıkar. Böylece çağının dünyasından etkilenen Alman oryantalizmi çağını etkileyen bir konuma gelir. Üçüncü katman, Backer ve Hartmann'a aittir. Son katmanda ise eserin bu iki kahramanın düşün dünyasından Osmanlı toplum ve siyaseti merkeze alınarak Almanların oryantalizme kattıkları ideolojik boyut resmedilmiştir.

Giriş bölümünde Avcı, benzerlik ve farklılıklarının analizini yaptığı mukayeseli bir tarih metodu izlemiş ve literatür bilgisi için ayrı bir başlık açmıştır. Alana dair kaynakları Alman oryantalizmi ve Backer- Hartmann üzerine yapılan çalışmalar olarak iki kısımda ele almıştır. Eserin kütüphane malzemelerinin dışında Backer ile Hartmann'ın mektuplarının da içinde bulunduğu arşiv vesikalarıyla işlenmiş olması dikkat çekmektedir. Bu vesikalarla kitapta ilk iş olarak Almanlar için Doğu'nun sınırlarının nereler olduğu çizilmeye çalışılmıştır.

Yazar, girişte oryantalizminin ne zaman başladığı gibi tartışmalara yer verir. Haçlı seferleriyle vahşetin ender örneklerini ortaya koyan Hristiyanlar İslam'ı çok da iyi karşılamamışlardı. Onu tanımlamak için de tanımaya ihtiyaçları vardı ve bu Doğu'ya dair yapılacak çalışmaların başlangıcını teşkil ediyordu. Haçlı seferleri boyunca Kutsal toprak Kudüs'ü kirleten Müslümanların bedel olarak canlarını almayı Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmaya bir vesile sayan Hristiyanlar, nedense sonrasında Müslümanların kurtarılmaya muhtaç olduklarına kanaat getirdiler ve misyonerlik faaliyetleri başlattılar. Böylece oryantalizmin bağlantı kurduğu ilk alan misyonerlik oldu. Oryantalizmin iki koldan ilerlediğini ifade eden Avcı, birincisi İncil'in daha iyi anlaşılması için yapılan misyonerlik faaliyetleri kapsamında Sami dillerini öğrenme üzerinden giden linguistik yol ikincisini de İslam'ın cerh edilmesi üzerinden ilerleyen polemikçi yol olarak gösterir. XI ve XII.

Yüzyıla geldiğinde İslam dünyasıyla yapılan alışverişler bu defa oryantalizm-ticaret bağlantısını bize verir (Avcı, 2021: 43). Bu ticaret yollarında elbette kültürler ve medeniyetlerde taşınmıştır.

Avcı, Alman oryantalizminin başlangıcını XV. Yüzyıla götürür. Reform hareketleri çerçevesinde İncil'in incelenmesi bu hareketleri hızlandırır. Bu yüzyıl ve takip eden yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı olduğu dönemlerde Müslüman ve Türk kavramları birbirini karşılar bir hal almış bu da oryantalist çalışmaların Osmanlı üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu çalışmalar için Osmanlı ülkesine gelen araştırmacılar evlerine dönerken heybelerinde pek çok Şark metinleriyle döndüler. İlk Kur'an-ı Kerim ve Sadi Şirazi'nin Gülistan çevirileri Avrupa'ya ulaştı. Haçlı seferleriyle düşman İslam ve düşman Müslüman algısı ile Hristiyanlığın Doğu'da doğmuş olması fikri Alman oryantalizmi ile teoloji arasında bağ kurar. XVIII. Yüzyılda Johann Jacops Reiske'nin ortaya çıkmasıyla oryantalizm- teoloji arasındaki bağ zayıflar ve bu defa Oryantalizm ve bilim arasındaki bağ kuvvetlenmeye başlar. Bu durum Alman oryantalist çömezlerini Fransız Silvester de Sacy'nin kapısına götürmüş ve Doğu dilleri üzerine çalışmaları Almanya'ya taşımıştır. Oryantalist tarihçi Josep von Hammer-Pursgtall teolojik olmayan ilk dergi "*Fundgruben des Orients*"i (Doğunun Kaynakları) yayınlamak oryantalizm çalışmaları teolojiden ayırmaya çalışanlar içinde zirveye oturmuştur. Derginin mottosu olan "Doğu da Batı da Allah'ındır." ayetini mezar taşında da görüyor olmamız onu İslam'a karşı önyargısız olduğu ve bu akademik yaklaşımla daha doğru veriler elde edeceği kanaatini verir (Avcı, 2021: 53). Teoloji ile bağlarını zayıflatan Alman oryantalizmi bu defa Doğu'nun kültür ve medeniyetine yönelmiş ve bu durum romantizm ile oryantalizmin yollarını kesiştirmiştir. Doğu'nun romantize edilmesi Herder ile başlamış ve ardıllarıyla devam ettirilmiştir. Bu da edebi eserler ve dergilerle Doğunun mistik ve hayali kapılarını Alman halkına açmıştır. Böylece Hammer'in kurucusu olduğu modern oryantalizm, dernekler ve dergiler ile çok daha geniş kitlelere hitap eder bir hal almıştır.

Genelde kısa bir oryantalizm tarihi özelde Alman oryantalizmi tarihi bölümü olan birinci bölümde, oryantalizmin süreç içerisinde hangi alanlarla temas geçtiği çok net belirtilmiştir. Bu bölüme yakından bakıldığında oryantalizm- İslam polemikçileri, oryantalizm- filoloji, siyasal oryantalizm, oryantalizm- ticaret, oryantalizm- akademi, oryantalizm- emperyalizm, oryantalizm- jurnalcilik bağlantıları görülmektedir. Tüm bu bağlantılarla oryantalizmin ne kadar çok yollardan akabildiğini ve geçtiği her yerden de kendisine bir renk kattığını görmekteyiz.

Birinci bölümde Becker ve Hartmann'ın biyografileri ele alınmıştır. Burada yazarın yapmaya çalıştığı bu iki ismin salt yaşam öyküsünü vermek değildir. Onların yaşamlarındaki köşe taşlarını ve dönemeç noktalarını tespit etmek ve asıl soru olan "Doğu üzerine yapılan bir araştırmayla elde edilen bilgi nasıl siyasetin bir aracına dönüşebilir?" sorusuna cevap aramaktır (Avcı, 2021: 77). 1876

Frankfurt doğumlu olan Backer oryantalizm-filoloji bağlantısını güçlü bir şekilde hissettiğimiz bir doktora teziyle Heidelberg'den mezun olmuştur. Doktora sonrası gündelik Arapça ve Farsça eğitimi almıştır. Mısır, Osmanlı ve Sudan seyahatleri Becker'ı İslam'ı sosyokültürel olarak da anlamaya yöneltmiştir. İslam'ın günümüze etkilerini incelerken yaşadığı çağın sömürge siyaseti onu sömürge politikasına uygun bir oryantalist haline getirmiştir. “Ben bir ilim adamıyım ve ne olursa olsun sürekli böyle kalmaya çaba gösterdim fakat beni pratiğe çeken güçlü bir cereyan var içimde.” sözleriyle çok samimi görünse de sömürge-oryantalizm bağlamından vazgeçmeyeceğini de ortaya koymuştur (Avcı, 2021: 81). Mektubunda dediği gibi oryantalizm ile akademik yanından sömürgeci politikası ile de pratik yanından vazgeçmemiştir.

Oryantalist Martin Hartmann, babasının yolundan giderek teoloji eğitimine başlamıştı. Aksilik o ki 1870-71 Fransız-Alman Savaşı nedeniyle eğitimini yarıda bırakmıştır. Savaş sonrasında Leipzig'de Doğu dilleri uzmanı Fleischer'dan icazet almıştır. Önce Edirne'ye gelen Hartmann, 1876'da İstanbul Alman konsolosluğunda mütercimlik yapmıştır. Böylece din adamı ve filolog olan Hartmann diploması ve politika ile temasa geçmiştir. Beyrut'taki dragomanlık görevinden 1887'de ayrılmış bundan sonra Berlin'de Arapça hocası olarak çalışmıştır. Çok geçmeden Arapça öğreticiliğinde aranan isimlerden olmuştur. Burada Müslüman Asya halkları üzerine antropolojik ve sosyokültürel başlıklı dersler de vermiştir. 1892-93'te gerçekleştirdiği Türkistan seyahati onu Osmanlı hariciyesinin Türkistan konusunda danıştığı bir uzman yapmıştır. Hartmann Rusça ve Çince de öğrenmiştir. Ancak ömrünü vermiş olduğu tüm bu çalışmalar onun için bir araçtır. Asıl amacı “Doğunun sosyal yaşamı ve yaşayan Doğuyu keşfetmektir.” (Avcı, 2021: 88) “Becker'e göre Hartmann Almanya'da kendi döneminde devletin siyasî gelişmeleri ve modern doğunun sosyokültürel durumu hakkında yazabilen ilk oryantalisttir.” (Avcı, 2021: 89). Becker'inde dediği gibi Hartmann'nın oryantalizme getirdiği yeni soluk gündelik hayatta somut karşılığı olan bir alan olmasıdır. Hartmann yaşadığı çağda kullanamayacağı bir bilgiden hoşlanmamaktadır. Bu faydacı bilim anlayışı onu siyasetten uzak kalamayışına sebeptir. “Hayatın anlamı bizim için doğudaki ekonomik ve siyasî çıkarlarımızın beslenmesidir.” ifadesiyle makyevelist anlayışını ortaya koymuştur. Hartmann tarih anlayışında da August Comte'nin pozitivist tarih yazımını savunur. Böylece bir toplumu tanımak ve nüfuz edebilmek için gerekli olan üç unsur Hartmann'ın düşün dünyasında tamamlanır; tarih, inanç ve hukuk. Baba mesleği olan din adamlığı yolunu izleyerek inancın toplum üzerinde ne derece etkili ve toplumu şekillendirici yapısını görmüştür. İstanbul ve Beyrut deneyimi (konuya dair şahsi okumalarını hiç hesaba katmasak dahi) devlet kademesinde bulunan biri olarak hukukun topluma etkilerini gözlemlemesine imkân vermiştir. Son olarak tarih anlayışında dönemin sömürgeci ruhundan etkilenerek materyalist olmayı tercih etmiştir. Bu üç ayağın onu taşıdığı üst tabla Alman siyasetine ve çıkarlarına faydalı olabilecek gündelik hayata uygulanabilecek pratik bilgilerdir. Tüm bu kitabı ve pratik bilgiler onun oryantalizm çalışmaları içerisindeki durağan İslam yerine

modern İslam'a ağırlık vererek İslam Bilimleri Araştırma Derneği'ni kurmasına etki etmiştir. Hartmann çalışmalarını zaman içerisinde İslam dünyası ve Osmanlı üzerine kaydırmıştır. Hartmann'ı özel kılan bir diğer unsur da çalışma alanı içerisindeki kurmuş olduğu özel dostluklardır.

“Kurumlar” başlıklı ikinci bölümde bahsedilen 1800'lerin sonu ve 1900'ler, oryantalizm ve sömürgecilik bağını kurumların beslediği bir evredir. Yine üniversite ve üniversite dışı kurumlar aracılığıyla sömürgecilik meşrulaştırılmıştır. Bu bölüm oryantalizmin içerisine dahil edilmesi gereken çok fazla argüman barındırmakla birlikte Alman oryantalizminde kitap bağlamında açılımı sağlayan kilit bölümlerden bir tanesidir. Öyle ki bu bölümde ele alınan enstitüler, dernekler ve özellikle dergiler, oryantalizm çalışmalarını pek çok perspektiften değerlendirebileceğimiz veriler sunar. Kitabın başından beri heyecan uyandıran konulardan bir tanesi olan Becker ve Hartmann'ın mektuplaştığı ve dostluk kurduğu Türk edebiyatçı, düşünür ve bürokratların isimlerini okur bu bölümde bulacaktır.

Kitabın kahramanları Backer ve Hartmann'ın buluştukları ortak nokta bilimlerinin Alman siyasetinde uygulanabilir pratik bir hale gelmesidir. Bunun dergiler vasıtasıyla yapıldığı görülmektedir. Okur bu bölümün sonuna geldiğinde Cemil Meriç'in şu satırlarını anımsayacaktır:

Geçen asrın Fransa'sını resmi diplomatlardan çok bu dergi tanıtmış dünyaya. Revue des Deux Mondes'un iki ayağı var, diyor bir yazar: Edebiyat ve politika; politika sağ ayağı. Filhakika kendini şöyle tanıtıyordu dergi ilk sayfasında: 'Çağımız gerçeklere yönelen bir çağ. Politika müspet bir ilim. Nazariyeden usandık. Başka ülkelerde neler olup bittiğini araştıralım. Onların tecrübelerinden faydalanalım.' Buloz derginin pencerelerini bütün dünyaya açar. Politika alanında kalem oynatanlar Fransa'nın en tanınmış diplomatlarıdır. Dergide tarihimize ışık tutacak çok değerli makaleler var (Meriç, 2017: 105).

Alman öğrencilerinin Fransız Sacy'ye gittiklerini hatırlayacak olursak Meriç'in bu sözlerinin Alman dergileri için de geçerli olduğu kabul edilebilir.

Üçüncü bölümde “Oryantalizm ve İslam” başlığı yer alır. Doğu'yu anlamaya çalışan Batı'nın hayali bir Doğu algısı çizme çabası bu hayali Doğu'yu doğrulayacak örnekler bulma gayreti ve son olarak Doğu üzerinde kalem oynatma iştiyaki vardır. Yazar, Backer ve Hartmann'ın Doğu'yu sadece akademik bir metin olarak görmediklerini ifade etmiştir, ayrıca onların İslam'ı, Osmanlı toplumunu daha özeldede Türkleri, Arapları, Kürtleri hangi yöntem ve kültürel kalıplarla temsil ettiklerini tartışmıştır (Avcı, 2021: 135).

Becker ve Hartmann her ne kadar Doğu'yu oryantalist geleneğin etkisinde kalarak olumsuzlasalar ve gerçeklikten uzak bir şekilde ifade etseler de ikisinin bulunduğu ortak noktalardan birisi de İslam'ın gelişebileceğini kabul etmeleridir. Gelişimi gerçekleştirebilmek için önce hayali Doğularında geri kalmışlığı

kanıtlayacak örnekler bulmaları gerekiyordu, ki bu onlar için zor olmadı. Sonrasında bu iki isim, Avrupalı olmanın verdiği bilim ve gelişmişlik ile Doğu'nun kurtuluşu için reçete yazmaktan da Doğu'yu mahrum bırakmadılar. Avcı, bu bölümde Hıristiyanlık, Yahudilik, Helenizm ve İslamiyet arasındaki geçişkenliklerden bahsettiği gibi oryantalistlerin birbirinin metinleri arasındaki fikri geçişkenlikten de bahsetmektedir.

“Osmanlı'yı Hayal Etmek: Bir Metin Olarak Ötekinin Temsili” ve “Jön Türkler” başlıkları altında yazar odak noktası olarak Osmanlı'yı alır. Burada Osmanlı'nın gerilemiş döneminden itibaren kaybettiği topraklardaki Müslüman halkın, başta Anadolu olmak üzere Osmanlı'nın elinde kalan topraklara göçü oryantalist çalışmaların yoğunlaştığı coğrafyalar olmuştur. Becker ve Hartmann'ın Doğu'nun sınırlarını çizme çabaları çok net sonuçlar vermez. Öyle ki Doğu, Müslüman, Arap, Farsî, Türk gibi kavramlar, bölgedeki siyasi varlıkların sınırlarının değişmesi yahut ortadan kalkıp yerine başka siyasi varlıkların kurulması Doğu'nun sınırlarını belirlemede oryantalistleri zorlayan bir durumdur. Ancak Osmanlı'nın gerilemiş evresinden yıkılışa kadar oryantalizm için Doğu, Osmanlı ve Türk kavramlarıyla eşdeğer bir kullanıma tabi tutulmuştur. Alman oryantalizminin bu dönemlerde Osmanlı'ya bu denli eğilmesinin sebepleri de dünya savaşına giden süreçte Osmanlı'nın Alman çıkarlarında işe yarar bir konumda durmasıdır. Osmanlı, Alman siyaseti için zaman zaman umut verici bir araç olmakla birlikte bazen de “Jön Türkler tamamen başarısız oldular!” (Avcı, 2021: 226) diyecek kadar kurtarılamaz bir vaziyet almıştır.

Sonuçtan bir önceki bölüm “Panislamizm” başlığı oryantalizm çalışmalarının da nihai gayelerine ulaşma başlığıdır. Yukarıda bahsedildiği gibi son adım kendi dışındaki dünyayı kendine benzetme çalışmasının Osmanlı'da yankı bulmuş halidir. Kavramsal olarak ilk defa Arminius Vambery tarafından kullanılmış olsa da ondan önce de kelimenin kökenine, siyasi ve dini boyutlarına dair farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Pan hareketleri, doğduğu yer olan Avrupa'da ırksal bir karşılık bulurken (panslavizm, pancermenizm gibi) Doğu'ya geldiğinde dini bir mahiyet almıştır. Hilafet kurumu, Panislamizm ve cihat kavramları pek çok araştırmacı için yeni ve heyecan verici bir çalışma alanı sunarken Becker ve Hartmann'ın da metin üretimini artırmıştır. Avrupa menşeli milliyetçilik akımının Osmanlı'daki tezahürlerinin oryantalistlerin çalışmalara nasıl yansıdığı ve ne vechede Alman siyasetinin işine yaradığı bu başlık altında ele alınmıştır.

Kitap, Alman Oryantalizminin tarihi sürecini başlangıcından 1903'te yapımına başlanan Bağdat-Berlin demiryolu hattına gelinceye kadar ki fikri ve fiili buyutuyla anlatmaktadır. Bunu yaparken çağının tarihsel alt yapısını göz önünde bulundurduğu gibi Oryantalizmin uzun soluklu yolculuğuna da bizi davet etmektedir. Son söz olarak, birliğini sağlayalı çok olmamış Almanya her şeyi kendi gelişim ve büyümesine bir araç olarak kullandığı gibi oryantalizmi de bu amaca koşturmuştur. Avcı, XX. yüzyılda Alman topraklarından da geçen oryantalizm dehlizine doluşan kavramların şöyle bir karıştırılmasına yardımcı olmaktadır. Bu

kavramları İslam polemikçiliği, filoloji, teoloji, makyavelizm, pozitivism, siyasallaşmış bilim, siyasallaşmış oryantaliz, milliyetçilik, konsolosluklar ve büyükelçilikler, kurumlar, dernekler, dergiler, kültür, arkeoloji, antropoloji ve Ranke'nin kritik metin yöntemi şeklinde sıralamak mümkündür.

Kaynakça

Avcı, R. (2021). *Alman Oryantalizmi Kurgu ile Gerçek Arasında*. İstanbul: Ketebe Yayınevi.

Meriç, C. (2017). *Bu Ülke* (M. A. Meriç, Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Rukiye ÇEKİÇ,
Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi,
rrukiyeckc@gmail.com,
[ORCID ID: 0000-0002-3629-2610](https://orcid.org/0000-0002-3629-2610).